

T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**DÜYÛN-I UMUMİYE İDARESİ VE OSMANLI İKTİSADI
ÜZERİNE ETKİLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

MEHMET ÖZCAN

İstanbul, 2011

T. C.
MARMARA ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İKTİSAT ANABİLİM DALI
İKTİSAT TARİHİ BİLİM DALI

**DÜYÛN-I UMUMİYE İDARESİ VE OSMANLI İKTİSADI
ÜZERİNE ETKİLERİ**

Yüksek Lisans Tezi

MEHMET ÖZCAN

Danışman: YRD. DOÇ. DR. FAHRİ SOLAK

İstanbul, 2011

Marmara Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü

Tez Onay Belgesi

İKTİSAT Anabilim Dalı İKTİSAT TARİHİ Bilim Dalı Yüksek Lisans öğrencisi
MEHMET ÖZCAN'ın DÜYUN-I UMUMİYE İDARESİ VE OSMANLI İKTİSADI ÜZERİNE
ETKİLERİ adlı tez çalışması, Enstitümüz Yönetim Kurulunun 15.06.2011 tarih ve 2011-
11/14 sayılı kararıyla oluşturulan jüri tarafından oybirliği/oyçokluğu ile Yüksek Lisans
Tezi olarak kabul edilmiştir.

Öğretim Üyesi Adı Soyadı

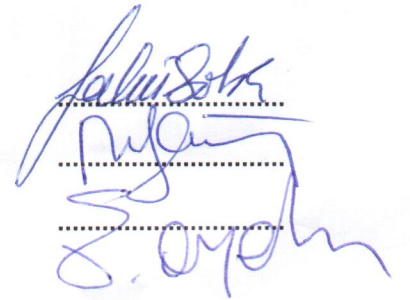
İmzası

Tez Savunma Tarihi : 14.07.2011

1) Tez Danışmanı : YRD. DOÇ.DR. FAHRİ SOLAK

2) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. RAHİMİ DENİZ ÖZBAY

3) Jüri Üyesi : DOÇ. DR. ERKAN AYDIN

GENEL BİLGİLER

Adı ve Soyadı	: Mehmet Özcan
Anabilim Dalı	: İktisat
Bilim Dalı	: İktisat Tarihi
Tez Danışmanı	: Yrd.Doç.Dr. Fahri Solak
Tez Türü ve Tarihi	: Yüksek Lisans - Temmuz 2011
Anahtar Kelimeler	: Düyun-ı Umumiye İdaresi, Osmanlı Dış Borçları

ÖZET

DÜYUN-I UMUMİYE İDARESİ VE OSMANLI İKTİSADI ÜZERİNE ETKİLERİ

Osmanlı Devleti'nin uzun yıllardır süren mali bunalımı 19. yy'a gelindiğinde çok büyük boyutlara ulaşmıştır. İhtiyaç duyulan nakit parayı iç piyasalardan bulma imkanı da olmadığından Osmanlı Devleti 19. yy'ın ikinci yarısından sonra dış borca başvurmak zorunda kalmıştır. Alınan borçlar daha çok cari harcamalar için kullanılmıştır. Düşük ihraç fiyatlarıyla alınan ve yatırım amacıyla da kullanılmayan bu borçlar, mali bunalıma çare olmaktan çok devleti daha büyük mali krizlere sürüklemiştir. Nihayetinde 1874 yılında vadesi gelen borçların ödemeleri yarı yarıya indirilmiş, 1875 yılında ise tüm ödemeler durdurularak moratoryum ilan edilmiştir. Moratoryum ilanından sonra uluslar arası bir problem haline gelen Osmanlı dış borçları sorunu 1881 yılında Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla çözüme kavuşmuştur. Kurulan bu idare Osmanlı borçlarını kendisine tahsis edilen kaynaklardan sağladığı gelirlerle ödemek konusunda görevlendirilmiştir. Görevini başarıyla yerine getiren bu kurum, yaptığı çalışmalarla da Osmanlı ekonomisine fayda sağlamış bir kurum olmuştur.

GENERAL INFORMATION

Name	: Mehmet Özcan
Department	: Economics
Field	: Economic History
Thesis Advisor	: Asst. Prof. Dr. Fahri Solak
Type & Date of Thesis	: Master of Economics – July 2011
Keywords	: Ottoman Public Debt Administration, External
Debts of Ottoman Empire	

ABSTRACT

OTTOMAN PUBLIC DEBT ADMINISTRATION AND ITS EFFECTS ON OTTOMAN ECONOMICS

The financial crisis Ottoman Empire having continued for years ran rampant in 19th century. As there was not any opportunity to find the required cash in the internal markets, Ottoman Empire had to fall back upon external debts after the second half of the 19th century. The borrowed debts were mainly used for current expenditures. These debts, which were borrowed on basis of low export prices and not used for investment purposes, drove the country into bigger financial crises rather than being a remedy for the current financial crisis. As a result, in 1874, the payments of the due debts were reduced by half, and in 1875, all payments are suspended, and a moratorium was declared. After the declaration of the moratorium, the issue of external debts of Ottoman Empire, which became an international problem, was solved with the establishment of the Ottoman Public Debt Administration in 1881. This founded administration has been designated to pay the debts of Ottoman Empire by the revenues provided from the sources allocated to it. Successfully performing its function, this administration was an institution which provided benefit to the Ottoman economy with the studies conducted by them.

İÇİNDEKİLER

Sayfa No.

TABLolar LİSTESİ	III
1. GİRİŞ	1
2. 19. YY'DA OSMANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADİ DURUMU VE EKONOMİNİN DİŞA AÇILIMI	3
2.1. 19.yy'da Osmanlı Ekonomisinin Genel Durumu	3
2.2. Dışa Açılım Sürecinde 1838 Ticaret Anlaşması.....	16
2.3. Osmanlı Ekonomisinde Yabancı Sermaye	23
2.3.1. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları	24
2.3.2. Dolaylı Yabancı Sermaye Yatırımları	28
3. OSMANLI DEVLETİ'NDE 1875 YILINA KADAR ALINAN DİŞ BORÇLAR VE OSMANLI BANKASI'NİN KURULUŞU	32
3.1. İlk Dış Borçlanma	32
3.2. 1854 Borçlanması	36
3.3. 1855 Borçlanması	39
3.4. 1858 Borçlanması	42
3.5. 1860 Borçlanması	44
3.6. 1862 Borçlanması	48
3.7. 1863 Borçlanması	51
3.8. Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu.....	52
3.9. 1865 Borçlanması	57
3.10. 1865 I. Kısım Umumi Borçlar	58
3.11. 1869 Borçlanması	60
3.12. 1870 Borçlanması	61
3.13. 1871 Borçlanması	63
3.14. 1872 Hazine Tahvilleri	65
3.15. 1873 II. Kısım Umumi Borçlar.....	66
3.16. 1873 Borçlanması	67
3.17. 1874 III. Kısım Umumi Borçlar	69
4. DUYUN-I UMUMİYE İDARESİ'NİN KURULMASI VE OSMANLI EKONOMİSİNE ETKİLERİ	71
4.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Moratoryum İlanı (1875–1881).....	71
4.1.1. Hammond ve Tocqueville Projeleri	77
4.1.2. Berlin Konferansı.....	83
4.1.3. Rüşum-ı Sitte İdaresi	85

TABLÖLAR LİSTESİ

	Sayfa No.
TABLO 4. 1: Moratoryum İlanından Sonra Osmanlı Tahvillerinin Borsa Değerinde Değişme	75
TABLO 4. 2: Rûsum-ı Sitte Anlaşması'na Göre Osmanlı Devleti'nin Galata Bankerleri ve Osmanlı Bankası'na Olan Borçları	88
TABLO 4. 3: 1854-1874 Yılları Arasında Yapılan Osmanlı Devleti Dış Borçlanmaları	102
TABLO 4. 4: Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin Kontrol Ettiği Gelir Kaynaklarından Elde Ettiği Safi Hasılat (1882-1914)	142
TABLO 4. 5: 1882'den 1903'e Kadar Yapılan Anapara ve Faiz Ödemeleri	146
TABLO 4. 6: 1903 Ek Protokolünden Sonra Yapılan Ödemeler	147
TABLO 4. 7: 1886-1914 Yılları Arasında Alınan Dış Borçlar	149

1. GİRİŞ

Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin Osmanlı ekonomisine olan etkilerini incelemek bir bakıma Osmanlı dış borçlarının, dış borca başvurma sebeplerinin incelenmesi anlamına gelmektedir.

Çünkü bu kurum Osmanlı Devleti'nin 1854 yılından 1875 yılına kadar aldığı borçları ödeyememesi sebebiyle borçların ödenmesi için görevlendirilmiş bir kurumdur. Osmanlı Devleti'nin ekonomik kurumları arasında Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kuruluş tarihi olan 1881 yılına kadar böyle bir kurumun görülmemesi de Düyun-ı Umumiye İdaresi'ni daha ilgi çekici hale getirmektedir. Osmanlı Devleti aldığı borçları neden ödeyememiştir sorusunun cevabı Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kuruluşu ile sonuçlanan sürecin incelenmesini gerekli kılmaktadır.

Bu inceleme dâhilinde öncelikle Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu ekonomik koşullar incelenmeli, daha sonra incelenen ekonomik koşullar içerisinde devletin mali bunalımının sebepleri araştırılmalıdır. Çünkü devletler için borç almak bir mali gerekliliğin sonucunda gerçekleşmektedir. Bir yatırımın finansmanı ya da cari harcamaların finansmanı için borç almak mümkündür. Osmanlı Devleti'nin bu amaçlardan hangisi için borç aldığının tespit edilmesi için mali bunalımın sebeplerine bakılmalıdır.

Daha sonra borçlanma ihtiyacı kaçınılmaz olan Osmanlı Devleti'nin özellikle Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasına kadar geçen dönemde aldığı dış borçlar ayrıntıları ile incelenmelidir. Çünkü Düyun-ı Umumiye İdaresi bu borçların ödenmesi için görevlendirilmiştir. Bu inceleme ile de iflasın sebebinin net olarak ortaya konması mümkün hale gelmektedir. İflasın sebebi sadece mali bunalım mıdır yoksa mali bunalımdan çıkışa bir çare olarak görülerek alınmış borçların hesapsız kullanımı mıdır? Söylendiği üzere bu sorunun cevabı da alınan borçlar ayrıntılı olarak incelenerek verilebilir.

İflas açıklığı kavuştuktan sonra iflasın neticesinde kurulan Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin yapısı, görevleri, faaliyetleri ve en nihayetinde bu faaliyetleri neticesinde Osmanlı ekonomisine olan etkilerini incelemek mümkündür.

Çalışmada Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin özellikle iktisadi faaliyetleri göz önünde tutulacaktır. Çünkü burada amaç Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin Osmanlı Devleti'nin ekonomik hayatına ne gibi katkılarda bulunduğunun araştırılmasıdır. Bu sebeple de çalışmada Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin idare ettiği gelir kaynakları ve bu kaynaklardan elde ettiği gelirleri artırıp artırmadığı araştırılacaktır. Bu bağlamda yapılacak kıyaslamalar da Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin ekonomik fayda sağlayıp sağlayamadığı anlaşılabilir. Ayrıca Düyun-ı Umumiye İdaresi kurulmadan önceki ve kurulduktan sonraki borçlanma süreci de incelenerek kurulan bu idarenin ekonomi yönetimine de ne gibi etkilerde bulunduğu görülebilir.

2. 19. YY'DA OSMANLI DEVLETİ'NİN İKTİSADİ DURUMU VE EKONOMİNİN DIŞA AÇILIMI

2.1. 19.yy'da Osmanlı Ekonomisinin Genel Durumu

Osmanlı Devleti'nin aldığı ilk dış borcun 19.yy'a denk gelmesi dış borçlarla ilgili ayrıntılı bilgi vermeden önce 19.yy'ın Osmanlı'sı'na ait iktisadi koşulları açıklamayı gerekli kılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin 19.yy'da sahip olduğu iktisadi ve mali kaynaklar devletin bu dönem içindeki ihtiyaçlarını karşılamaktan oldukça uzak kalmıştır. Nihayetinde savaşların artan masraflarını karşılayamayan devlet, kırım harbinin finansmanı için ilk defa dış borçlanmaya ihtiyaç duymuştur.

Osmanlı yöneticilerinde dış borç almaya dair geleneksel karşı çıkış 19.yy konjonktüründe değişmiştir.¹ Bu yeni yüzyılda Osmanlı yöneticilerinin dünyaya ve ekonomiye bakışları değişmiştir ya da değişmek zorunda kalmıştır. 19.yy Osmanlı iktisadi düşüncesinin, buna bağlı olarak da iktisat yönetiminin önceki dönemlere göre farklılık gösterdiği bir yüzyıldır.

Elbette bir ülkenin belirli bir tarihte iktisadi durumunu açıklamak o memleketteki yöneticilerin genel düşüncelerinin değişmesine bağlanarak mümkün olmayabilir. Çok değişkenli ve birçok aktörün yer aldığı 19.yy dünyasında verilen iktisadi kararlar çok fazla sebebe bağlı olabilir. Bunların tahlili karmaşık olabileceği gibi haliyle farklı bir çalışmanın konusunu teşkil etmektedir. Burada bu hususa değinilmesinin amacı, açıklanacak iktisadi koşulların yanında Osmanlı yöneticileri içinde bir düşünce farklılaşmasının olduğuna işaret etmektir.²

19.yy'ın ikinci yarısından itibaren dış borç almaya başlayan Osmanlı Devleti'nde 1881 yılında Muharrem Kararnamesiyle kurulan Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin Osmanlı mali ve iktisadi yönetimine ne kadar egemen olduğu da ancak bu

¹ Ahmet Tabakoğlu, **Türkiye İktisat Tarihi**, 8. Basım, İstanbul: Dergâh, 2008, s. 216.

² Osmanlı iktisadi düşüncesinin değişimi için ayrıca bkz: Ahmed Güner Sayar, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, 2.Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000; Abdüllatif Şener, **Sona Doğru Osmanlı**, 1. Baskı, Ankara: Birleşik Yayınevi, 2007, s. 141–189.

yüzyıla ait Osmanlı ekonomisinin genel durumu incelenerek anlaşılabilir. Bunun için ekonominin genel vaziyetine ve ikinci olarak alınan borçların ekonomi içine nasıl enjekte edildiğine bakılmalıdır. Alınan borçlar cari harcamalar mı yoksa yatırım harcamaları için mi kullanılmıştır? Bu soruların cevabı verilmeye gayret edilerek borçlanma sürecinin Osmanlı için egemenliğini kaybedici bir işlem olup olmadığı açıklığa kavuşturabilir.

Bu inceleme dâhilinde Osmanlı'nın aldığı dış borçların ve kurulan genel borçlar idaresinin Osmanlı ekonomisine ne yönde etkisi olduğu tahlil edilerek dış borçların Osmanlı'yı ne yöne sürüklediği göz önüne serilebilir.

19.yy'a gelindiğinde Osmanlı Devleti siyasi alanda ve ekonomik alanda geri kalmış durumdaydı. Bu geri kalmışlık Osmanlı topraklarını paylaşmaya yönelik hedefleri olan batılı emperyalist devletlere nazaran daha da göze çaracak durumdadır.³

1808 Sened-i İttifak ile taşrada ayanın gücü en üst seviyeye ulaşırken merkezi devletin taşra üzerindeki hâkimiyeti zayıflamaya başlamıştır⁴. Hatta Kavalalı Mehmet Ali Paşa ayaklanması devletin otoritesinin içeride ne ölçüde zayıfladığına delalettir. O kadar ki, içeride yaşanan bazı olaylar dış siyasete de tesir etmiştir. Kavalalı olayı buna en güzel misaldir çünkü bu olay karşısında çaresiz kalan Osmanlı 1838 ticaret anlaşmasıyla İngilizlere oldukça büyük tavizleri vermek durumunda kalmıştır.

İçeride yaşanan otorite kaybı sadece 19.yy'a özel bir durum olmamakla birlikte daha önceki dönemlerden başlayarak devletin otoritesini kısmen de olsa yitirmeye başladığını söylemek mümkündür.

Devletin siyasi alanda Avrupalılara karşı güç kaybetmeye başladığının en açık kanıtı da 1699 Karlofça Anlaşmasıdır. Bu anlaşmayla devlet bir daha asla geri kazanamayacağı bir toprak parçasını kaybetmiştir.⁵ 1774 Küçük Kaynarca Anlaşması da bu kayıpların tescili olarak değerlendirilebilir. Gerçekten de Osmanlı Devleti batılılara

³ Türkiye'de geri kalmışlık için ayrıca bkz: İsmail Cem; **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 19.Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.

⁴ Şevket Pamuk, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820 1913**, 3.Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2005, s. 13.

⁵ Donald Quataert, **Osmanlı İmparatorluğu 1700–1922**, Ayşe Berktaş (çev.), 6.Basım, Ankara: İletişim, 2009, s. 75.

karşı siyasi ve askeri olarak pek söz geçirecek halde değildir, klasik dönem Osmanlısından oldukça farklıdır.

Siyasi geri kalmışlıktan ziyade konunun asıl ana eksenine dâhil olan geri kalmışlık hususu ekonomik anlamda olan geri kalmışlıktır. Siyasi alanda güç kaybeden Osmanlı Devleti Avrupa'ya rakip bir ekonomik gelişmede bulunamamış olması ki Avrupalı devletlerin sermaye ihracına maruz kalmıştır.

Sanayileşmiş Avrupa karşısında Osmanlı'nın üretimi daha ziyade tarıma dayalıydı ancak tarımsal üretim de istenen düzeyde değildi. Bu tarımsal üretimin yetersizliğini İstanbul gibi büyük şehirlerin tarımsal ürün ihtiyacının ithalat yolu ile karşılanmasından anlamak mümkündür.⁶

Üretimi artırmak ve verimli hale getirmek elbette ki Osmanlı Devleti'nin de önemli konularından olmuştur. Üretimi düşük seviyelerde bırakmak veya ithalatla karşılanan tahıl ihtiyacına seyirci kalmak gibi bir tutum sergilenmemiştir. Tanzimat'tan sonra yapılan düzenlemeler üretimi artırma gayesindedir. Birçok üründe vergi muafiyeti sağlanarak bu ürünlerde üretimin artırılması teşvik edilmeye çalışılmıştır. Devlet tekellerinin önemli kısmı ortadan kaldırılarak devlet tekelleriyle rekabet etme gücünden yoksun üreticilerin de üretime katılmaları desteklenmiştir.⁷

Osmanlı'nın tarımı destekler yaklaşımına verilmesi gereken en önemli örneklerden biri de toprakta özel mülkiyetin tanınması esasını içeren 1858 Arazi Kanunnamesi'nin hayata geçirilmesidir.

Devletin tarımı destekler yaklaşımı dönem içerisinde etkisini olumlu olarak göstermiş ve devletin aşar gelirlerinde artışlar kaydedilmiştir. 1848 ve 1876 yılları arasındaki dönemde aşar gelirlerinin yaklaşık dört kat artmış olması devletin tarım alanında yaptığı çalışmaların ekonomik ve mali anlamdaki katkısının ifadesidir.⁸

⁶ İlber Ortaylı, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 10. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2008, s. 35.

⁷ Tefik Güran, "Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler 1839–1876", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara: 1992, s. 224–225.

⁸ Güran, "Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler 1839–1876", s. 233.

Osmanlı'da 19.yy için sanayinin durumuna bakılması esasen Sanayi Devrimi'nin Osmanlı için sonuçlarının incelenmesi gibidir. Çünkü Sanayi Devrimiyle birlikte dünyanın ticaret eksenini değiştirmiştir. Artık ticari eksen Osmanlı Devleti'nin Sanayi Devrimi öncesi dönemlerde neredeyse mutlak hâkimi olduğu Akdeniz'den kaymıştır. En azından Sanayi Devrimiyle birlikte gelişecek yeni ticaret yolları üzerinde Osmanlı Devleti'nin egemenliği olmadığı kesin gibidir. Bu egemenlikten yoksun kalan Osmanlı Devleti gelişen batı kapitalizmi karşısında zayıflamış, neredeyse batının eksenine dâhil olmuştur.⁹

Gerçekten de Osmanlı Devleti sanayi devrimiyle birlikte gelişen teknik ilerlemelere ayak uyduramamıştır. Olsa olsa taklitçi yeniliklerle sanayileşmeye çalışmıştır.¹⁰ Bu elbette sanayi anlamında Osmanlı iktisadi yapısının Avrupa sanayisi karşısında oldukça geri kalması demek olacaktır. Avrupa ve Osmanlı sanayisi arasında rekabet imkânının zorlaşmasını da beraberinde getirecek bu durum karşısında elbette Osmanlı sanayisinin ihracat olanakları azalacaktır ve buna mukabil daha çok ithalata ihtiyaç duyacaktır. Hele serbest ticaretin özellikle 1838'den itibaren Osmanlı ekonomisine hâkim olmasıyla bu ihraç zorluğu ve ithal bağımlılığı artacaktır.

Osmanlı yönetimi aynı tarımda yaptığı gibi sanayi alanında da bazı gelişmelere ön ayak olmak istemiştir. Yani devletin ekonomiyi ayakta tutmak, sanayi devrine uygun bir canlılık yakalamak maksadıyla yaptığı faaliyetler de vardır. Fakat bunların Avrupa ile rekabet anlamında Osmanlı Devleti'ni öne geçirecek düzeyde olduğunu söylemek güçtür.

Devletin yaptığı bu girişimlerin en önemli kaynağı Tanzimat düzenlemeleriyle elde edilen gelir artışlarıdır. Osmanlı Devleti elde edilen bu gelirlerin yardımıyla ilk olarak askeri alanda sanayileşmeye girişmiştir. Böylelikle kol gücüne dayalı Osmanlı sanayisi askeri endüstrinin öncülüğünde değişime sokulmak istenmiştir.

Osmanlı Devleti bu sanayileşme hamlesi için elinden geleni de yapmaya çalışarak bazı muafiyetleri uygulamaya koymuştur. Elbette bu muafiyetlerin

⁹ Niyazi Berkes, **100 soruda Türkiye İktisat Tarihi C. 2 Osmanlı'nın Ekonomik Çöküşü**, İstanbul: Gerçek Yayınları, 1975, s. 11.

¹⁰ Cem s. 202.

konmasındaki amaç üretime katılacakları teşvik ederek üretimi artırmaktır. Devletin üretilen mallara başlıca alıcı olacağını taahhüt etmesi ve 1851'den sonra uygulanmaya başlanan sanayiye gerekli ürünlerin ithali için gümrük muafiyetlerinin konulması önemli teşviklerdendir.¹¹ 1860'lı yıllardan itibaren sanayi mekteplerinin kurulması ve Islah-ı Sanayi Komisyon'u da önemli tedbir ve destekler arasında sayılmalıdır.

Bu çabalar çerçevesinde kurulan fabrikalarla da Avrupa'ya karşı koymak mümkün olamamıştır. Gerçekten Osmanlı Devleti'nin giriştiği sanayileşme çabaları o dönemde Avrupa'nın aldığı yola yaklaşmaktan uzak kalmaktadır.

Osmanlı ekonomisi bu dönemde genel olarak sanayide hammadde olarak kullanılacak tarımsal mallar ihraç eden, buna karşılık tamamlanmış sanayi ürünlerini ithal eden bir konumdadır.¹² 1840'lardaki tarımsal ürün ihracatı 1913'e gelindiğinde yaklaşık dört kat artarak 28 milyon Sterlin dolaylarına çıkmıştır.¹³ 63 yıl içerisinde tarımsal ürün ihracatında bu kadar büyük artış olması sanayi hammaddesi olarak kullanılan tarım ürünlerine içeride talebin olmadığı anlamını taşıyabilir. O halde bu dönem içerisinde Osmanlı sanayisi gerçekten de gelişme gösterememiştir. Osmanlı tarımı kendisine alıcıyı ancak Avrupa pazarlarında bulabilmiştir.

Osmanlı sanayisi Avrupa karşısında varlık gösterecek güce dönem boyunca ulaşamamıştır ve kayda değer bir canlılık da gösterememiştir. Buna karşın Osmanlı dış ticareti dönem boyunca artış kaydetmiştir. Bunda Avrupa için hammadde sağlayan bir ülke konumunda olması önemlidir. Dikkat edilirse Osmanlı dış ticareti Avrupa ekonomisinin canlılık dönemlerinde artış göstermiş, durgunluk ve kriz dönemlerinde de bir yavaşlamaya girmiştir.

1840–42 yılları arasında Osmanlı Devleti'nin ihracatı cari fiyatlarla yıllık 5,2 milyon Sterlin seviyesindedir. Bu ihracat Avrupa'da yaşanacak 1873 buhranı öncesinde yani 1870–72 yıllarında yıllık 19,4 milyon Sterlin civarına kadar yükselmiştir.¹⁴ Avrupa' da yaşanan kriz döneminde ihracat 15 milyon Sterlin seviyelerine kadar

¹¹ Tefik Güran, "Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları", **150. Yılında Tanzimat**, Ankara: 1992, s. 238.

¹² Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820- 1913*, s. 16.

¹³ Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s, 243.

¹⁴ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820- 1913*, s. 33.

gerileme göstermiştir. Hemen ardından yaşanan genişleme dönemi I. Dünya Savaşı başlarına kadar kendini göstermiş ve Osmanlı Devleti'nin ihracatı 26 milyon Sterlin seviyelerine kadar çıkmıştır.¹⁵

İhracatta yakalanan bu trendi aynen ithalat cephesinde de görmek mümkündür. Avrupa kapitalizminin genişlediği dönemlerde genişlemiş, daraldığı dönemlerde daralmıştır. İthalat ile ilgili söylenmesi gereken bir önemli husus da 19.yy'da ihracatın ithalattan daha düşük kalmasıdır. Yani dönemde Osmanlı ekonomisinde dış ticaret açığı söz konusudur.

Osmanlı dış ticaretinin Avrupa'da yaşanan gelişmelere bağımlı olması ve özgün ticari manevralar yapmaktan mahrum olması gerçekten de Osmanlı Devleti'nin Avrupa ticari eksenine dâhil, etken değil edilgen yapıda olduğunu göstermektedir. Elbette Osmanlı Devleti'nin bu edilgen yapısının mimarları yapılan ikili ticaret anlaşmalarıdır. 1838'de önce İngiltere ardından Fransa, 1839'da Sardunya ve Hansa, 1840'da İsveç, Norveç, İspanya, Hollanda, Belçika, 1841'de Danimarka, 1843'de Portekiz ve nihayet 1846'da Rusya ile yapılan ticaret anlaşmaları Osmanlı iç ve dış ticaretini dış etkilere açmış hatta yabancı kontrolüne sokmuştur.¹⁶

Esasında bu yapılan anlaşmalar Osmanlı'nın bağımsız bir ekonomi yaratmak ve Avrupa ile rekabet edebilecek üretim sistemleri oluşturma çabalarının karşısına çıkan önemli engellerdir. Osmanlı'nın sanayi ve tarımını güçlendirecek gerekli girişimleri yapmaktan geri kalmamasına rağmen başarılı olamamasının sebepleri araştırılırken bu ikili ticaret anlaşmalarına dikkat edilmelidir.

Bu ikili anlaşmalar çerçevesinde gelişen Osmanlı ekonomisinde üretim artışı dış ticaretteki artışın önüne geçememiştir.¹⁷ Osmanlı'da üretimin dış ticareti geçememesi dışa bağımlılığı artırıcı bir unsurdur ve ekonomiyi daraltıcı bir etkisi de söz konusudur. Sanayi bir üretim sürecidir ve modern anlamda bir üretim sürecidir, bir katma değer yaratma işlemidir. Bir hammadde birçok işlemde geçerek ürün halini alır

¹⁵ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820- 1913*, s. 33.

¹⁶ Mehmet Hakan Sağlam, **Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875–1881 Rûsum-u Sitte'den Dûyun-ı Umumiye'ye**, 1.Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2007, s. 4.

¹⁷ Emine Kıray, **Osmanlı'da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, 3.Basım, İstanbul: İletişim, 2008, s. 69.

ve satışa sunulur. Haliyle geçtiği her işlemin maliyeti ve her işleme ait kar ürünün fiyatına yansır. Üretilmiş bu mamulü satın almak demek karı dâhil edilmiş fiyatı ödemeyi kabul etmek demektir. Bu ürünü ithal etmek demek ülke içinde kalabilecek kar miktarının dışarıya gönderilmesi demektir.

Osmanlı sanayi malları ithalatçısı olarak aldığı ürünlerden elde edilen karı yurtdışına göndermiştir. Haliyle karların birleşiminden oluşacak sermaye birikiminden yoksun kalan Osmanlı Devleti bu sermaye birikimini elinde bulunduracak kapitalist bir burjuva sınıfı ortaya çıkartamamıştır. Osmanlı Devleti'nde burjuva sınıfının olmaması da Osmanlı sanayisinin geri kalmasının sebeplerinden biri olarak dış ticarete bağımlılığın açıklanmasına yardımcı olabilir.¹⁸

Osmanlı ekonomik olarak 19.yy içerisinde özellikle dış ticaret önderliğinde yer yer canlanmalar gösteren fakat sanayileşememiş bir görüntü arz etmektedir. Buna karşın aynı dönem Osmanlı maliyesi için oldukça sıkıntılı bir dönemdir. Ülkeler her zaman içinde bulundukları ekonomik koşullara paralel mali durumda olmayabilirler. Öyle ki; ekonomik gidişin kötü olduğu dönemlerde mali yapısı güçlü devletlerle karşılaşmak mümkün olabileceği gibi bunun tam tersi de söz konusu olabilir çünkü devletin tüm çabalarına rağmen ekonomi kendi yasaları içerisinde ilerleme eğilimindedir.¹⁹

Osmanlı ekonomisinde Avrupa ile rekabet edilebilirlik anlamında sıkıntılar vardır, sanayi hamlesini gerçekleştirmede bazı sorunlar yaşanmaktadır ancak bunlar Osmanlı ekonomisinin 19.yy içerisinde içinden çıkılmaz ağır bir depresyonda olduğunu göstermez. 19.yy için yapılacak en iyi saptama Osmanlı maliyesinin büyük bir buhran içinde olduğudur. Bu mali buhran elbette ekonomiye de tesir edecek sonuçları beraberinde getirmiştir fakat Osmanlı ekonomisi Osmanlı maliyesini çökertecek nitelikte değildir.

Devlet müdahalelerine karşı esnekliği oldukça yüksek olan Osmanlı ekonomisi esas olarak devletin mali durumundan daha çok etkilenmiştir. Tanzimat döneminde

¹⁸ Rıfat Önsoy, **Mali Tutsaklığa Giden Yol-Osmanlı Borçları 1854–1914**, 1.Basım, Ankara: Turhan, 1999, s. 15.

¹⁹ Şevket Pamuk, **Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914**, 5. Basım, İstanbul: İletişim, 2009, s. 35.

özellikle zirai alanda yapılan teşviklerin ekonomiyi canlandırmış olduğunu aşar gelirlerindeki büyük artıştan anlamak mümkündür.

Duyarlı Osmanlı ekonomisi dönemde mali bunalımlar var olduğundan sanayi hamlesine ayak uyduramamış olmalıdır. Sanayi hamlesine ayak uyduramayan Osmanlı ekonomisi ekonominin kendi kendine belirlediği dengeler içerisinde ve uluslararası konumunun el verdiği ölçüde dünya ekonomisine adapte olmuş bir ülkedir. Bu adaptasyon sürecinde gerek ikili anlaşmaların Osmanlı'ya yükledikleri gerekse Osmanlı ekonomisinin imkânları Osmanlı'yı dış ticarete hammadde ihraç eden bir ülke olarak konumlandırmıştır.

Osmanlı Devleti'nin böyle bir konumda bulunması ve ekonomik canlılığının buna bağlı olması esasında Osmanlı Devleti'nde klasik yapıyı da çözücü etkide bulunmuştur. Klasik Osmanlı iktisadi düşüncesi 19.yy'da değişerek parasallaşmış, ticarileşmiş, dünyanın bir parçası olmuştur.²⁰ Böyle bir çözülmenin mali sıkıntılar yaşamayan klasik dönem Osmanlısından farklı bir durumu ortaya çıkarması sanki bu çözülmenin Osmanlı mali bunalımına sebep olduğu izlenimini verebilir. Aslında böyle bir izlenim hatalı olacaktır. Çünkü klasik yapısı çözülmeyen Osmanlı ekonomik ve toplumsal yapısının sanayileşmesi düşünülemez. Sanayileşecek Osmanlı Devleti için klasik yapının çözülmesi elbette bir gerekliliktir.²¹

O halde 19.yy'da parasal ekonomiye ayak uyduran Osmanlı ekonomisi nispeten de olsa sanayileşme hamlesinin yapılabileceği bir ortamı ihtiva eder. Ne var ki, Osmanlı maliyesi ekonomik altyapıyı güçlendirecek, sürekli ve faydalı teşvikler uygulayabilecek durumda değildir. Hatta mali bunalımdan çıkmak için yapılanlar ekonomik kaynakları sömürmüş, bitirmiştir. Osmanlı Devleti iktisadi düzenden elde edeceği gelirlerle mali yapısını düzeltme imkânını da kaybetmiştir.

Osmanlı Devleti'ni dış borç almaya sevk eden sebeplerin ekonomik sebeplerden çok mali sebepler olduğu bu son açıklamalardan sonra anlaşılmaktadır.

²⁰ Zafer Toprak, "İktisat Tarihi", Sina Aşkin (Ed.), **Türkiye Tarihi C. 3 Osmanlı Devleti (1600–1908)**, içinde (219–271), İstanbul: Cem Yayınevi, 2009, s. 234.

²¹ Toprak, s. 234.

Durum böyle olduğuna göre Osmanlı mali yapısında kronikleşen bunalımın ne olduğu sorusuna verilecek yanıt borçların daha çok hangi gaye için alındığını da açıklar.

Osmanlı maliyesini içinden çıkılması güç bunalımlara sürükleyen en önemli sebep, devletin ardı arkası kesilmez savaşlarla mücadele etmesidir. Savaşlar Osmanlı maliyesini ziyadesiyle yıkıcı tesirde bulunmuştur.

Savaşların bu denli yıkıcı etkide olması öncelikle savaşların eskisinden daha maliyetli olması ve yenilgilerle sonuçlanmasındandır.²² Savaşların yükselen maliyetlerinin finansmanı için kullanılan usullerin ise devleti daha büyük mali bunalımlara sürüklediği konusunda Suraiya Faroqhi ve Mehmet Genç ittifak halindedirler.²³

Buna göre savaşın finansman yöntemi ekonomiye darbe vuracak biçimdedir. Ekonomisi savaşlardan ağır darbeler alan bir devletin devam eden süreçte mali sıkıntıların üstesinden gelmesi de haliyle beklenemez.

Osmanlı devleti savaşın finansmanını daha çok ihtiyacı olan ürünlerin yerinden tedariki biçiminde yapardı. Yani ordunun neye ne kadar ihtiyacı varsa vergi karşılığında bu ihtiyaç malzemeleri toplanırdı. Elbette bunun miktarını belirleme yetkisi de devlete aitti. Devlet bu biçimde mali kaynaklarından en önemlisi olan vergi gelirlerini savaşın finansmanına ayırırdı.

Mubayaa çerçevesinde çok düşük ücret ödenerek alınan buğday, orduya hizmet etmekle görevli orducu denen esnaf grubundan faydalanılması, köylünün nüzul vergisi dâhilinde askerin durak noktalarına gerekli olan ihtiyaç malzemelerini götürmesi bu hususa örnek olarak verilebilir.²⁴

Devlet böylece hem alacağı vergi gelirlerini savaş finansmanı için kullanmakta hem de vatandaş üzerine ağır bir yük bindirmekteydi. Devlet müdahaleleri karşısında

²² Ahmet Tabakoğlu, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, 1.Basım, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985, s. 212.

²³ Mehmet Genç, **Devlet ve Ekonomi**, 5.Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007, s. 220; Suraiya Faroqhi, “İktisat Tarihi (17. ve 18. Yüzyıllar)”, Sina Aşkin (Ed.), **Türkiye Tarihi C. 3 Osmanlı Devleti (1600–1908)** içinde, (191–215), İstanbul: Cem Yayınevi, 2009, s. 209.

²⁴ Faroqhi, *İktisat Tarihi (17. ve 18. Yüzyıllar)*, s. 209.

çok duyarlı olduğu gözlenen Osmanlı ekonomisi için bu durum oldukça menfi sonuçlar doğurmaktadır. Parasal ekonomilerde savaşın ihtiyaç duyduğu malzemeleri üreten piyasalarda bir genişleme görülürken Osmanlı’da bunun tam tersi yaşanmıştır. Savaşın ihtiyacını karşılayan sektörler ağır yükler altında ezilmişlerdir ve yenilgiyle biten her savaş sonucunda bu malzemeleri sağlayan sektörler ya çökmüş ya da ağır sermaye kayıpları yaşamıştır.²⁵

O halde yenilgiyle biten savaşlar Osmanlı’ da iktisadi küçülme yaratmıştır. Yani iktisadi küçülme ve mali bunalımlar ile mağlubiyet alınmış savaşlar arasında tam bir kısır döngü vardır.²⁶ Osmanlı Devleti’nin ilk dış borcunu Kırım Savaşı finansmanı için alması da bu konuya yerinde bir misal teşkil edecektir.

Kırım Savaşı’ndan sonraki yıllara da bakıldığında askeri harcamaların devletin planlı harcamaları arasında çok önemli bir hisseyse sahip olduğunu görmek mümkündür.²⁷

Gerçekten de Osmanlı Devleti yenilgi ile biten savaşların neticesinde ekonomiden aldıklarını yerine koyamamıştır. Sürekli kendi kaynaklarını tüketmiş ve sürekli hale gelen, kapatılması da pek olanaklı görülmeyen bütçe açıkları veçhiyle mali bunalımlara düşer olmuştur.

Pek çok ülke yenilgi ile neticelenen savaşlardan çıktığında Osmanlı Devleti’nin içine düştüğü büyük mali bunalımlara düşmemiştir veya yaşadığı krizleri çabuk atlatmıştır. Osmanlı devleti maliyesine en büyük tahribatı yapan savaşlara karşı neden güçsüz kalmıştır? Bu soruyla birlikte savaşlara karşı kırılğan olan Osmanlı mali yapısı da anlaşılacaktır ve nihayetinde Osmanlı Devleti’nin 19.yy döneminde içinde bulunduğu mali ve iktisadi koşullar hakkında yapılmaya çalışılan mütalaa tamamlanacaktır.

²⁵ Faroqhi, “İktisat Tarihi (17. ve 18. Yüzyıllar)”, s. 209.

²⁶ Genç, s. 218.

²⁷ Kıray, s. 85.

Osmanlı mali düzeninin bozulması sadece 19.yy'a özel bir durum değildir. Bu durumun en ağır sonuçlarının alınması bu döneme rast gelmiştir çünkü en ağır harp yenilgileri bu dönemde alınmıştır.

Osmanlı Devleti'nde mali yapının bozulması, devlet otoritesinin bozulmasıyla birlikte hareket eder gibi görülmektedir. Devletin özellikle taşrada gücünün azaldığı dönemlerde devlet mali yapısında da çözümler başlar zira devletin en önemli vergi geliri topraktan aldığı vergilerdir ve bunun membaı elbette taşradır.

Osmanlı devleti gücünü, kudretini korumak ve içinde bulunduğu zirai ekonomiden artı değeri kendisine aktarmak için tımar sistemini mali bir metod olarak başarıyla uygulamış ve gerçekten de topraktan sağlayacağı faydayı azami kılmıştır.²⁸

İlerleyen dönemlerde ve özellikle coğrafi keşiflerin neticesinde ortaya çıkan parasal ekonomi koşullarında tımar sistemi ihtiyaç duyulan nakdi sağlayamadığı gibi tımar sistemiyle kurulmuş olan ordu da Avrupa karşısında güçsüz kalmıştır.²⁹

16.yy'dan sonra ve özellikle 17.yy'ın sonlarına gelindiğinde tımarlar mukataalara dönüştürülerek iltizam edilmeye başlanmıştır ve hatta daha da ileri bir uygulama olarak malikâne biçiminde bazı yerlerde on, on iki yıllık hâsılatı mukabilinde bazı kimselere bu gelir sağlayan topraklar dağıtılmıştır.³⁰

Bu uygulamaların başladığı dönemden itibaren topraktan elde edilecek artığa devletten başka el koyabilen bir sınıf daha ortaya çıkmış oluyordu. Haliyle devlet kasasına daha az gelir sağlayacak bu durum parasallaşma sürecinde aynı ekonomiye dayalı Osmanlı'nın aldığı bir yara olarak tefsir edilebilir. Ayrıca bu yeni durum taşrada devlet hâkimiyetini sarsacak bir unsur haline gelecek, otorite kaybı devletin maliyesine olumsuz tesirlerde bulunacaktır.

²⁸ Genç, s. 102.

²⁹ Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700–1922*, s. 62–63.

³⁰ Vedat Eldem, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, 7.Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994, s. 165; Osmanlı Devleti'nde malikâne uygulaması için ayrıca bkz: Erol Özvar, **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, 1. Basım, Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2003.

16.yy'ın sonu ve 17.yy'ın tamamı merkezin daha fazla paraya ihtiyacı olduğu bir dönemdir.³¹ Bu ihtiyaç merkezin mali sorumluluğunu taşradaki unsurlarına kaydırması sonucunu getirmiştir. Ancak 18.yy'dan itibaren üzerindeki baskıların artmasından dolayı bu yerel unsurlar sahip oldukları bölgesel güce de dayanarak keyfi salmalar çıkartarak halk üzerinde mali baskı oluşturmuşlardır.³²

Halk üzerinde oluşan bu baskı ekonomiden verebileceğinden fazlasını alma anlamına da gelmektedir. Ekonominin üretici parçası olan halk bu baskısı karşısında üretkenliğini ve verimliliğini yitirecektir dolayısıyla halk üzerindeki bu baskı neticesinde elde edilecek vergilerde de azalma gözlenecektir.

Hem devletin toplayacağı vergiye hissedarlar çıkmaktadır hem de verginin kaynağı olan halk bu yeni iltizam grubu tarafından baskı altında tutulmaktadır. Sadece bu pencereden bakıldığında dahi devletin mali bunalımlar yaşaması olağandır. Bu durum 17.yy'dan başlayarak devam etmiş ve 19.yy'a gelindiğinde Osmanlı için mali sıkıntılar en üst düzeye ulaşmıştır.

Bu söylenenleri destekler nitelikte olan bir verileri Vedat Eldem'in köy ve şehir halkının vergi yükünü gösteren çalışmasında görmek mümkündür. Buna göre 19.yy'ın sonlarında vergi yükünün ortalama %87'si milli gelirden yarısından az paya sahip olan köylüye yüklenmektedir.³³

Bu da göstermektedir ki; tımar sisteminin özellikle 1846'dan sonra ortadan kaldırılmasıyla köylü üzerine binen yük oldukça artmıştır. Köylünün, yani toprağa bağlı yaşayan kesimin de devletin en önemli vergi kaynağı olması sebebiyle köylü üzerinde artan baskı devlet maliyesini olumsuz etkilemiştir.

Maliyeyi zor sokan bir durum da özellikle 19.yy öncesinde kısa aralıklarla padişah değişikliklerinin olmasıdır. Bilindiği üzere her yeni padişah tahta çıktığında

³¹ Suraiya Faroqhi, "Krizler ve Değişim (1590–1699)", Halil İnalcık ve Donalt Quataert (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi C. 2 (1600–1914)**, içinde (545–743), İstanbul: Eren Yayınları, 2006, s. 690.

³² Bruce McGowman, "Ayanlar Çağı (1699–1812)", Halil İnalcık ve Donalt Quataert (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi C. 2 (1600–1914)** içinde (761–867), İstanbul: Eren Yayınları, 2006, s. 782.

³³ Vedat Eldem, s. 172.

cülus dağıttırdı. Bu cluslar için ek vergiler konsa da sık padişah değişikliği hazine için beklenmedik bir gider anlamını taşıtmaktadır.³⁴

Artık maliyeyi zora sokacak bir durum olarak otoritenin padişahın şahsından uzaklaşarak vezir, paşa hane halklarına kayması da gzlenmektedir³⁵. Zikredilen clusların çoğalması ve mali problem olması bir anlamda da saray içerisindeki dengelerin değişmesinin bir neticesidir.

Gerçekten merkezdeki otorite eksikliği maliyeye tesir etmiş ve devlet gelirlerinde azalma gözlenmiştir. Mültezim ve ayan sınıfının ortaya çıkması, padişah değişmelerinin eskiye oranlara daha sık ve istikrarsız olması otorite zayıflığının maliyeye olan etkileri bağlamında önemli örneklerdir.

Anlaşıldığı üzere devletin maliyesini savaşların yıkıcı etkisine karşı kırılğan hale getiren unsurlar; parasal ekonominin gerekleriyle birlikte taşra sisteminin değişmesi ve merkezi otoritenin zayıflayarak taşrada etkinliğinin azalmasıdır.

Böylesine bir değişime uğrayan Osmanlı için savaşlar oldukça yıkıcı olmuş mali yapı ziyadesiyle tahrip olmuştur. Gerçekten de savaşın olmadığı dönemler Osmanlı ekonomisi için genişleme ve gelirlerde artış anlamındadır. 1747–1768 yılları arasındaki barış döneminde Osmanlı gelirlerinin yaklaşık %50 civarında artmış olması barışın devlet gelirlerine olan faydası olarak gözlenmelidir.³⁶

Gerçekten de Osmanlı maliyesinin en önemli sorunu savaşlardır. Dikkat edilirse yukarıda verilen misal 18.yy döneminde aittir. Yani tımar sisteminin ortadan tamamen kalkmasa dahi eski etkisine sahip olmadığı bir dnemdır. Demek ki; savaş olmayan dönemlerde mukataalaştırma neticesinde elde edilen nakdi gelir devlete fayda sağlamıştır.³⁷

Devlet savaş neticesinde bütçesinde oluşan açıkları kapatmak için yani ihtiyaı olan nakdi gelire sahip olabilmek için mümkün olan tüm yolları denemiştir. Savaşların

³⁴ Tabakoğlu, *Gerileme Döneminde Girerken Osmanlı Maliyesi*, s. 205.

³⁵ Quataert, *Osmanlı İmparatorluğu 1700–1922*, s. 67.

³⁶ Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 206.

³⁷ Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 206.

derinleştirdiği bütçe açıkları 1774 yılından itibaren esham adı verilen iç borçlanma yöntemiyle de kapatılmaya çalışıldı ancak bundan da pek fazla fayda sağlanamadı.³⁸

Bu uygulamanın fayda sağlamadığı uygulanmasından yaklaşık 17 yıl gibi bir süre sonra anlaşıldı. O kadar ki esham senetlerine sahip kişiler devletten daha fazla kazanca sahip oluyorlardı.³⁹ Devletin kendine gelir sağlamayı umduğu işten esham alabilecek nakde sahip kişiler faydalanmış, devlet bu işten neredeyse zararla çıkmıştır. Netice olarak bütçe açıklarını kapatmak için dış borçlanmaya umut bağlanmıştır.

En nihayetinde 19.yy'da savaşlarla sarsılan ve giderleri sürekli artarak açık veren bir Osmanlı bütçesini yer yer canlılığını koruyan ancak modern anlamda gelişme gösteremeyen ekonomik yapı izlemiştir. Bu 19.yy Osmanlı'nın bütçe açıklarını finanse etmek gayesiyle mali öncelikleri olan politikalar yürütmesine sahne olmuş ve yüzyılın ikinci yarısından itibaren dış borçlanmaya girilmiştir.

Bütün bu açıklamaların ışığında söylenebilir ki 19.yy Osmanlı ekonomisi iktisadi bakımdan konumunu kısmen muhafaza edebilse de gelişmiş devletler karşısında geri kalmış bir durumdadır.⁴⁰ 19.yy Osmanlı ekonomisinin önemli öğelerinden olan dış borçlanma ve özellikle başta söylendiği gibi bu borçların nerelere, nasıl kullanıldığı hususuna ilerleyen bölümlerde değinilecektir.

2.2. Dışa Açılım Sürecinde 1838 Ticaret Anlaşması

19.yy döneminde Osmanlı Devleti'nin merkezi otoritesinde yaşanan gerilemeden ve bunun mali alanda yarattığı zorluklardan önceki bölümde söz edilmişti. Osmanlı idarecileri ise merkezi otoriteyi yeniden kuvvetlendirmek ve bu sorun sebebiyle kaybedilen gelirlere yeniden kavuşmak istiyorlardı.

Taşradaki gücünü artırmak, mali ve askeri alanda girişimlerde bulunmak isteyen Osmanlı Devleti ise bu girişimleri hayata geçirmek için Avrupalı Devletlerin

³⁸ Genç, s. 221.

³⁹ Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 216.

⁴⁰ Vedat Eldem, s. 5.

desteğine ihtiyaç duyuyordu ve Avrupalı devletler bu istekleri geri çevirmeyerek bazı imtiyazlar karşılığında Osmanlı Devleti'nin reform çabalarına yardımcı oluyorlardı.⁴¹

Osmanlı Devleti'nin yapacağı reformlarla güçlenmesine en fazla önem veren devlet ise İngiltere idi. İngiltere 19.yy başlarında sanayileşmesini tamamlamış ve Napolyon savaşlarından galip çıkarak Avrupa'da egemen güç durumuna gelmişti. Gelişen sanayisi için hammaddeye ve büyük pazarlara ihtiyaç duymaktaydı. İngiltere'nin özellikle Pazar ihtiyacı anlamındaki arayışına Avrupalı devletler korumacı gümrük duvarlarıyla karşı koymaktaydılar, sadece Osmanlı yönetimi bu korumacı anlayıştan uzak davranmaktaydı.⁴² Bunun dışında İngiliz yöneticiler Rusya'nın faydalanılacak bir alan olmaktan çıkmasıyla Türkiye'nin öneminin arttığını düşünmekteydiler.⁴³

İngiltere bu gerekçelerle Osmanlı hükümetine yardımı kendi politikasına uygun görmektedir. Yaptığı yardımlar karşılığında alacağı tavizler İngiltere sanayisinin ihtiyaçlarına cevap verebilirdi. İngiltere'nin isteği ise Osmanlı Devleti'nin daha çok dışa açılmasıydı.⁴⁴

İngiltere yaptığı yardımlarla hem Osmanlı devletinin toprak bütünlüğünü sağlamasına yardımcı olarak Rusların sıcak denizlere inmesine engel oluyor hem aldığı tavizlerle kendi sanayisinin ihtiyaçlarını karşılıyordu. 19.yy döneminde Osmanlı Devletinin yapacağı reformlarda dışarıdan yardım almak zorunda kalması da İngilizlerin işini kolaylaştırıyordu. Anlaşılan Osmanlı hükümetinin reform çabaları Avrupalı devletlere ve özellikle İngilizlere verilen tavizlerle birlikte yürüdü.⁴⁵

Söz edildiği gibi Türkiye pazarı gelişmiş İngiliz sanayisi için büyük bir önem arz etmekteydi. Özellikle İstanbul'da bulunan İngiliz elçiliği başkâtibi David Urquart Türkiye pazarına çok önem vermekle birlikte Osmanlı hükümetinin uygulamalarından şikâyetçiydi.⁴⁶ Urquart'ın ve İngiliz tüccarların şikâyetçi olduğu hususlar yabancılara iç

⁴¹ Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, s. 204.

⁴² Cem, s. 192.

⁴³ Sayar, s. 200.

⁴⁴ Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, s. 204.

⁴⁵ Pamuk *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, s. 204.

⁴⁶ Kıray, s. 70.

ticaret için izni verilmemesi ve belirli malların ticaretinin belirli yerli tüccarlara tahsis edilmesi yani yed-i vahit usulüydü.

İngilizler için bu uygulamalar Osmanlı ekonomisinin dış ekonomik ilişkilerinde serbest uygulamalarda bulunmasına mani olmaktaydı ve bir ticaret anlaşmasıyla ortadan kaldırılması İngilizlerin çıkarınaydı.⁴⁷

İngilizlerin bu isteklerini kabul ettirmesi ise normal şartlarda çok kolay gözüküyordu. Osmanlı devlet ricali arasındaki “devletin güvenliği ve bekası” fikri İngilizlerin bu konudaki isteklerini ve baskılarını boşa çıkartmaktaydı.⁴⁸

İngilizlerin isteklerini kabul ettirmeleri için aradıkları fırsat Mısır Valisi Mehmet Ali Paşa isyanıyla ortaya çıkmış oluyordu. Mısır’da dış ticareti devlet tekeline alan Mehmet Ali Paşa buradan elde ettiği gelirle büyük bir ordu vücuda getirmiş ve Osmanlı ordularını mağlup ederek Anadolu içlerine kadar ilerlemiş, neredeyse Osmanlı saltanatını tehdit edecek duruma gelmişti.⁴⁹

Bu olay karşısında güçsüz ve çaresiz kalan Osmanlı hükümeti İngilizleri yanına alarak büyük bir otorite sorunu olan Mehmet Ali Paşa olayını çözmek istemiştir. İngilizler ise bu yardım karşılığında 1838 anlaşmasıyla uzun süredir almaya çalıştıkları tavizleri almışlardır.

Bu çerçevede 1838 anlaşmasının imzalanması devlet sorunlarının çözümüyle yabancı devletlere verilen tavizlerin el ele yürümesi konusunda ileri sürülen düşüneyi destekler nitelikte tarihi bir olaydır.

1838 anlaşması, bu gün Boğaz’da İstanbul Üniversitesi sosyal tesisleri olarak kullanılan sadrazam Reşit Paşa’nın Balta Limanı’ndaki konağında İngiliz Elçisi Ponsonby ile Reşit Paşa arasında imzalandı.⁵⁰

⁴⁷ Sayar, s. 201.

⁴⁸ Ömer Açıkgöz, **Osmanlı Modernleşmesi -İktisadi-Siyasi Dinamikler ve Kırılmalar-**, İstanbul: Lotus Yayınevi, 2008, s. 372.

⁴⁹ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820 1913*, s. 19.

⁵⁰ Hüseyin Perviz Pur, **Türkiye’nin Borç Prangası**, İstanbul: Otopsi Yayınevi, 2006, s. 150.

Yapılan bu anlaşma ile İngiltere'nin şikâyetçi olduğu yed-i vahit düzeni kaldırılıyor ve dış ticarete özellikle savaş dönemlerinde maliyeye ek gelir sağlamak için konulan olağanüstü vergiler koyma hakkından vazgeçiliyordu.⁵¹ Bunun sonucu olarak Osmanlı maliyesi özellikle ağır mali bunalım dönemlerinde başvurduğu önemli bir gelir kaynağını kaybetmiş oluyordu. Yed-i vahit sisteminin kaldırılmasıyla da yabancılara ihracat serbestisi getiriliyor böylece, İngiliz tüccarlar Osmanlı mallarını rahatlıkla alıp satabilecek hukuki konuma kavuşmuş oluyorlardı.⁵²

Osmanlı pazarlarında malın yurtiçindeki sevkıyatı için istenen bir izin belgesi bu anlaşma ile kaldırılmış oluyordu böylece İngiliz tüccarlar yurtiçindeki malların alım satımında en imtiyaz sahibi Osmanlı tüccarına eşit hale geliyordu.⁵³

Anlaşma ile gümrük vergileri de düzenlenmiştir. Bu düzenlemelere göre yerli tüccarlar daha önce ihraç malları için ödedikleri %3 oranındaki vergi yerine %12, ithal malları için %5 ve transit ticarete konu olan mallar için %3 oranında vergi ödeyecekler, buna karşılık yabancı tüccarlar ihraç malları ve transit mallar için vergiden muaf tutularak %5 ithal gümrüğü ödemek yükümlülüğünde bırakılmışlardır.⁵⁴

Anlaşma hükümleri tüm ülkede ve özellikle Mısır'da uygulanacaktı. Bu maddenin koyulmasıyla Mısır'da Mehmet Ali Paşa'nın gücünün kırılması isteniyordu. Anlaşmanın ardından 1840 yılında İngiliz ve Osmanlı güçlerinin müşterek harekâtıyla Mehmet Ali Paşa mağlup edilmiş ve Mısır babadan oğla devredilen özel bir valilik haline getirilmiştir.⁵⁵

Osmanlı hükümeti sözü edilen 1838 ticaret anlaşmasını imzalayarak Mısır sorununu çözüme kavuşturmuştur ancak önemli olan yukarıda içeriği açıklanan anlaşmanın Osmanlı'nın iktisadi ve mali durumuna olan etkileridir.

⁵¹ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820- 1913*, s. 17.

⁵² Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri C. 1**, Ankara: Ayyıldız matbaası, 1970 s. 70.

⁵³ Kütükoğlu, *C. 1*, s. 70.

⁵⁴ Hüseyin Şahin, "Türkiye Ekonomisi", **Uludağ Üniversitesi İİBF**, Bursa, 2007. s. 2.

⁵⁵ Açıkgöz, s. 377.

Her şeyden önce 1838 ticaret anlaşması Osmanlı ekonomisi için pazar ekonomisine geçişi hedef alan hukuki bir düzenlemedir.⁵⁶ 1838 anlaşması tek başına kalmamış bu anlaşmayı diğer Avrupalı devletlerle yapılan ticaret anlaşmaları izlemiş ve Osmanlı ekonomisinin dünya piyasalarıyla bütünleşmesinin hukuki zemini tamamlanmıştır.

Yeniden düzenlenen gümrük vergileriyle İngiliz tüccarlar yerli tüccarlardan daha avantajlı duruma geliyorlardı. Avrupa ticaret sermayesine iç ticaret yolu açılıyordu.⁵⁷ Ayrıca ithal malların Osmanlı iç piyasasında hareketinden artık vergi alınmayacağından yerli malları pahalı, ithal malları ucuz olacaktı. Bu durumda dış ticaret açığı meydana gelecekti.

Yed-i Vahit sisteminin de bu anlaşmayla ortadan kaldırılması Osmanlı maliyesi açısından oldukça büyük önem taşımaktadır. Dolaylı bir şekilde ordunun giderlerini karşılayan bu sistem ortadan kalkınca Osmanlı maliyesi savaş finansmanında kullandığı önemli bir aracı yitirmiş oluyordu. Ayrıca yabancı tüccarların yerli tüccarlarla aynı hukuki duruma gelmesiyle birlikte ve yed-i vahit sisteminin kaldırılmasıyla yabancı tüccarlar neredeyse tekel haline gelerek Osmanlı ekonomisinin imkânlarını kendi çıkarları doğrultusunda rahatça kullanabilir hale gelmişlerdir.⁵⁸

Anlaşmanın imzalanmasının ardından dış ticaret hacminde büyük artışlar meydana gelmiştir. Artık dinamik kapitalist ekonomilerle yapılan ticaret hem el sanatlarını çökme noktasına getirmiş hem de uluslar arası talebi karşılamak için tarımsal üretim bileşiminin değişimini hızlandırmıştır.⁵⁹

1838 anlaşmasıyla Osmanlı Devleti, dış ticaret politikasında yeni bir eksene dâhil olmuştur; Osmanlı hükümetinin kendi başına dış ticaret politikası belirleme dönemi sona ermiş ve gümrük vergilerinde önemli kayıplar görülmüştür⁶⁰. Olağanüstü gümrük vergileri uygulama hakkı da Osmanlı'dan alınmıştır. Böylece Osmanlı devleti

⁵⁶ Sayar, s. 206

⁵⁷ Kıray, s. 73.

⁵⁸ Cem, s. 193.

⁵⁹ Kıray s. 72.

⁶⁰ Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, s. 206.

hem iç hem de dış ticarete hâkimiyeti kaybederek ileride meydana gelecek mali sıkıntılara sebep olmuştur.⁶¹

Yapılan bu ticaret anlaşması sadece İngilizlerle de sınırlı kalmamıştır. 1861 yılında Belçika, Fransa, İngiltere, İtalya ile 1862’de Danimarka, Alman gümrük birliği, Hansa kentleri, Hollanda, İsveç, Norveç, Rusya, İzlanda, ABD ve Avusturya-Macaristan ile imzalanan anlaşmaların tamamı 13 kadardır.⁶² Bütün bu anlaşmaların ortak noktaları ise; yabancı tüccarlara ithalat ve ihracatta serbestlik verilmesi, yabancılara tanınan kapitülasyonların onaylanması ve anlaşma yılından başlayarak gümrük vergisinin her yıl %1 oranında düşürülmesiydi. Böylelikle 1869 yılına gelindiğinde gümrük vergisi %1 seviyesine inmiş oldu.⁶³

Özetle tüm bu anlaşmalarla ithalata kapılar sonuna kadar açılmış, ihracat yapmak ve gümrük vergisi uygulamak neredeyse imkânsız hale getirilmiştir. Daha önce Avrupa ülkelerine verilen kapitülasyonlar, sanayi devriminden sonra Türkiye’nin de ihtiyaç duyduğu malların dışarıya çıkmasını özendirmiş bu da yerli imalatın sıkıntıya düşmesine sebep olmuştur ve yapılan ticaret anlaşmaları bu gidişe hız kazandırmış, ülkenin zayıflayan ekonomik kurumları borçlanma girişimlerine uygun zemini sağlamıştır.⁶⁴ Ayrıca ekonomik hayatın kapıları ticaret anlaşmalarıyla Avrupa’ya açılırken bu anlaşmaları sosyal ve siyasi reformlarla destekleyecek olan ıslahat hareketleriyle de içtimai hayatını Avrupa’ya açmıştır.⁶⁵

Osmanlı Devleti için yıkıcı denebilecek sonuçlar doğuran bu anlaşmalar ve özellikle 1838 ticaret anlaşması İngilizler için büyük bir zafer olarak telakki edilmiştir. Bunun en açık kanıtı anlaşmayı imzalayan İstanbul elçisi Ponsoboy’un dış işleri bakanı

⁶¹ Sait Açıba, **Osmanlı Devleti’nin Dış Borçları**, 1. Baskı, Ankara: Vadi Yayınları, 2004, s. 37.

⁶² A. D. Novıçev, **Osmanlı İmparatorluğu’nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Nabi Dinçer (çev.), 1. Baskı, Ankara: Onur Yayınları, 1979, s. 71.

⁶³ Novıçev, s. 72.

⁶⁴ Faruk Yılmaz, “Hukuki-İktisadi-Mali Yönleriyle Osmanlı Borçları’nın (Duyun-ı Umumiye-i Osmaniye’nin) Tasfiyesi Meselesi”, (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, 1995), s. 9.

⁶⁵ Açıba, s. 38.

Parlmerston’a “umduğumuz ve hakkımızın çok üstünde iyi bir sonuç aldık” ifadesiyle elde ettiği başarıyı anlatmasıdır.⁶⁶

İngilizlerin Osmanlı ekonomisini dışa açma yönündeki politikasının en başarılı araçlarından biri olan 1838 anlaşmasına karşı ülke içinde muhalefet oluşmuştur. Bu muhalefeti yapanlar 1838 anlaşmasının ülke ekonomisine verdiği tahribattan yakınmışlardır.

Bu anlaşmadan şikâyet edenlerden biri olan Kostaki Bey şöyle demektedir: “... *Serbestiyet-i kamile usulü... noksanı ticaret-i milliyemizi teshil ve mahsulatımızın ihracını teşvik edecek yerde ticaret-i mezkureye külliyetlü resm ve vergi vaz olunması... ziraatimizin ve her türlü yerli ticaretimizin ilerlemesine mani olan şu usul...*”⁶⁷

1860’larda yazılan bir raporda ise Avrupa mallarının Osmanlı piyasalarında ne kadar üstün durumda bulundularını anlatmak amacıyla şu ifadeler kullanılmıştır: “... *Dersaadet’te bulunan hıref ve sanayi eshab-ı malumat ve ameliyatca mükemmel olmadığından bir hayli zamandır ekser sanay-i yed-i ahire geçmiş ve müstamel olan bir çok şey Avrupa’dan gelmekte veya oradan gelen adamlar işlemekte...*”⁶⁸

Bundan başka müverrih Ahmed Lütfi Efendi “Tarih” adlı eserinde 1838 anlaşmasının ülke ekonomisine verdiği zararı şu şekilde ifade etmiştir:

“... *Yed-i Vahit usulü kalktıysa da yerine ecnebi inhisarı geldi ki Memalik-i Mahsusa’da hurdefürüşluğa kadar ecnebiler iştirak eyledi. Tebaanın edeceği esnaflığı ve ticareti refte refte çekip aldılar. Sanayi dâhilinde bütün bütün muattal oldu. Ve emtia-i ecnebiyye revaç bularak nakti mevcudumuz Avrupa’ya çekilip gitmeye başladı*”.⁶⁹

1838 anlaşmasının ülke ekonomisine verdiği tahribatı anlatan muhalif yazıları Ahmet Cevdet Paşa, Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi önemli isimler de kaleme almışlardır.

⁶⁶ Yılmaz, s. 9.

⁶⁷ Aktaran, Sayar, s. 207.

⁶⁸ Aktaran, Sayar s. 208.

⁶⁹ Aktaran, Sayar, s. 208.

Nihai olarak söylemek gerekirse, 1838 anlaşmasıyla korunmaya ihtiyaç duyan Osmanlı ekonomisi tamamen dışa açılmıştır ve yabancı mallara karşı yerli malların rekabet imkânı ortadan kalkarak yabancı ürünlerin pazarı haline gelmiştir. Yabancı ürünlere karşı direniş de ancak Osmanlı işçilerinin çok düşük ücretleri kabul etmeleriyle kısmen sağlanabilmiştir.⁷⁰ Düşen işçi ücretleri ülke içinde oluşan iç talepte daralma yaratmış ve bunun sonucu olarak Osmanlı ekonomisi ticaret imkânını gene dış pazarlarda aramak zorunda kalmıştır. Yani anlaşma bir bütün olarak Osmanlı ekonomisini zorunlu olarak dış pazarlara endeksli hale getirmiştir.

Avrupa'ya endeksli ve Avrupalı ülkelerle imzalanan anlaşmalar çerçevesinde korumacılıktan tamamen uzak Osmanlı ekonomisi, bu anlaşmalardan kurtularak özgün dış ticaret politikaları belirleme imkânına da ancak I. Dünya Savaşı'nın olağanüstü koşullarında sahip olabilmişse de asıl bağımsız dış ticaret politikaları belirleme olanağı cumhuriyet hükümetleri döneminde 1929 yılında bulunmuştur.⁷¹

2.3. Osmanlı Ekonomisinde Yabancı Sermaye

Osmanlı Devleti'ne yabancı sermaye dolaylı ve dolaysız olarak iki biçimde girmiştir. Dolaylı olarak girişi, özellikle 1854 yılından itibaren devletin Avrupa sermaye piyasalarına tahvil senetleri arz etmesiyle hız kazanmıştır. Bu tipte yabancı sermaye girişi elbette 1854 yılından önce de başlamıştır. Galata bankerleri, yabancılar tarafından kurulan bankalar bu hususa örnek olarak verilebilir. En yalın anlamıyla Osmanlı Devleti'nin borçlanma işlemleridir.

Yabancı sermayenin doğrudan Osmanlı Devleti'ne girişi ise en görkemli biçimde demiryollarının inşası ve işletilmesi biçiminde olmuştur. Yabancı sermayenin doğrudan girişi sadece demiryolu şirketleriyle değil su, doğalgaz, liman işletmeleri gibi yatırımlarla da olmuştur ve bu gibi işletmelerde yabancı sermaye denetiminin dolaysız olması hasebiyle böylesi yabancı sermaye yatırımlarına dolaysız yatırımlar denilmektedir.⁷²

⁷⁰ Pamuk, *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, s. 209.

⁷¹ Pamuk *Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914*, s. 206; Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820–1913*, s. 22.

⁷² Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820–1913*, s. 46.

2.3.1. Doğrudan Yabancı Sermaye Yatırımları

Osmanlı Devleti için doğrudan yabancı sermaye yatırımlarını incelemek iki dönelmeme halinde yapılabilir. Bu dönemlerden ilki Duyun-ı Umumiye İdaresi kurulmadan önce gerçekleşen yatırımları ifade ederken, ikinci dönem ise Duyun-ı Umumiye İdaresi kurulduktan sonraki dönemi ifade eder.

Her iki dönem içinde yapılan yatırımların dağıldığı alanlar benzerlik göstermekle birlikte yapılan yatırımların büyüklükleri bu iki dönem için farklıdır. Genel olarak 19.yy'ın ikinci yarısından sonraki yılları içeren bu dönemlerde en önemli yabancı sermaye yatırımı demiryolu yatırımları olmuştur.

Yabancı sermayenin demiryollarına yönelmesi 19.yy koşullarında Osmanlı devleti için de oldukça önemliydi. Modern devletin etkinliğini pekiştirmek isteyen ve Tanzimatın merkezîyetçi reformlarını memleketin tümüne yaymak gayretindeki Osmanlı Devleti için demiryolları vazgeçilmez bir araçtı.⁷³

Şubat 1856'da ilan edilen Islahat Fermanı ile yabancı sermaye yatırımlarının yapılması artık kabildi. Fermanı takiben Eylül 1856'da İngilizler 130 kilometrelik İzmir-Aydın demiryolunun imtiyazını aldılar ve bu yolda taşıma, yavaş giden inşaatın ardından 11 yıl sonra 1867'de başladı.⁷⁴ İzmir-Aydın demiryolu Anadolu'da işletmeye açılan ilk demiryolu hattıydı. 2 Eylül 1857 tarihinde İngiliz Trevor Berkley sermayedar grubu ile Köstence-Boğazköy demiryolu hattının inşası için imtiyaz anlaşması imzalanmıştır.⁷⁵ Bu hattın inşasının tamamlanıp işletmeye açılması ise 4 Ekim 1864 tarihinde olmuştur. 224 km uzunluğundaki Varna-Ruscuk demiryolu hattının inşaat ve işletme imtiyazı gene bir İngiliz sermayedar grubuna ile Şubat 1859 tarihinde verilmiştir.⁷⁶ Bu hattın tamamlanarak işletmeye açılması 1866 yılında gerçekleşmiştir. Daha sonra İngilizler 1863 yılında 93 kilometre uzunluğundaki İzmir-Kasaba demiryolunun yapımı için imtiyaz aldılar, 1875 yılında ise aynı kumpanya İzmir-

⁷³ İlber Ortaylı, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 26. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2008, s. 173.

⁷⁴ Novıçev, s. 15.

⁷⁵ Vahdettin Engin, **Rumeli Demiryolları**, İstanbul: Eren Yayınları, 1993, s. 40.

⁷⁶ Engin, s. 41.

Alaşehir yolunun yapımını üstlendi.⁷⁷ İzmir-Kasaba hattı da tam olarak 1866 yılında işletmeye açılmıştır.

Bu dönemlendirme dâhilinde yapımına başlanan en önemli demiryolu projesi imtiyazı 1871 yılında Fransız Baron Hirsch'e verilen Rumeli demiryolu projesidir. 1875 yılına gelindiğinde bu hat üzerinde yapılan demiryollarının uzunluğu 1179 km'yi bulmuştur. Bu yol yaklaşık yirmi yıl sonra Alman Deutsche Bank tarafından satın alınmıştır.⁷⁸

Demiryolları merkezi devlet açısından oldukça önemliydi ve bunun yanında tarım mahsullerinin iç kesimlerden limanlara taşınmasını daha düşük maliyetlerle sağlayabilir ve düşük ulaştırma maliyetlerinin verdiği imkânlarla yeni bölgeleri tarıma açabilirdi. Demiryolları sayesinde merkezi devletin etkinliği artacak, ticari hayat canlanacak ve devlet daha fazla vergi tahsil edebilecek duruma gelecekti.

Osmanlı Devleti tüm bu beklentilerle yabancı sermayeli demiryolu yatırımlarına oldukça sıcak baktı. Ancak demiryolu yapımları beklenen sonucu tam anlamıyla vermekten uzaktı çünkü verilen imtiyazlar ve inşa edilen her kilometre için yapımcı ve mülk sahibine verilen kilometre garantisi altında yapılan ek ödemeler Osmanlı maliyesi için oldukça büyük yükleri beraberinde getirmekteydi.⁷⁹

Umulan mali beklentileri karşılayamayan demiryolu yatırımları aynı zamanda ülkenin denizyolu ve karayolu ağları birlikte düşünüldüğünde rasyonel bir ulaşım şebekesi yaratmaktan uzaktı.⁸⁰ Çünkü Avrupalı sermaye sahiplerinin amaçları iç kesimlerin hammadde kaynaklarını daha ucuza kendi ülkelerine taşımak ve gene kendi sanayi mamullerini daha ucuza Osmanlı toprakları içerisine sokmaktı. Durum böyle olduğunda ise yapılan demiryolu yatırımları Osmanlı Devleti için beklenen faydayı sağlamaktan yoksundu.

⁷⁷ Novıçev, s. 16; Engin, s. 39.

⁷⁸ Novıçev, s. 16; Engin, s. 61.

⁷⁹ Şevket Pamuk, **100 soruda Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1988, s. 214.

⁸⁰ Ortaylı, *İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı*, s. 174.

Demiryolları haricinde söylenmeye değer bir başka yabancı sermaye yatırımı da Mısır'da yapılan Süveyş kanalı projesidir. Bu proje hem bir yabancı sermaye yatırımı anlamında önemlidir hem de Osmanlı Devleti'nin merkezi gücünü artırmaya çalıştığı bir dönem olan 19.yy'da Mısır'daki merkezi gücünü yitirmesinin bir amili olması bağlamında dikkat çekicidir. Süveyş Kanalı projesine sultan Abdülaziz başlarda karşı çıkmışsa da 1866 yılında projeyi onaylamıştır mamafih projenin kazı çalışmaları Mısır Hıdivi Said Paşa'nın yakın dostu olan Fransız Ferdinand de Lesseps tarafından 1859 yılında başlatılmıştı. Bu büyük ve önemli projenin tamamlanması ve kanalın açılışı ise 17 Kasım 1869'da gerçekleşmiştir.⁸¹

Bu yapılan yatırımlar elbette Osmanlı ekonomisi için canlılık getiren faaliyetlerdi fakat 1838 anlaşmasının getirdiği koşullar ve devamında bu yatırımları yapan yabancı kumpanyalara verilen imtiyazlarla birlikte düşünüldüğünde ekonomiyi canlandıran yatırımlar, Osmanlı mali yapısı için oldukça büyük yükleri de beraberinde getirmekteydi.

1838 anlaşmasının koşullarınca yabancı tüccarların edindikleri muafiyetler devletin yabancı tüccarlardan alacağı vergileri de kısıtlıyordu. Yani devlet bu yatırımların neticesinde beklediği vergileri toplayamadığı gibi verdiği imtiyazlar sebebiyle bir takım ek ödemeler yapmak durumunda kalıyordu.

Burada, yapılan yabancı sermaye yatırımlarının ve özellikle demiryolu yatırımlarının devlet maliyesi için külliye zarar ihtiva ettiği mütalaasında bulunulmamalıdır. Esasında demiryolu geçtiği bölgelerin aşar vergilerinde artışa sebebiyet vermiştir, hatta bu artışlar 1889–1911 yılları arasında %114 civarında gerçekleşmiştir.⁸² Ancak bu şumullü artışın yaşandığı dönem Duyun-ı Umumiye idaresinin kurulduğu dönemden sonrasına tekabül eder ve bu, bir anlamda idarenin faaliyetlerinin neticesindedir.

Devlet maliyesi için pek kârlı olmayan bu yatırımlar ilk dönemi ifade eden Duyun-ı Umumiye kurulmadan önceki dönemde ekonomi için oldukça faydalıydı.

⁸¹ Alan Palmer, **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu (Bir Çöküşün Yeni Tarihi)**, Belkıs Çorakçı (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003, s. 164.

⁸² Vedat Eldem, s. 94.

Yabancı tüccarlar için Osmanlı topraklarında yapacakları yatırımlar ticaret anlaşmaları çerçevesinde edindikleri bağımsızlıklar sebebiyle oldukça kârlıydı. Osmanlı hükümetinden aldıkları imtiyazlar sayesinde yer yer kârlarını da garanti altına alan yabancı tüccarlar Osmanlı topraklarına yatırım yapmaktan kaçınmadılar. Hatta Duyun-ı Umumiye'nin kuruluşunun öncesine tekabül eden 1854 ile 1875 yılları arasında yabancı yatırımlarda sermaye girişi kâr aktarımından fazla olmuştur.⁸³

Yabancı sermayenin doğrudan usulle memlekete girişi Osmanlı Devleti'nin mali buhranına çare olacak biçimde değildi. Osmanlı ekonomisi için canlılık ifade edebilecek bu yatırımların mali açıdan istenen faydayı sağlayamamasının en büyük sebebi; imzalanan ticaret anlaşmaları, genişletilen kapitülasyonlar ve yabancı sermayeyi çekmek için verilen imtiyazlardır.

Ayrıca 19.yy boyunca doğrudan yapılan yabancı yatırımların altyapı yatırımlarından sayılan demiryollarına yönelmesi, Avrupalı tüccarların Osmanlı Devleti ile hammadde ve mamul madde ticaretini geliştirmek istemelerinden kaynaklanmaktadır. Daha önceki bölümde değinildiği üzere Osmanlı devleti hammadde ithal ederken mamul malları ihraç eden bir ekonomi olarak dünya piyasalarıyla bütünleşmişti. Binaenaleyh yabancıların yaptıkları yatırımlar da bu konumu güçlendirmek cihetinde olmuştur. 1849 ve 1910 yılları arasında kurulan çoğu yabancı sermayeli 94 anonim şirketin 28'inin ulaştırma, 31'inin madencilik, kamu hizmetleri ve sanayi, 17'sinin bankacılık ve 12'sinin ticaret işletmesi, kalan 6'sının ise çeşitli işlerle meşgul olması gösterir ki; yabancı sermaye yatırımları Osmanlı devletinde bir kalkınma hareketi yaratmak amacıyla değildir.⁸⁴ Kısaca söylemek gerekirse doğrudan yabancı sermaye yatırımlarının çok sınırlı bir bölümü tarım, sanayi gibi alanlara yapılmış ve bu yapılan yatırımlar da egemen üretim biçimlerini değiştirmek amacıyla yapılmamıştır.⁸⁵

Durumun böyle olması doğrudan yabancı sermaye girişlerinin Osmanlı Devleti'nin nakit ihtiyacına cevap verememesi anlamına gelmektedir. Yani ticaret anlaşmaları neticesinde dış ülkelerle ve yabancı tüccarların yurt içinde yaptığı

⁸³ Pamuk, *Osmanlı. Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820–1913*, s. 23.

⁸⁴ Tabakoğlu, *Türkiye İktisat Tarihi*, s. 319.

⁸⁵ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820–1913*, s. 81.

yatırımlarla artan ticaret Osmanlı Devleti'nin mali imkânsızlıklarına çözüm olamamıştır.

2.3.2. Dolaylı Yabancı Sermaye Yatırımları

Doğrudan yabancı sermayenin Osmanlı Devleti'ne girişini kolaylaştıran ve yasal çerçevede güvence altına alan 1838 anlaşması ve benzeri ticaret anlaşmaları yabancı sermayedarları dolaylı olarak Osmanlı Devleti içinde yatırım yapmaya teşvik etmiştir.

Yabancıların yatırım amacıyla Osmanlı Devleti'ne soktukları sıcak para Osmanlı Devleti için cari harcamalarını karşılamanın bir yolu olmuştur. Mali piyasalara tahvil arz etmek suretiyle edinilen sıcak paranın yabancı kaynaklardan karşılanmasının sebebi ise yerli ticaret sermayesinin mali araçlara yatırım yapacak kadar büyümemesidir.

Yerli sermayedarların devletin ihtiyaçları için borç verme gücünden yoksun olmasından dolayı yabancılar Osmanlı Devleti'ne borç vermek suretiyle ve bu finansal işlemleri yürütecek organizasyonları kurarak dolaylı olarak Osmanlı Devleti'ne sermaye ihraç etmişlerdir.

Yabancıların Osmanlı Devleti'ne sermaye ihracını Osmanlı toprakları içerisinde örgütleyen grup ise Galata Bankerleri idi. Galata Bankerleri 1829'larda kurulup 1929'a kadar yüz yıl boyunca dünyanın en önemli finans merkezlerinden olan Galata Borsa'sında faaliyet gösteren, İstanbul'da ikamet eden Venedik ve Cenovalı Levanten denen Avrupalı sarraflardır.⁸⁶ Son dönemlerde ise Ermeni, Rum ve Yahudi sarraflar da ön plana çıkmıştır.

Yabancı kökenli bu sarraflar aslında Osmanlı Devleti vatandaşlarıdır fakat yabancı sermayenin Osmanlı Devletine girişine aracılık etmeleri yani yabancı sermayenin temsilcisi olmaları sebebiyle Galata Bankerleri yabancı sermaye olarak adlandırılabilir.

⁸⁶ Haydar Kazgan, **Galata Bankerleri**, İstanbul: Türk Ekonomi Bankası Yayınları, 1991, s. 10.

Dolaylı yabancı sermaye girişi de bir anlamda devletin mali bunalımdan kurtulmak için kullandığı araçlardan biriydi. II. Mahmut döneminde yapılan tağşişler de mali buhrana karşı yapılan uygulamalardı, ancak 1840'lara gelindiğinde yapılan tağşiş işlemleri maliyeti çok yüksek bir gelir sağlama aracı olmuştu.⁸⁷ Sonuçları açısından da bakıldığında bu günkü anlamıyla para basmak olan tağşiş işlemi enflasyonu artırıcı etkide bulunmaktaydı. Tağşişlerin olumsuz etkileri ve yetersizliğinin yanında galata bankerlerinden alınan kısa vadeli kredilerin de yetersiz kalmaya başladığı 1840'lı yıllarda devlet yine Galata Bankerlerinin aracılığıyla Fransız bankalarından kısa vadeli krediler sağlamıştır.⁸⁸

Galata Bankerleri vasıtasıyla yabancı sermayenin yurt içine girişi 1854 öncesinde oldukça önemliydi. Çünkü devlet büyük miktartlı kredileri ancak Galata Bankerlerinin aracılığıyla yabancı bankalardan bulabilmekteydi. 1854 yılından itibaren devletin doğrudan borçlanmasıyla da Galata bankerlerinin önemi azalmamıştır. Bankerler gün geçtikçe zenginleşmiş hatta devlet bankası görevi görür hale gelmişlerdir, 1871–1881 yılları arasında en parlak dönemlerini yaşayan Galata Bankerleri dış kredi komisyonculuğu ve iltizam işinden başka tütün rejisi, tramvay, demiryolu, inşaat, madencilik gibi üretim ve ticaret faaliyetlerinde de yer almışlardır.⁸⁹

Yabancı sermayenin temsilcisi durumunda olan bankerlerin finansal faaliyetlerinin düzenlenmesi açısından bankacılığın gelişmesi de gerekli bir durumdu. Çünkü yabancı sermayenin Osmanlı Devleti'ne girişiyle hızlanan para alış verişi neticesinde bankerler kredi veren kurumların vazifesini üstlenmişlerdi. Açılan bankalarla dolaylı yoldan sermaye girişleri kolaylaştırılmış ve bir sistem çerçevesine sokulabilmiştir.

Yabancı tüccarların ilk kurdukları banka ise İzmir'de ikamet eden ve burada ticari faaliyetlerine devam eden Avrupalı tüccarlar tarafından 1842 senesinde kurulan

⁸⁷ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820–1913*, s. 63.

⁸⁸ Pamuk, *Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820–1913*, s. 64.

⁸⁹ Kazgan, *Galata Bankerleri*, s. 61.

İzmir Bankası'dır.⁹⁰ Bu banka devletten izin almadan İsveç konsolosluğu'nun himayesinde kurulduğundan faaliyete başlamasından kısa süre sonra kapatılmıştır.⁹¹

1844 yılına gelindiğinde İstanbul ve diğer liman kentlerde ödeme güçlükleri ile karşı karşıya kalınmıştır. 1847'de ise yaşanan bu sıkıntıların aşılması ve dış ticaretteki ödemeler dengesinin sağlanması için Osmanlı Devleti iki Galata Bankeri'ne (Jacks Alleon ve Manolaki Baltazzi) devletin himayesi altında bir banka kurmalarına izin vermiştir ve bu izin neticesinde Bank-ı Dersaadet ya da İstanbul Bankası kurulmuştur.⁹² Böylelikle Osmanlı Devleti'nde ilk defa dış ödemeleri düzenlemek üzere bir banka kurulmuştur. Bu banka kırım savaşı öncesinde 1852 yılında iflas etmiştir.

Osmanlı Devleti 1854 yılında yabancı piyasalardan doğrudan borçlanma yoluna gitmeden önce Galata Bankerleri aracılığıyla ve imzalanan ticaret anlaşmalarının sağladığı hukuki zemini kullanarak dış piyasalardan borç bularak mali buhrandan çıkış arayışlarına girişmiştir. Yabancı sermayenin ülke içerisine girişini kolaylaştırmak, yabancı sermayeye bağlı dış ticareti korumak amacıyla da Galata Bankerlerine banka kurma konusunda izin vermiştir.

Osmanlı Devleti için 19.yy aynı zamanda para politikasında yeni usullerin uygulandığı dönemdir. İlk kâğıt paranın 1840 yılında 16 milyon kuruş değerinde piyasaya sunulduğu bilinmekle beraber bu kâğıt paraların yani kaimelerin 1860 yılına gelindiğinde 1,1 milyar kuruşu bulduğu söylenebilir.⁹³ Altın karşılığı olmayan bu paralara halk tarafından pek itibar edilmediğinden paranın değeri süratle düşmüştür.⁹⁴ Para ve döviz piyasalarında istikrarı da sağlamak isteyen devlet bu dönemde sözü edilen Bank-ı Dersaadet gibi finans kurumlarının kurulmasını desteklemiştir.⁹⁵

İlk borcun alındığı 1854 yılı öncesinde devletin mali buhranına finansal araçlarla çözüm bulma çabasıyla kurulan bankalar devlete umulan faydayı sağlayamamıştır. Artan kaime miktarı ve kredi ihtiyacının bu kurulan bankaların

⁹⁰ Coşkun Çakır, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, İstanbul: Küre Yayınları, 2001, s. 88.

⁹¹ Çakır, s. 89.

⁹² Kazgan, *Galata Bankerleri*, s. 17.

⁹³ Vedat Eldem, s. 157.

⁹⁴ Vedat Eldem s. 157.

⁹⁵ Şevket Pamuk, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı, 2007, s. 229.

sağlayabileceği miktarın üzerinde olmasından dolayı kurulan bu ilk bankalar zarara uğrayarak kapanmışlardır.⁹⁶

Netice olarak Osmanlı Devleti'nde yabancı sermayenin dolaylı olarak yatırımlarda bulunabilmesi Galata Bankerleri'nin aracılığıyla mümkün olmuştur. Yaptığı aracılıklarla güçlenen Galata Bankerleri devletten aldıkları imtiyazlarla banka kurmuşlar ve böylece ülkenin finansal piyasalarına daha hâkim olarak yabancı sermayenin yurt içine girmesini sağlamışlardır. Ancak ilk kurulan bankalar devletin ihtiyacı olan büyük kredileri bulmakta ve piyasalarda istenen istikrarı kurabilme yeteneğinden yoksun olmuşlardır.

Devletin süregelen mali zorlukları ilerleyen yıllarda daha güçlü bir bankanın kurulmasını gerekli kılmıştır ve bu banka Avrupa sermayesiyle 1863'de kurulan Osmanlı Bankasıdır.⁹⁷ Osmanlı ekonomisi ve alınan dış borçlar açısından oldukça büyük öneme haiz olan Osmanlı Bankası ilerleyen bölümlerde daha ayrıntılı olarak anlatılacaktır.

Hülasa Osmanlı Devleti doğrudan yabancı devletlerden borçlanma yoluna gitmeden önce yabancı sermayenin ülke içindeki dolaylı yatırımları sebebiyle dış borçlarla tanışmıştır. Fakat 1854 yılına gelindiğinde ne doğrudan yabancı sermayenin ekonomiye katkıları ne de dolaylı yoldan sermaye girişinin devlet hazinesine olan faydası yeterli olmuştur. Devlet bizzat temaslarda bulunarak borç bulmak zorunda kalmıştır.

⁹⁶ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 229.

⁹⁷ Pamuk, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi*, s. 230.

3. OSMANLI DEVLETİ'NDE 1875 YILINA KADAR ALINAN DIŞ BORÇLAR VE OSMANLI BANKASI'NIN KURULUŞU

3.1. İlk Dış Borçlanma

Osmanlı Devleti ülke içine giren yabancı sermayenin iç kaynakları canlandırması beklentisindeydi ve bu iç kaynaklarda yaşanan canlılıkla mali bunalımından kurtulabileceği düşüncesindeydi. Avrupalı sermaye sahipleri ise kendi ülkelerinde sanayiye yatırım yaptıklarında daha az kâr elde edeceklerini bildiklerinden Osmanlı piyasalarına dolaylı ve doğrudan yollarla girdiler.⁹⁸

Avrupalıların Osmanlı piyasalarında daha çok kazanacaklarını bilmelerinden daha yüksek getiri olanaklarıyla Osmanlı Devleti'nde yatırım yapmak istemeleri yabancı yatırımları Osmanlı Devleti açısından zararlı; buna karşın yatırımı yapanlar için karlı hale getirmekteydi. Bu durum Osmanlı mali yapısını daha da bozarak daha fazla nakit paraya ihtiyaç duyar hale getirdi. Nakit ihtiyacını iç kaynaklardan karşılamak imkânından da yoksun olan Osmanlı Devleti nakit gereksinimini karşılamak için yabancı para piyasalarını değerlendirmek durumunda kaldı.⁹⁹

Osmanlı Devleti'nde dış borçlara karşı olan karşı duruşun da yıkılarak yabancı para piyasalarından borç alınması ilk olarak 1854 yılında gerçekleşmiştir. Ancak bu tarihten önce de Osmanlı Devleti dış istikraz yapma konusunda teşebbüslerde bulunmuştur.

Dış borç alma hususundaki ilk girişim 1784 yılında Rusların Kırım'ı 1783'te işgal etmelerinin ardından gerçekleşmiştir.¹⁰⁰ Kırım işgalinin ardından şiddetli bir savaş beklentisinde olan Osmanlı Devleti savaş finansmanı için daha bu tarihte dış borç alma teşebbüsünde bulunmuştur. Yabancı devletlerden borç istenmesini onur kırıcı bulan

⁹⁸ Özge Varol, "II. Abdülhamit Döneminde Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin Kuruluşu ve İşleyişi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara Üniversitesi SBE, 2007), s. 12.

⁹⁹ Önsoy, s. 33.

¹⁰⁰ Önsoy, s. 33.

Osmanlı yöneticileri çareyi Fas Sultanı'ndan 30 bin keselik borç istemekte bulmuşlardır.¹⁰¹ Bu miktarda istenen borç ise Fas Sultanı tarafından karşılanmamıştır.

1787 yılına gelindiğinde Osmanlı Devleti ile Rusya arasındaki harbe Avusturya da Osmanlı Devleti karşısında dâhil olunca, artan savaş masraflarını karşılayamayan Osmanlı Devleti çareyi dış kaynak aramakta bulmuştur. İhtiyaç olan miktarda borç gene Müslüman ülkelerden aranmıştır. İlk olarak tekrar Fas Sultanı'ndan borç talebinde bulunan Osmanlı Devleti buradan olumsuz yanıt alınca, Cezayir'den 2000 keselik bir meblağ istemiştir ancak buradan da müspet netice alınamamıştır.¹⁰²

Müslüman ülkelerden borç bulunamayınca yabancı ülkelerden borç aranmak mecburiyetinde kalınmıştır. Şeyhülislamın Hristiyan bir memlekette borç alınmasının dinen mekruh olduğunu ancak çok mecbur kalındığında bunda bir sakınca olmayacağını açıklaması üzerine, Hristiyan ülkelerden istikrazda bulunulması konusunda çalışmalara başlanmıştır.¹⁰³

Bunun üzerine bir Hristiyan ülkeden ilk defa borç isteme girişiminde bulunuldu ve Felemenk (Hollanda) hükümetinden 1789 senesi içersinde 7,5 milyon kuruşluk borç talep edildi.¹⁰⁴ Felemenk hükümetince bu borç talebi geri çevrildi. Felemenk yetkililerin bu borç isteğini geri çevirmelerinde Fransız İhtilali'nin yarattığı kaos ortamı da etki sahibi olmuştur.¹⁰⁵

Osmanlı Devleti aynı yıl içersinde hem İspanya'dan hem de İngiltere'den borç talebinde bulunmuştur. İspanya hükümeti Osmanlı-Rus savaşında taraf olmak istemediğinden Osmanlı Devleti'ne olumsuz cevap vermiş ve borç vermeyi reddetmiştir. İngilizlerden istenen 20 milyon kuruşluk borca ise İngiliz hükümeti müspet cevap vermemiştir.¹⁰⁶

¹⁰¹ Önsoy, 35.

¹⁰² Yavuz Cezar, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, 5. baskı, İstanbul: Alan Yayınları, 1986, s. 137.

¹⁰³ Önsoy, s. 35.

¹⁰⁴ Cezar, s. 138.

¹⁰⁵ Önsoy, s. 35.

¹⁰⁶ Mübahat Kütükoğlu, **Osmanlı- İngiliz İktisadi Münasebetleri C. 2 (1838-1850)**, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976, s. 111.

Osmanlı Devleti İngilizlerden ikinci defa 1799'da borç almak teşebbüsünde bulundu. Çünkü bu sefer de, Osmanlı ordusu Napolyon'un Mısır seferi sebebiyle savaş halindeydi.¹⁰⁷ Gene savaşların ağır masrafları Osmanlı maliyesini zora sokmuştu. Osmanlı Devleti'nin İngiltere büyükelçisi Ferruh Efendi tarafından yürütülen görüşmelerde %6 faizle 1 milyon İngiliz Sterlini borç üzerinde anlaşma sağlansa da 1800 yılında İngiltere bu borcu vermekten vazgeçmiştir.¹⁰⁸

1839 yılında Osmanlı Devleti İngiltere'den tekrar borç istemek durumunda kalmıştır. Bu borcu istemesinin sebebi olarak 1838 anlaşmasının maliye üzerine olumsuz etkilerini gösteren Osmanlı Devleti, İngiliz elçisi Ponsonby aracılığıyla İngiliz hükümetinden 2 milyon sterlin borç talep etmiştir.¹⁰⁹ 1838 anlaşmasını da imza eden elçi Ponsonby tarafından iletilen bu borç talebi de geri çevrilmiştir.

Görüldüğü üzere Osmanlı Devleti savaşların finansmanı için 18. ve 19. yy'da dış borçlanma yapmak mecburiyetinde olduğunu anlamıştır ve bunun için gerekli girişimlerde bulunmuştur. 18.yy'ın başından itibaren uygulamaya konulan malikâne uygulaması gibi devlet maliyesine nakit sağlayacak uygulamalar uzun vadede Osmanlı Devleti'nin içinde bulunduğu mali sıkıntılara çözüm olamamış, savaşların artan giderlerini karşılayamamıştır.

1850'li yıllara gelindiğinde ise kriz daha da derinleşmiştir. Devlet bir yandan doğrudan ve dolaylı yabancı yatırımları ülke içersine sokarak nakit elde etme çabasıındaydı hem de Galata Bankerleri aracılığıyla kısa vadeli krediler bulmak için uğraşmaktaydı.

Kurulan bankalar istikrarlı bir kur politikası uygulamayı başaramamış, kaime basımı başarısızlıkla sonuçlanmış, taklitleriyle baş edilemez hale gelmiş ve bu başarısız kaimelerin piyasadan çekilerek gümüş paraların itibari ve gerçek değerleri arasındaki farkın tamir edilmesi mecbur olmuştu.¹¹⁰

¹⁰⁷ Kütükoğlu, C. 2, s. 111.

¹⁰⁸ Kütükoğlu, C. 2, s. 112.

¹⁰⁹ Kütükoğlu, C. 2, s. 112.

¹¹⁰ Önsoy, s. 37.

Bu operasyonların iç kaynaklarla yapılma ihtimalinin olmaması ve bir de bunun üzerine Kırım Savaşı'nın ağır mali yükleri getirmesi dış borç almayı tam anlamıyla zaruret haline getirmiştir.

Osmanlı Devleti'nin ilk dış borcunu 19.yy'ın ikinci yarısında almasının dışsal sebepleri de vardır. Verilen örneklerden anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti çok uzun zamandır mali bunalımlarla uğraşmakta ve savaş finansmanı konusunda güçlükler çekmektedir. Yani Osmanlı Devleti 18.yy'ın sonlarından itibaren dış borç talep eder durumdadır ancak Avrupa bu talebe karşılık verecek durumda değildir.

Avrupa'nın yabancı bir ülkeye borç verebilecek kadar büyük sermaye birikimine sahip olabilmesi ancak 19.yy'ın ikinci yarısına denk gelebilmiştir. Yapılan doğrudan ve dolaylı yatırımlar, ticaret anlaşmaları incelendiğinde de yatırımların ve anlaşmaların hemen hemen bu tarihlere denk geldiği görülecektir.

Bu yıllarda Fransa ve İngiltere borsalarında ise Osmanlı Devleti gibi kredi ihtiyacı olan ülkelere aktarılabilecek büyük miktarda sermaye birikimi oluşmuştur.¹¹¹ Para sisteminin bozukluğu, bütçe denetiminin olmayışı ve yönetim örgütünün bozulmuş olması sebeplerine¹¹² 1853 yılında başlayan Kırım Savaşı'nın büyük masrafları da eklenince Osmanlı Devleti kaçınılmaz olarak dış borca ihtiyaç duymuştur ve bu tarihte Avrupa'dan kredi bulmak da mümkün hale gelmiştir.

Böylece Osmanlı Devleti ilk dış borç anlaşmalarını müttefik bulunduğu Fransa ve İngiltere ile Kırım Savaşı'nın olağanüstü giderlerini karşılamak için imzaladı.¹¹³ 4 Ağustos 1854 yılında yapılan bu ilk borç anlaşmasından başka Osmanlı Devleti'nin moratoryum ilanına kadar toplam on beş borç anlaşması imzalandı.

¹¹¹ Önsoy, s. 38.

¹¹² Donald C. Blaisdell, **Düyun-ı Umumiye Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi**, Ali İhsan Dalgıç (Çev.), İstanbul: Nesnel Yayınları, 3. Baskı, 2008, s. 37.

¹¹³ Blaisdell, s. 38.

3.2. 1854 Borçlanması

1853 yılında başlayan Kırım Savaşı, İslam- Türk faal erkek nüfusun %75'inin askere alındığı, tarımsal hâsılatın düşmesine sebebiyet vermiş, galibiyetle sonuçlanmasına rağmen Osmanlı maliyesi için oldukça büyük yükleri beraberinde getirmiş bir olaydır.¹¹⁴

İlk borç anlaşması da bu büyük savaşın finansmanı için yapılmıştır. Çünkü harcama için gereken miktar, hükümete kısa vadeli krediler vermeyi meslek haline getirmiş Galata Bankerleri'nin sağlayabileceği miktarın oldukça üzerine çıkmıştır.¹¹⁵ Dışarıdan borç bulma zorunluluğunun farkında olan Sultan Abdülmecit'in dış borç alınmasına rıza göstermesini takiben Sultan tarafından 4 Ağustos 1854 tarihinde üç milyon sterlinlik borçlanmayı öngören bir ferman neşredilmiştir.¹¹⁶

Çıkarılan bu fermanın ardından borçlanma anlaşması Londra bankerlerinden Dent, Palmer and company ve bunun Paris şubesi Goldsmith and company ile yapılmıştır.¹¹⁷ 24 Ağustos 1854 tarihinde yapılan anlaşma ile borçlanmanın şartları belirlenmiştir. Buna göre:

Borcun nominal değeri 5.000.000 Sterlin idi ancak Osmanlı Devleti ilk etapta bunun 3.000.000 sterlinlik kısmını kullanabilecekti, ihraç fiyatı %80, faiz haddi %6, komisyon bedeli %2, itfa bedeli senelik %1 ve borç taksit ödemeleri 10 Nisan ve 10 Ekim olmak üzere yılda iki kere olacaktı.¹¹⁸ Nihayet borç 33 sene de tamamen itfa edilecekti.

Son yıllarda pamuk ve hububat üretiminde yakalanan artışlar ve 300.000 Osmanlı Lirası tutarındaki vergisiyle Mısır gelirleri borçlara teminat olarak gösterilmiş ve böylece sağlam bir kaynağa dayandırılmış olan ilk borç tahvilleri sermaye

¹¹⁴ Açıkgöz, s. 396.

¹¹⁵ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 8.

¹¹⁶ Blaisdell, s. 38.

¹¹⁷ Blaisdell s. 38.

¹¹⁸ İsmail Hakkı Yeniay, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İÜ İktisat Fakültesi Yayın No: 1074, İstanbul: Ekin Basımevi, 1964, s. 19; Kırkor Kömürçan, **Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçları Tarihçesi (Düyun-ı Umumiye Tarihçesi)**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayınları Sayı: 32, Şirket-i Mürettibiye Basımevi, 1948, s. 13; Alfred du Velay, **Türkiye Mali Tarihi**, Maliye Tetkik Kurulu (drl.), Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı No: 178-1978, Ankara: Damga Matbaası, 1978, s. 80.

piyasalarında oldukça büyük rağbet görmüştür.¹¹⁹ Mısır vergi gelirleri güven sağlayabilecek iyi bir teminattı. Çünkü Mısır'dan alınan vergi, ödenecek faiz taksitlerinden yaklaşık 75.000 sterlin daha fazla idi.¹²⁰ Teminat olarak gösterilen Mısır vergisinin alacaklılara ödenmesi emrini içeren bir emir de Mısır Valisi Mahmut Said Paşa'ya gönderilmiştir. Ferman şöyledir:¹²¹

“Hicaz’a tahsis olunan meblağ tenzil edildikten sonra 60.000 keseye (6.900.000 Fr.) baliğ olan Mısır vergisinin yarısının, yani 30.000 kesenin, 24 Ağustos 1854 tarihli mukavele ile istikraz olunan paranın faiz ve res’ül-malını itfaya mahsus olmak üzere, mezkûr istikrar tamamen imha edilinceye kadar her sene 10 Nisan’da ve diğer yarısı 30.000 kesenin 10 Birinciteşrinde (Ekim) ya İngiltere Bankası’na veya Fransa Bankası’na tevdi edilmesi takarrür etmiş olup, irade-i şahanemle ve Baron Goldschmid ile Mr. John Hersley Palmer’in şeraitine tevfikân mezkûr tahsisat muteber tüccardan Black ve Durand vasıtası ile yatılacaktır; bu 60.000 kese, mahallinde iki müttefik hükümet ile Londra ve Paris’teki sefirlerimiz tarafından münasip surette tevzi olunacak ve istikraz edilen mebalığın res’ül-mal ve faizi tamamen ödeninceye kadar bu tediyatın yukarıdaki şekilde muntazaman icra’sına dikkat edilecektir. Bu ferman İngiltere Bankası’na tevdi edilmek lazım geldiğinden, iş bu irade-i şahanem mabeyni hümayunumdan isdar ve tarafınıza irsal edilerek mezkûr paraların zamanında te’diyesine sizi me’mur etmektedir ve bu irademiz bu bankaya tevdi edilmek üzere icab eden mahalle gönderilmiştir.”

Bu ferman ile Mısır vergisinin borçları ödemek için kullanılacağı kesinlik kazanmıştır. Bu kesinliğe rağmen iki nüsha olarak düzenlenen kredi sözleşmesinde tahrifat olabileceği endişesine sahip olan İngiliz ve Fransız Bankalar sözleşmelerin Osmanlı Devleti’nde kalması gereken nüshalarını da Babıâli adına kendi bankalarında saklamak istemişlerdir.¹²²

¹¹⁹ Önsoy, s. 45.

¹²⁰ Yeniay, s. 26.

¹²¹ Sağlam, *Osmanlı Devleti’nde Moratoryum...*, s. 10.

¹²² Şevket K. Akar ve Hüseyin Al, **Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim Komisyonları 1854–1856**, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 1. Basım, 2003, s. 8.

Teminat olarak gösterilen Mısır gelirlerinin çok güvenilir olması Fransız tarafı için yeterli olurken, İngiliz tarafı mali teminattan çok harcamaların nasıl yapıldığını denetleyen bir kurulun kurulması konusunda ısrarcı olmuştur.¹²³

İngiltere'nin İstanbul büyükelçisi Stratfort de Redcliffe'in baskın çalışmalarıyla üçü Osmanlı, biri İngiliz ve biri de Fransız olmak üzere beş üyeden müteşekkil, hükümetten bağımsız bir komisyon kurulması konusunda Osmanlı yetkililerini ikna etmeyi başarmıştır ve bu konu Meclis-i Mahsus'un 20 Eylül 1854 tarihli toplantısında gündeme gelerek kanuni zemine oturtulmuştur.¹²⁴

Komisyon verilen borcun nasıl geri ödeneceğinin incelenmesinden ziyade alınan paraların hangi amaçlarla kullanıldığını denetlemek için kurulmuştur. Çünkü Osmanlı Devleti ile borç anlaşmasını yapan İngiliz ve Fransızlar alınan kredinin savaş finansmanı için kullanılmasını istemekteydiler. Komisyon borç meblağının harcama kalemlerini kontrol etme konusunda başarılı olmuş ve paranın savaş masraflarına yönelik kullanıldığına nezaret etmiştir.¹²⁵ Bu komisyonun kurulmasıyla da Osmanlı Devleti ilk defa mali denetim altına girmeyi resmen kabul etmiştir.

İhraç bedellerinin düşük tutulması ve aracılara verilen komisyonlar sebebiyle Osmanlı kasasına bu yapılan borçlanmadan ancak 2.500.000 sterlinlik bir meblağ girmiştir ve bu miktar 1853–1855 arasında askeri harcamaları 12.320.000 Osmanlı Lirası civarında olan Osmanlı Devleti için ancak kısmi bir rahatlama getirmiştir.¹²⁶

Bu istikrazın 250.000 Os. Liralık kısmı eski borçların ödenmesi için kullanılmış, kalan miktarın büyük bölümüyle de savaş için gerekli silah, mühimmat ve teçhizat alınarak para Avrupa ülkelerine geri gönderilmiştir.¹²⁷

Görüldüğü üzere alınan borç kullanılışı itibariyle Osmanlı Devleti'ni mali olarak rahatlatmaktan uzaktır. Bu borç savaşın getirdiği acil ihtiyaçların karşılanması için alınmış ve ekonomi içerisine enjekte edilerek bundan devlete gelir sağlayabilecek

¹²³ Akar ve Al, s. 8.

¹²⁴ Akar ve Al, s. 13.

¹²⁵ Akar ve Al, s. 16.

¹²⁶ Önsoy, s. 46.

¹²⁷ Önsoy, s. 46.

işlerin yapılması mümkün olmamıştır. Borç veren devletlerin verilen borç miktarının yatırıma dönüşmesine şiddetle karşı oldukları da kurulan komisyonun amacından anlaşılmaktadır. Osmanlı Devleti'nin mali durumunun bozukluğuna karşın harcama amaçlı verilen bu borcun, Osmanlı ekonomisini ve maliyesini canlandırmaktan çok güçlenen Rusya karşısında Osmanlı Devleti'nin siyasi bir güç olarak varlığının devamını amaçladığı değerlendirilmesinde bulunmak mümkündür. Ayrıca daha ilk kerte de bir denetim komisyonunun kurulması yabancıların verdikleri borçlar aracılığıyla Osmanlı Devleti üzerinde bir mali denetim alanı yaratmak istedikleri anlaşılmaktadır.

Devletin mali olarak güçlenmesine fayda sağlayamasa da ilk borçlanmayı takiben Avrupa para piyasalarının Osmanlı Devleti'ne olan ilgileri artmış Londra, Paris gibi finans merkezlerinden gelen temsilciler İstanbul'da şubeler açmışlar, para piyasaları hareketlenmiş, borsa oyunları ortaya çıkmaya başlamıştır yani Osmanlı Devleti finansal pazarlarla tam olarak bütünleşmesinde bu borçlanmaların etkisi büyük olmuştur.¹²⁸

3.3. 1855 Borçlanması

1854 borçlanması kurulan komisyonun nezaretinde savaş masrafları için kullanılmıştır ancak devam eden savaş için alınan miktar yetersiz kalmıştır. Ayrıca savaşın gerektirdi masrafları karşılamak için bütçe gelirleriyle de karşılanabilecek durumda değildir zira bütçe açıkları yaklaşık 8.000.000 lira civarında gerçekleşmiştir.¹²⁹

Savaşın artan masraflarını kendi kaynaklarından karşılama imkânı olmayan Osmanlı Devleti ikinci defa dış borç bulmak için çalışmalara başlamıştır. Osmanlı Devleti alacağı bu yeni borç ile hem bütçe açıklarını kapatmayı hem de savaş masraflarını karşılamayı planlamıştır.¹³⁰

Yapılan görüşmeler sonucunda 27 Haziran 1855 tarihinde Osmanlı Hükümeti ile İngiliz ve Fransız Hükümetleri 5.000.000 sterlinlik bir borçlanma üzerinde anlaşmaya varmışlardır.¹³¹ Osmanlı Devleti yatırımcıların Osmanlı daha istekli olmasını

¹²⁸ Kazgan, *Galata Bankerleri*, s. 91.

¹²⁹ Önsoy, s. 47.

¹³⁰ Önsoy, s. 47.

¹³¹ Blaisdell, s. 38.

istediğinden ve kendi kredibilitesinin düşüklüğünün farkında olduğundan İngiltere ve Fransa'nın kredi için kefil olmalarını istemiştir. Gelirinin savaş masraflarında kullanılması şartı ve bu şartın bir komisyon tarafından denetlenmesi hususunu Osmanlı Devleti'nin kabul etmesiyle bu borcun faizlerine İngiltere ve Fransa kefil oldular.¹³²

İngiliz ve Fransız hükümetlerinin kefaletini alan bu borç sözleşmesine aracılık etmek için birçok firma teklif verdi ancak 2 sterlin daha ucuz fiyat veren Rotschild firmasının teklifi kabul edildi.¹³³

Anlaşmaya göre borcun nominal miktarı 5.000.000 sterlin, nominal faizi %4, yıllık itfa oranı %1 olmak üzere her sene 25 Haziran ve 25 Aralık tarihlerinde iki taksit olarak ödenecek borcun itfa süresi de 33 yıl olarak kararlaştırılmıştır.¹³⁴ Fransa ve İngiltere'nin kefaletinin sağlanmasının verdiği güvenceyle tahvillerin nominal değeri %102 5/8 (102 sterlin 12 şilin ve 6 peni) olmuştur.¹³⁵

Borca teminat olarak daha önceki borcun ödenmesinde kullanılan Mısır vergisinden kalan kısma ek olarak İzmir gümrük gelirleri ve Suriye gümrük gelirleri toplamını ifade eden 253.000 sterlin tutarındaki devlet gelirleri gösterilmiştir.¹³⁶

Yapılan harcamaların denetlenmesi için bir komisyonun kurulması hususunda borç anlaşması imzalanırken uzlaşılmıştı. İkinci defa kurulacak bu komisyonun ilkinde nazaran daha resmi bir nitelik taşıyarak sözleşmede yer alması Osmanlı Devleti tarafından oldukça onur kırıcı bir durum olarak mütalaa edilmiş ve komisyonun kurulması konusunda direniş gösterilmiştir.¹³⁷ Komisyonun kurulmasında ısrarcı olan İngilizlerin baskısı sebebiyle komisyon kurulmadan anlaşılan miktardaki borç da Osmanlı Devleti'ne havale edilmiyordu. Nihayet komisyonun talimatnamesinde bazı tamiratlar yapılarak 17 Ocak 1856 tarihinde talimatname kabul edilmiştir.¹³⁸

¹³² Blaisdell, s. 38.

¹³³ Akar ve Al, s. 11.

¹³⁴ Yeniay, s. 22; du Velay, s. 82; s. 83; Kömürçan, s. 15.

¹³⁵ Önsoy, s. 49.

¹³⁶ Yeniay, s. 26.

¹³⁷ Akar ve Al, s. 19.

¹³⁸ Akar ve Al, s. 19.

Bu kurulan komisyon da ilk kurulanı gibi Osmanlı Devleti'ne verilen borç meblağının nasıl tahsil edileceğiyle değil, kredinin nasıl ve hangi harcamalar için kullanıldığını denetlemek için faaliyet göstermiştir. Zaten daha 1855 borçlanması için görüşmeler sürerken İngiliz ve Fransızlar bu anlaşmayı kabullerini kredinin savaş masrafları için kullanılması şartına bağlamışlardı.

Komisyon görevini yapmış ve nominal değeri üzerinde satılıp kar edilmesi sebebiyle 5.131.250 sterlin olarak Osmanlı kasasına giren meblağın 4.666.976 sterlinlik kısmının kendi gözetiminde savaş masrafları için kullanılmasını sağlamıştır.¹³⁹ Kalan miktar da gene savaş masrafları için harbiye ve bahriye nazırlıklarına verilmiştir.

Görüldüğü üzere bu ikinci borçlanmadan elde edilen miktar da Osmanlı ekonomisi içinde yatırıma dönüşmemiş, yani devlete gelir sağlayacak herhangi bir teşebbüste kullanılmamıştır. Daha kredi verilirken savaş masrafları için kullanılması şartının konması da bu borçlanmanın ekonomik kalkınmayı sağlayacak hamleler yapmak için kaynak yaratmak gayesinde olmadığının kanıtıdır.

1855 borçlanması yapıldıktan kısa süre sonra Kırım Savaşı'nın sona ermesi Osmanlı maliyesini hiç olmazsa savaşın ağır masraflarından kurtarmış oldu. Buna karşın bu tarihe kadar alınan borçlar ilerleyen dönemlerde çok daha büyük yükleri beraberinde getirecek biçimde alınmıştı. Yatırıma dönüşmeyen, alınan silah ve teçhizatla yabancı tüccarlara ödenen para, geldiği gibi ülke dışına çıkmış olmasına rağmen krediye teminat olarak gösterilen kaynaklardan bu borçların ödenmesi senelerce devam etmiştir.

Alınan kredilere tahsis edilen gelirlerden de yoksun kalan devletin mali buhranının daha da derinleşmesi kaçınılmaz bir hal almıştır. Ekonomik ve mali tadilatlar yapmanın dışında cari harcamalar için de borç alınması zaruri olmuştur.

¹³⁹ Akar ve Al, s. 25.

3.4. 1858 Borçlanması

Kırım Savaşı 1856 yılında bittiğinde devlet maliyesi oldukça zor durumdaydı. Bu zorluğa karşılık savaşın başarıyla bitmesi mali durumu düzeltmek için Osmanlı Devleti için bir fırsattı. Savaş süresince yaşanan fiyat dalgalanmaları hem devletin gelirlerini saptama da güçlüklerle yol açıyor hem de devletin her yanında huzursuzluklara sebebiyet veriyordu.¹⁴⁰

Fiyatlarda yaşanan şiddetli dalgalanmaların en büyük nedeni başarısız kaime uygulamasıydı ve bunun farkında olan Osmanlı yetkilileri kâğıt parayı piyasadan çekmek isteseler de Kırım Savaşı sebebiyle bu iş gerçekleştirilememişti. Hatta savaş sebebiyle daha fazla miktarda kâğıt para piyasaya sürülerek kaime buhranı daha da derinleşmiştir.

Savaşın sona ermesiyle kâğıt paranın piyasadan çekilmesi operasyonunu yapılmasına fırsat bulunduğu sırada piyasada 5.000.000–6.000.000 Lira civarında kâğıt para bulunmaktaydı.¹⁴¹

Osmanlı Devleti mevcut kâğıt paraları piyasadan çekerek para piyasalarında istikrarı sağlamak amacıyla yapacağı mali operasyonlar için de parasal kaynağa ihtiyaç duymaktaydı. İhtiyaç duyulan kaynağın gene dış borç yöntemiyle karşılanması bu sefer daha kolay görünmekteydi. Çünkü Osmanlı Devleti Kırım Savaşı'ndan başarıyla çıkmış ve savaşın ardından 1856 yılında Islahat Fermanı'nı ilan ederek yabancılar gözünde daha güvenli bir yatırım alanı olmuştur.¹⁴²

Islahat Fermanı'nın yarattığı olumlu havayla birlikte dış borç bulma teşebbüsleri başarıya ulaşmıştır. Osmanlı Hükümeti girişimleri neticesinde 1858 yılında Londra'da bulunan Dent, Palmer and Company ile 5.000.000 sterlinlik borç için anlaşma sağlamıştır.¹⁴³

¹⁴⁰ Blaisdell, s. 39.

¹⁴¹ Yeniay, s. 28; Kömürçan, s. 15.

¹⁴² Önsoy, s. 56.

¹⁴³ Blaisdell, s. 39.

Borcun 3.000.000 sterlinlik kısmını %85 ihraç fiyatıyla Dent Palmer and Company derhal satın aldı ve kalan kısım olan 2.000.000 sterlinlik miktarı da %62,5 ihraç fiyatıyla gene aynı firma tarafından satın alınmıştır.¹⁴⁴ Yapılan borç anlaşmasına göre borcun nominal değeri 5.000.000 sterlin, nominal faizi %6, itfa oranı %1, komisyonu %7.2 ve borcun itfa müddeti 33 sene olarak kararlaştırılmıştır.¹⁴⁵ Borcun ihraç fiyatı ise iki satışın ortalama fiyatı yani %76 olmuştur.¹⁴⁶

Bu borç anlaşması da borçların denetimi konusunu beraberinde getirmiştir. Bu sefer kurulacak komisyon diğer ikisinden daha farklı bir mantığa sahip olarak paranın nasıl kullanıldığını değil geri ödenmesini kontrol edecekti.¹⁴⁷

Tesis edilecek bu kurul, tahvil hamillerinden üç kişi ve dört Osmanlı temsilcisiyle birlikte borçların ödenmesine tahsis edilen İstanbul gümrük gelirlerinin ile duhuliye (oktruva) hâsılatının doğru biçimde tahvil hamillerine ödenmesini gözetleyeceklerdi.¹⁴⁸ Borcun tahsilâtına yönelik gözetimi amaçlaması sebebiyle bu kurul ilk iki komisyondan farklı olarak daha ileriki tarihlerde kurulacak Deyun-ı Umumiye İdaresi'ne mantıksal olarak benzerlik göstermektedir.

Alınan borçlarla piyasada bulunan kâğıt paranın büyük kısmının çekilmesi mümkün olmuştur ancak piyasada 800.000 Liralık kaime bulunmaktaydı.¹⁴⁹ Borç ile yapılan mali operasyon piyasaları kısa süreliğine de olsa rahatlatma muvaffakiyetine nail olmuştur ancak bu dönemde dış borçların yıllık ödemeleri yükselmeye başlamış ve 1.000.000 sterlini bulmuştur.¹⁵⁰

Sultan Abdülmecit artan ödemelere karşın masrafların kısılarak tasarrufa gidilmesini öngören 28 Ağustos 1858 tarihli bir ferman çıkartarak tüm ülkeyi tasarrufa

¹⁴⁴ Blaisdell, s. 40.

¹⁴⁵ Yeniay, s. 31; du Velay, s. 87.

¹⁴⁶ Borçlanmanın ortalama ihraç bedelini bulmak için: $[(3.000.000 \times \%85 + 2.000.000 \times \%62,5) / 5.000.000]$ işlemi yapılır ve %76 olarak ortalama ihraç bedeli bulunmuş olur.

¹⁴⁷ Önsoy, s. 56; Blaisdell, s. 40.

¹⁴⁸ Önsoy, s. 56.

¹⁴⁹ Yeniay, s. 32; Önsoy, s. 57.

¹⁵⁰ Blaisdell, s. 40; Önsoy, s. 57.

çağırması fakat kendisi bu dönemde Dolmabahçe Sarayı'nı inşa ettirerek maliyeye 2.800.000 sterlinlik bir yük getirmiştir.¹⁵¹

3.5. 1860 Borçlanması

1858 borçlanması Osmanlı ekonomisini zora sokan kâğıt paraların piyasadan çekilmesi amacıyla yapılmıştı ancak bu borçlanma amacına tam anlamıyla ulaşamamıştır.

1860 yılına gelindiğinde ise 1858 borçlanmasının sağladığı kısmi rahatlama dönemi sona ermişti. Etkin bir finansman yönetiminden yoksun olunması ise Osmanlı maliyesini çok fazla hassaslaştırmıştı.¹⁵² Mali yapıdaki hassaslığa ek olarak Osmanlı Devleti'nin iç borçları 4.000.000 sterlini aşmış ve yıllık %12 bileşik faiziyle birlikte her altı yılda bir borç miktarı iki katına ulaşmıştı.¹⁵³ Fransız banker Mires'e göre devletin tüm borçları hesaplandığında borç toplamı yaklaşık 31.000.000 sterlin civarlarında olmuştur.¹⁵⁴

Bu dönemde Osmanlı Devleti için durumu daha da kötüleştiren vakalar yaşanmıştır. Özellikle Avrupa ve Amerika'daki gelişmeler Osmanlı Devletine yapılacak olan sermaye ihracının önüne geçmekteydi. Amerikan iç savaşı İngiliz ve Fransız dokuma sanayini zora sokmuş, 1859'da çıkan Fransa-Avusturya savaşı bu iki ülkenin mali durumunu oldukça sarsmış ve Meksika'da yaşanan iktidar değişimi ile bu ülke borçlarını ödemekten kaçınmış ve tüm bunlar Avrupa para piyasalarını hem sarsmış hem de yeni verilecek borçlar için daha temkinli olmaya sevk etmiştir.¹⁵⁵

Batıda yaşanan bu gelişmelerle aynı dönemde Cidde ve Suriye'de vuku bulan olayların bastırılması için yapılan askeri harcamalar da Osmanlı Devleti'nin mali durumunu zora sokmuştur.¹⁵⁶ Osmanlı maliyesi 1859–1860 mali bütçesinde ise açık

¹⁵¹ Blaisdell, s. 40.

¹⁵² Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 13.

¹⁵³ Blaisdell, s. 43.

¹⁵⁴ Kazgan, *Galata Bankerleri*, s. 36.

¹⁵⁵ Önsoy, s. 60.

¹⁵⁶ Önsoy, s. 61.

vermiştir.¹⁵⁷ Yapılan hesaplamalara göre devletin gelirleri 9.711.608 sterlin iken giderleri 11.088.583 sterlin olarak gerçekleşmiştir.¹⁵⁸

Açık veren bütçesi, çıkan iç karışıklıkların sebep olduğu ağır masraflar altında daha da zora giren Osmanlı Devleti için dış gelişmelerin gidişatı da borç bulmayı zorlaştıracak durumdaydı. Bütün bu zorluklara ek olarak Osmanlı Devleti'nin toplam borçları içerisinde yer alan iç borçlar özellikle Galata Bankerleri'nden ediniliyor ve bu borç meblağları yabancı sermayedarların aracılığıyla sağlanıyordu. Yani Osmanlı Devleti'nin iç borçları bir biçimde dış borca dönüşmekteydi. Zora giren mali durumla birlikte bu borçların ödenmesinde herhangi bir aksama olması demek Osmanlı Devleti'nin mali itibarının sarsılarak dış borç bulma imkânlarının tamamen ortadan kalkması anlamına gelmekteydi. Bu sebeple Osmanlı Devleti'ne ülke içindeki bankerlere olan kısa vadeli borçlarını ödemesi için de para gerekiyordu.

İç ve dış gelişmeler her ne kadar dış borç bulmayı zorlaştırsa ve Osmanlı Devleti'nin mali durumunun düzeltilmesinin mümkün atı konusunda şüpheler olsa da yabancılar nezdinde Osmanlı'nın sahip olduğu zengin kaynakların borçları ödemeye yeteceğine dair inanç vardı.¹⁵⁹ Bu inancın varlığı borç bulmanın koşulları zorlaşmasına karşın bulanabilirliği anlamında önemlidir.

Osmanlı Devleti yeni borcun arayışına giriştiğinde İngiltere'nin kendisine destek olmasını istedi. Ne var ki İngilizlerin bu destek karşılığında öne sürdüğü denetim projeleri Osmanlı Hükümeti'nin kabul edebileceği isteklerden oldukça uzaktı. Osmanlı maliyesini denetleme hatta yabancıların kontrolünde olması gerektiğini savunan bir başka kişi ise Prusya Dışişleri Bakanı idi. Osmanlı Devleti Fransa da yaptığı borçlanma girişimlerinden de olumsuz netice alarak borç bulma umutlarını tüketmeye yaklaşmıştı. Hatta Eylül 1860'da İstanbul'daki birliklerin günlük ihtiyaçlarının dahi

¹⁵⁷ Osmanlı Devleti'nin 1861, 1862, 1863, 1864 bütçeleri için bkz: Abdüllatif Şener, **Osmanlı Maliyesi'nin Şeffaflaşması**, 1. Basım, İstanbul: Kapı Yayınları, 2008.

¹⁵⁸ Nezih Varcan (drl.), **Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861–1892)**, Ankara: Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayın No: 2000/355, 2000, s. 16, s. 38.

¹⁵⁹ Blaisdell, s. 43.

karşılanamaması Osmanlı Hükümetini oldukça zora sokmuş ve piyasaya daha önceden çekilen 45.000.000 kuruşluk kaimenin sürülmesi fikri gündeme gelmiştir.¹⁶⁰

Osmanlı Devleti borç bulma konusundaki ümitlerini tükettiği sırada Osmanlı temsilcileri Fransa’da Demiryolu İdareleri Müdürü ve aynı zamanda adı duyulmuş bir banker olan Mires ile bağlantı kurdular. Daha önce başarılı borçlanma işlemleri yapmış olsa da Mires mali piyasalarda itibarı pek iyi olmayan bir bankerdı ancak Osmanlı Hükümeti içinde bulunduğu zor durumda istikrazı yapacağı bankeri isteği gibi seçme özgürlüğünden yoksun kalmıştı ve bir anlamda da mecbur olmanın verdiği acelecilikle Mires ile pek karlı olmayan bir borçlanma anlaşması imzalandı.

29 Ekim 1860 tarihinde Mires ile yapılan borçlanmanın tutarı 400.000.000 frank (16.000.000 sterlin)¹⁶¹ , faiz haddi %6, itfa süresi 36 yıl, ihraç fiyatı %53,75, komisyonu %1,5 olarak belirlenmiştir.¹⁶²

Bu şartların dışında Mires Osmanlı Devleti’ne ödemesi gereken parayı bir defada değil 18 eşit taksit ile ödeyecek fakat faiz ve anapara taksitlerinin ödenmesine derhal başlanacaktı.¹⁶³

Krediye teminat olarak ise; gümrük, tuz ve balık vergilerinin yanı sıra Filibe gülyaağı vergisi, Edirne ipek vergisi, Midilli ve İzmit zeytin aşarı, Samsun ve çevresinin tütün ve gümrük vergileri gösterilmiştir.¹⁶⁴

Borçlanmanın ihraç fiyatının düşüklüğü, borç meblağının bir seferde alınamamasına karşın ödemelerin derhal başlaması ve verilen komisyonlar hesaba katıldığında borçlanmanın faizi %15 seviyelerine ve ele geçen miktar üzerinden yapılacak hesaba göre ihraç fiyatı %40 civarına gelmiştir ve bu muhteviyatıyla yapılan borçlanma Osmanlı Devleti’nin yaptığı en ağır borçlanmadır.¹⁶⁵

¹⁶⁰ Önsoy, s. 66, du Velay, s. 31.

¹⁶¹ Blaisdell, s. 43.

¹⁶² Yeniay, s. 33; du Velay, s. 94.

¹⁶³ Önsoy, s. 68.

¹⁶⁴ Açba, s. 64.

¹⁶⁵ Önsoy, s. 68.

Başlangıçta başarılı satış rakamları yakalayan Mires hakkında çıkan yolsuzluk haberleri güven kaybına sebebiyet verdi ve tahvil satışları olumsuz etkilendi.¹⁶⁶ Bu bankerin 18 Şubat 1861 tarihinde ortakları tarafından yolsuzluk yaptığı yönünde suçlanması neticesinde Fransız Hükümeti tarafından tutuklanarak dokuz yıl hapse mahkûm edilmesi Osmanlı tahvillerinin fiyatlarını oldukça etkiledi. Döviz fiyatlarını da etkileyen bu gelişmeler sonunda İngiliz sterlini 110 kuruştan 190 kuruşa kadar yükseldi.¹⁶⁷

İç karışıklıkların sebep olduğu askeri masrafları karşılamak, piyasada kalan kaimeleri yok etmek gibi nedenlerle borç alan Osmanlı Devleti için bu borçlanmayla ekonomiyi rahatlatmak mümkün olamamıştır çünkü görüldüğü üzere Mires yüzünden çıkan sorunlar Osmanlı ekonomisini etkilemiştir.

Osmanlı Hükümeti Mires borçlanmasının yarattığı olumsuz etkilerin üstesinden gelebilmek için İngiliz ve Fransız hükümetlerine başvurmuştur. Çok sayıda İngiliz ve Fransız vatandaşın Osmanlı tahvillerini ellerinden bulundurmaları ve bu kimselerin büyük zararlarını telafi etmek isteyen İngiliz ve Fransız hükümetleri Osmanlı Devleti'ne yardımı uygun görmüşlerdir. Bu yardım çerçevesinde İngiliz Ticaret Odası üyesi Mr. Forster ve Lord Hobart Osmanlı Devleti'nin mali durumu hakkında ayrıntılı bir rapor hazırlamak üzere İstanbul'a gönderilmişlerdir. Aynı dönemde Fransız Hükümeti de Fransız Bankası müdür yardımcısı Baron Doyen'i İstanbul'a göndermiştir.¹⁶⁸

Osmanlı hükümeti de gelen İngiliz görevlilere uygun çalışma ortamını yaratacak biçimde mali danışma komisyonunu yeniden düzenledi ve bu yabancı üyelerle birlikte çalışacak Islahat-ı Maliye Meclis-i Âlisi olarak yapılandırdı.¹⁶⁹

Mr. Forster ve Lord Hobart İstanbul'a geldikten sonra Osmanlı mali durumunu derinlemesine incelediler ve edindikleri bilgileri içeren geniş bir raporu 7 Aralık 1861'de hükümetlerine sundular.¹⁷⁰ Bu raporda Osmanlı Devleti'nin mali durumunun

¹⁶⁶ Blaisdell, s. 44.

¹⁶⁷ Blaisdell, s. 44; Önsoy, s. 70; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 14.

¹⁶⁸ Önsoy, s. 71.

¹⁶⁹ Blaisdell, s. 44.

¹⁷⁰ Varcın, s. 15-64.

temelde çok kötü olmadığı ve gereken tedbirler alındığında gelirleri artıma imkân olduğundan bahsedildi. Böylece bu raporla Osmanlı Devleti'nin mali itibarı düzelerek yeni borçların bulunması mümkün hale geldi.

3.6.1862 Borçlanması

Başarısızlıkla sonuçlanan Mires istikrazının tasfiyesi meselesi Osmanlı ekonomisi için oldukça büyük yükleri beraberinde getiren bir hadiseydi. Hâlihazırda mali durumunu düzeltmek ve ticari hayatı felce uğratan kaimeleri piyasadan çekmek için dış borca ihtiyaç duyan Osmanlı maliyesi için başarısızlıkla sonuçlanan Mires istikrazı gibi vakalar en son karşılaşılmak istenen olaylardır.

Başarısızlıkla sonuçlanan Mires istikrazının hemen ardından dış borç bulmakta zorlanan Osmanlı Hükümeti çaresi durumu daha da kötüleştirecek bir işlemi yapmakta bulunmuştur ve piyasaya yeni kaime sürmeye karar vermiştir. 11 Nisan 1861 tarihinde neşredilen nizamname ile 12.500.000 liralık kaimenin piyasaya sürüldüğünün bilgisi verilmiştir.¹⁷¹ Bu kaimeler piyasaya sürülürken Mires istikrazından kalan 750.000 liralık gelirin yanında orman ve madenlerin gelirleri karşılık gösterilerek 18 ay içerisinde tedricen piyasadan kaldırılacağı da vurgulanmıştır ve bunun için on kişiden teşkil olunan Tediye-i Kavaim Komisyonu ihdas edilmiştir.¹⁷²

Piyasaya yeni sürülen kaimelere ise halk pek rağbet etmemiştir. Değeri sürekli düşen kaimeler piyasalarda işlemez hale gelmiştir. Hatta 1861 yılı içerisinde 1 altın 350 kuruş sevilerine çıkmış ve bunu da aşarak 400 kuruş bandına kadar yükselmiştir.¹⁷³

Kaimelerin işe yaramamasının yarattığı olumsuzluğu ağırlaştıracak belirtiler Osmanlı Devleti bütçesinde de görülmüştür. Devlet bütçesi bu dönemde de açık vermiştir. Bütçe açıklarına ve mali buhrana hassasiyetle yaklaşan yeni padişah bir takım önlemlerin alınmasını uygun görerek bir takım mali önlemlerin alınmasını istemiştir. Böylelikle kara ve deniz kuvvetlerinin harcamaları indirilirken padişahın ayık tahsisatından 5000 kese kısıldı, sivil ve askeri memurların maaşlarında indirimler

¹⁷¹ Önsoy, s. 74.

¹⁷² Önsoy, s. 74.

¹⁷³ Önsoy, s. 75.

yapıldı.¹⁷⁴ İthal edilen tütün üzerine %75 gümrük vergisi konuldu ve tütünün üretildiği yerden farklı bölgeye nakliyesi için vergi alınmasına karar verildi, tuz tekeli ve posta pulundan elde edilecek gelirleri artırıcı önlemler alındı ve gümrük teşkilatından ıslahata gidilerek İstanbul Emtia Gümrüğünün adı Rüşumat Emaneti olarak değiştirilerek yeni gümrük tarifeleri açıklandı.¹⁷⁵

Bu alınan önlemlerin Osmanlı maliyesine etkileri de gerçekten yadsınamaz. Devletin 1862–1863 gelirlerine karşılaştırmalı olarak bakıldığında 2.522.772 keselik gelirin 3.321.086 keseye çıktığı görülür.¹⁷⁶

Osmanlı Hükümeti piyasaya sürdüğü kaimeleri tedricen tedavülden kaldıracığını ilan etmiştir ve bu işlemi de ülkenin birçok yerinde açtığı bürolar vasıtasıyla sürdürmüştür. Ancak bu tedavül işlemi başarılı olamamış açılan bürolar kapatılmıştır. Kısa süre sürdürülen çalışmalar neticesinden piyasadaki çekilen paralardan sonra 11.000.000 liralık kaime piyasada dolaşımda kalmıştır.¹⁷⁷

Osmanlı maliyesinin istikrar kazanıp buhrandan çıkabilmesi için hükümetin kuvvetli bir kredi müessesine ve paranın istikrar kazanabilmesi için para piyasalarındaki işlemleri kontrol edebilecek kuvvetli bir bankaya ihtiyacı vardı. Osmanlı Devleti'nin bu ihtiyaçlarını karşılaması yönündeki en büyük engel ise hala dolanımda bulunan kaimeler olmuştur. Bu kaimelerden kurtulmak ve mali durumu istikrara kavuşturmak için yapılacak operasyonların nasıl olması gerektiğini içeren bir raporu Sultan Abdülaziz'e arz eden Sadrazam Fuad Paşa dış borç yapılmasının gerekliliğine vurgu yapmıştır.¹⁷⁸

Daha önce de ifade edildiği gibi iki Mr. Forster ve Lord Hobart'ın Osmanlı maliyesi hakkındaki iyimser raporu Osmanlı Devleti'nin dış borç bulmasını kolaylaştırmaktaydı.

¹⁷⁴ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 15.

¹⁷⁵ Açıba, s. 70.

¹⁷⁶ Varcin, s. 93.

¹⁷⁷ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 16; Önsoy, s. 77.

¹⁷⁸ Önsoy, s. 77.

Osmanlı Hükümeti aldığı dış borç ile tedavülde kaldırmak istediği kaimeleri nasıl bir usulle toplayacağını da hesaplamıştır. Buna göre tedavüldeki miktarın %40'ı nakden toplanacak, geri kalan %60'lık kısım ise uzun vadeli iç borca dönüştürülecekti.¹⁷⁹ Böylece tedavüldeki paranın %40'ı dış borca dönüştürülecekti. Mr. Forster ve Lord Hobart'a göre bu operasyonlar için tahmini olarak ihtiyaç duyulacak meblağ 9.000.000 sterlindir ve bu miktarda borç devlet hazinesine faiz ve amortisman ödemeleri için 792.000 sterlin yük getirecektir.¹⁸⁰

Osmanlı Devleti oluşan olumlu havayı da kullanarak Londra'da Devaux et Cie ve merkezi gene Londra'da bulunan daha sonra Osmanlı Bankası'na dönüşecek olan Ottoman Bank ile bir dış istikraz sözleşmesi imzalanması konusunda muvaffak olmuştur. Bu mukavele şu şartları içermekteydi; borcun nominal değeri 8.000.000 sterlin (8.800.000 Osm. Lirası), ihraç fiyatı %68, komisyonu %3,6, senelik itfa yani amortisman oranı %2, itfa süresi 23 yıl olmak üzere borca teminat olarak toplamı 640.000 sterlini bulan tütün, tuz, damga ve temettü vergileri gösterilmiştir.¹⁸¹

Borçlara teminat gösterilen gelirlerin toplamının alınan borcun ödemelerine eşit olması ve Osmanlı maliyesi hakkında yayınlanan olumlu raporların da etkisiyle Osmanlı tahvilleri oldukça iyi rağbet görmüştür.

Borçlanmayla başlayan operasyonlar neticesinde kaimeler 2 yıl tedavülde kaldıktan sonra Eylül 1862 tarihinde tamamen ve yukarıda açıklanan usulle (%40' peşin bedelle ve %60' uzun vadeli iç borçlanma ile) piyasadan çekilmiştir.¹⁸² Borçlanmanın net hâsılatı ile toplatılan kaimeler İstanbul Darphanesi'nde yakılmıştır.¹⁸³

Amacına ulaşan 1862 borçlanması Sultan Abdülaziz döneminin de ilk borçlanmasıdır. Bu borçlanma her ne kadar amacına ulaşarak piyasadan kaimelerin çekilmesi için kullanılsa da doğrudan yatırıma dönüştürülememiş yani bu dış borcun ödemeleri de diğerlerin de olduğu gibi mali yapı üzerine yeni bir yük getirmiştir.

¹⁷⁹ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...* , s. 16.

¹⁸⁰ Varcın, s. 76.

¹⁸¹ Yeniay, s. 36; Önsoy, s. 78; Kömürçan, s. 23; du Velay, s. 162.

¹⁸² Önsoy, s. 79; Blaisdell, s. 45.

¹⁸³ Yeniay, s. 36.

3.7. 1863 Borçlanması

Osmanlı Devleti 1862 borçlanmasıyla kaime sorunun ortadan kaldırmıştır ancak Osmanlı ekonomisi için tek problem kaimelerin yarattığı olumsuzluk olmamıştır. Osmanlı ekonomisinin önünde duran iki büyük sorun daha vardır ve bu problemlerin çözümü de nakit para gerektirmektedir.

Osmanlı Devleti'nin önünde duran bu iki büyük problemten biri galata bankerlerine olan dalgalı borçlar olurken diğeri de Sultan II. Mahmut zamanından beri dolaşımda bulunan, mübadele değeri oldukça düşük olan beşlik ve altılık isimli gümüş paraların tedavülden kaldırılması sorunudur. Çünkü galata bankerlerine olan borç yüksek faizi sebebiyle hazine üzerinde büyük yük yaratırken, mübadele değeri %50'ye yakın kıymet kaybeden gümüş paralar piyasadaki istikrarı bozmaktaydı.¹⁸⁴ Ayrıca %12'ye varan faiz oranıyla esham-ı cedide denen iç borçların hazine üzerindeki ağır yükü sebebiyle tasfiyesi gerekiyordu.¹⁸⁵

Daha önce de söylendiği üzere 1862 dönemi ile 1863 dönemi kıyaslandığında Osmanlı Devleti varidatında artış sağlanmıştı ve bu artış ayrıntılarıyla incelenerek Mr. Forster ve Lord Hobart tarafından rapor edilmiştir. Bu raporların yarattığı olumlu havaya 1863 yılında batılı anlamda hazırlanan bütçenin de eklenmesiyle Osmanlı Devleti gelirleri hakkında yeterli bilgiye sahip olduğunun düşünülmesi Osmanlı Devleti'nin borç bulmasını kolaylaştırmaktaydı.

Borç bulma imkânının olduğu bu ortamda gerekli mali operasyonları yapmak için dış borç arayışına giren Osmanlı Devleti 1863 yılında yaptığı borçlanmanın sözleşmesini daha imtiyazını almak üzere olan yeni kurulan Osmanlı Bankası ile yapmıştır.

Yapılan bu sözleşmeye göre; borcun nominal değeri 8.000.000 sterlin (8.800.000 Osm. Lirası, 200.000.000 frank), faiz oranı %6, komisyon oranı %8,7, amortisman haddi %2, itfa süresi 23,5 yıldır.¹⁸⁶ İhraç bedeli ise 150.000.000 frank için

¹⁸⁴ Önsoy, s. 87, Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...* , s. 17; Kömürçan, s. 24.

¹⁸⁵ Açıba, s. 73.

¹⁸⁶ Yeniay, s. 37, Önsoy, s. 88; Kömürçan, s. 24.

%72 ve 50.000.000 franklık kısmı için ise %68 olarak belirlenmiştir.¹⁸⁷ Böylece istikrazın ortalama ihraç bedeli %71 olarak gerçekleşmiştir.¹⁸⁸ Borçlanmaya karşılık olarak çeşitli vilayetlerin gümrük gelirlerine ek olarak Bursa ve Edirne'nin ipek öşürü ayrıca 1862 istikrazının teminat fazlası ile 1860 istikrazına tahsis edilmiş teminatın 7/8'i gösterilmiştir.¹⁸⁹ Bu borçlanmadan ele geçen meblağ komisyonlar kesilmeden 142.000.000 franktır.¹⁹⁰

Osmanlı Devleti bu borçlanmadan ele geçen para ile galata bankerlerine olan dalgalı borçlarının bir kısmını ödeyebilmiş ancak II. Mahmut döneminden kalan madeni paraların tedavülden kaldırılması işlemi gerçekleşmemiştir.¹⁹¹ Bu borçlanma ile de Osmanlı Devleti içerisinde gelir elde edilecek yatırımlar yapılamamıştır kısacası bu borç meblağı da hazineye ek bir yük getirmiştir.

3.8. Osmanlı Bankası'nın Kuruluşu

Osmanlı Devleti'nin bu tarihe kadar yaptığı borçlanmaların en önemli sebebi savaşların getirdiği ağır yüklerin finansmanı olmuştur. Bunun yanında alınan borçlarla ekonomik düzenin refaha kavuşturulması da amaçlanmıştır ve bu refahın tesis edilmesinin önündeki en büyük mani olarak kaime sorunu göze çarpmaktadır.

Kaime her yönüyle Osmanlı mali ve iktisadi hayatı üzerinde olumsuz etkilere sahiptir. Karşılıksız olarak piyasaya sürülen ve kolayca sahteleri türeyen kaimeler Osmanlı Devleti ile ticari ilişkide bulunan ülkeler için de büyük sıkıntılar yaratmış, para sistemini tamamen çöktürmüş ve fiyat istikrarını bozmuştur.¹⁹²

Kaimelerin yarattığı sorunları ortadan kaldırmak ve galata bankerlerinin tekelinde olan bankacılık işlemlerini kurumsal bir kimliğe büründürerek ülke ekonomisini rahatlatmak ve en önemlisi ödemeler dengesini alt üst eden kambiyo düzensizliğini bertaraf etmek gayesiyle Osmanlı Devleti İstanbul Bankası'nı kurdurtmuştur. Fakat ülkede fiyat ve para istikrarını sağlamak için daha profesyonel ve

¹⁸⁷ Yeniay, s.37, Vedat Eldem, s. 183; Kömürçan, s. 24.

¹⁸⁸ Ortalama ihraç fiyatı = $[(150.000.000 \times \%72) + (50.000.000 \times \%68)] / 200.000.000 = 0.71$ 'dir.

¹⁸⁹ Önsoy, s. 88.

¹⁹⁰ Vedat Eldem, s. 183.

¹⁹¹ Önsoy, s. 88.

¹⁹² Toprak, s. 260.

büyük kuruluşlara ihtiyaç duyulduğu İstanbul Bankası'nın umulan faydayı sağlayamamasından anlaşılmıştır.

İstanbul Bankası'nın kurulduktan beş yıl sonra devlet hazinesine 600.000 liralık zarar vererek kapanmasının başlıca sebebinin para değerinde yaşanan önüne geçilemez düşüşün¹⁹³ olduğuna dikkat edildiğinde Osmanlı ekonomik hayatında merkez bankası görevi üstlenecek büyük bir bankaya ihtiyaç duyulduğu anlaşılabılır.

Kısaca devlet mali bunalımdan sebeple nakit girişlerini hızlandırmak için vergileri iltizama vermiş, mevcut madeni paraları tağşiş etmiş ve 1840'lardan itibaren karşılığı olmayan kaimeleri piyasaya sürmüş böylece mali buhranı derinleştirmiştir.¹⁹⁴ Osmanlı Devleti'nin mali bunalımına günlük çözümlerle çare bulmaya çalışması mali sıkıntılarını daha derinleştirmiştir. Böylece her devlet gibi Osmanlı Devleti'nin de bir devlet bankası kurma ihtiyacı bu hazine sıkıntılarından ileri gelmektedir.¹⁹⁵

Bir devlet bankası olarak İstanbul Bankası'nın Osmanlı vatandaşı sayılan kişilerle kurulmuş olması önemli bir ayrımdır fakat bu bankanın umulan faydayı sağlayamaması Osmanlı yöneticilerini yabancı ortaklı banka kurma düşüncesine sevk etmiştir. Bu noktada devletin hazine sıkıntılarından doğan merkez bankalarını Osmanlı merkez bankasından ayıran mühim bir fark ortaya çıkar o da Osmanlı Bankası'nın yabancılar tarafından kurulmuş olmasıdır.¹⁹⁶

Kırım harbinin masraflarını karşılamak için sürekli olarak devletin kâğıt para ihraç etmesi Osmanlı ekonomisi için o dönemde güçlü bir devlet bankası ihtiyacını meydana getirmiştir ve bu ihtiyacın ilk dış istikrazın yapıldığı İngilizlerin kuracağı bir bankayla giderilmesi uygun görülmüştür.¹⁹⁷ 1856 yılında Londra'da kurulan 500.000 İngiliz sterlinlik sermaye ile kurulan Ottoman Bank 1863 yılında kurulacak olan Osmanlı Bankası'nın nüvesi olmuştur.¹⁹⁸ Bu banka, Osmanlı ekonomisinin en büyük problemlerinden olan parasal istikrarı sağlamaya Mires borçlanması yarattığı

¹⁹³ Önsoy, s. 81.

¹⁹⁴ Edhem Eldem, "Bağımlılık ve Gelişme Arasında Bir Kurum: Osmanlı Bankası", **Türkler Ansiklopedisi**, C.14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 416.

¹⁹⁵ Edhem Eldem, "Bağımlılık ve Gelişme Arasında Bir Kurum: Osmanlı Bankası", s. 416.

¹⁹⁶ Edhem Eldem, "Bağımlılık ve Gelişme Arasında Bir Kurum: Osmanlı Bankası", s. 416.

¹⁹⁷ Vedat Eldem, s. 159.

¹⁹⁸ Vedat Eldem, s. 159.

olumsuz ortam sebebiyle muvaffak olamamış, 1863 yılında Osmanlı Bankası kurulduğunda lağvedilerek sermayesiyle birlikte yeni kurulan bankaya aktarılmıştır.¹⁹⁹

Ottoman Bank Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olan mali işlemleri de yapmaktan uzak bir bankaydı. Temkinli ve yüksek karlılığı hedefleyerek çalışan banka yurt geneline yayılmadan çalışmış ve Osmanlı Devleti'nin ihtiyacı olan avansları vermeye muktedir olamamıştır.²⁰⁰

Kurulan bankaların faydasız olmasından sebeple Osmanlı yöneticileri Fransız ve İngiliz ortaklığı ile kurulacak yeni bir bankanın kurulmasına teşebbüs edilmiştir. Osmanlı Devleti böyle bir bankanın kurulması ile Avrupa para piyasalarından daha rahat koşullarda para bulmayı, bankanın modern usullerle faaliyetleri neticesinde mali itibarını batılı yatırımcılar nezdinde yükseltmeyi ve en önemlisi kaimelerin sebep olduğu, dış ticaret hayatını zora sokan kambiyo ve dış ödemelerde yaşanan sıkıntıların ortadan kaldırılmasını tasarlamaktaydı.²⁰¹ Bütün bunların dışında bankanın kurulmasıyla Galata Bankerlerinin tekelinde olan bankacılık sistemi de kurumsallaştırılarak halkın şikâyetlerinin sonu getirilecekti.²⁰² Dikkat edilmesi gereken önemli bir husus da bankanın devlete sağlayacağı kısa vadeli avansların sayesinde maaş ödemelerinin düzene girecek olmasıdır.²⁰³

Batılılar da Osmanlı Devleti'nde liberal yöntemlerle çalışacak güçlü bir bankanın kurulmasını kendi çıkarlarına uygun görmüşlerdir. Çünkü kurulacak yeni banka ile Osmanlı Devleti'nin dış borçlanmaları düzene girecek ve en önemlisi dağınık ve mültezimlere terk edilmiş olan Osmanlı Devleti'nin vergileri devletin tahsildarlığını yapacak bir banka ile düzenli olarak toplanabilecek böylece yabancıların alacakları garanti altına alınmış olacaktır.²⁰⁴

Çıkarlar karşılıklı olduğundan anlaşma yapmak da zor olmamıştır. Mevcut Ottoman Bank'ın geliştirilmesi ve Fransız sermayesinin katılımıyla büyük bir ortaklık

¹⁹⁹ Önsoy, s. 82.

²⁰⁰ Edhem Eldem, "Bağımlılık ve Gelişme Arasında Bir Kurum: Osmanlı Bankası", s. 417.

²⁰¹ Önsoy, s. 82.

²⁰² Önsoy, s. 83.

²⁰³ Kazgan, *Galata Bankerleri*, s. 37.

²⁰⁴ Yeniay, s. 37.

sağlanması ve bu bankanın devletin resmi emisyon bankası görevini üstlenmesi planlanmıştır.²⁰⁵

Netice olarak 4 Şubat 1863 tarihinde bankanın kuruluşu ile ilgili padişah fermanı yayımlanmıştır ve buna bağlı olarak bir mukavele imza edilmiştir. Sözleşmeye göre; Osmanlı Bankası Osmanlı Devleti'nin devlet bankasıdır, banka altın karşılığı ile kağıt para ihraç etme imtiyazına 30 yıl süreyle sahiptir ve bunun için ilk iki yıl 1/2 ve sonrası için 1/3 oranında karşılık bulundurmak zorundadır, Osmanlı Hükümeti kaime ihraç etmeyecektir, bankanın merkezi İstanbul'da olacak ancak idare Paris ve Londra'da bulunacak bir komiteye verilecektir, banka devletin hazine işlemlerini şubesi olduğu yerlerde yapacak ve Maliye Nezareti'nin çıkardığı sergileri iskonto edecektir, banka devletin borç işlemlerine aracılık edecek ve bunun için her yıl 20.000 sterlin alacaktır, banka devletin borç ödemelerine üstlenecek ve bunun için de %1 komisyon alacaktır, banka devlete 500.000 sterlin cari hesap ile %6 faizli kredi verecektir.²⁰⁶

Bu sözleşme ile faaliyete başlayan Osmanlı Bankası tüm tarihi boyunca gerçek bir emisyon bankası olamamıştır.²⁰⁷ Ancak Osmanlı Bankası Tanzimat döneminden beri kağıt paraya olan güvensizliği ortadan kaldırarak zor da olsa halkın kağıt paraya olan güvenini zaman içerisinde sağlayabilmiştir.²⁰⁸ Kısmi olarak kağıt paraya olan güvensizlik halk kesimini eline geçen banknotu derhal madeni paraya çevirmeye itmiştir bunun dışında taşıma kolaylığı sebebiyle banknotlar ticari kesim tarafından daha çok benimsenmiştir. Halkın eline geçen banknotları banka şubelerinde madeni paraya derhal çevirmek istemeleri bankanın şubelerinde bulundurması gerekli madeni para miktarını artırmıştır bu ise banka üzerinde ek bir yük olmuştur. Yani bankanın elinde çok miktarda atıl altın meblağlarının kalması bankanın karşılaştığı güç durumlardan olmuştur.²⁰⁹

²⁰⁵ Edhem Eldem, *"Bağımlılık ve Gelişme Arasında Bir Kurum: Osmanlı Bankası"*, s. 418.

²⁰⁶ Edhem Eldem, **Osmanlı Bankası Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000, s. 56–88; Edhem Eldem, *"Bağımlılık ve Gelişme Arasında Bir Kurum: Osmanlı Bankası"*, s. 418; Önsoy, s. 83; Yeniay, s. 37.

²⁰⁷ Toprak, s. 260.

²⁰⁸ Toprak, s. 260.

²⁰⁹ Toprak, s. 261.

Osmanlı Bankası güçlü bir devlet bankası olarak devletin ihtiyaçlarına cevap verebilecek kudretteydi ancak faaliyetleri Osmanlı Bankası ve II. Meşrutiyet'e kadar kurulan bankaların çoğu hem yabancı sermaye ile kurulmuşlardı hem de sanayi ve ticareti destekleyecek kredi kurumu olmamışlardır.²¹⁰ Kuruluş sözleşmesi de dikkate alındığında Osmanlı Bankası bir anlamda yabancı sermayenin Osmanlı Devleti'ne girişini düzenleyen ve geri ödemenin düzgün yapılabilmesi için ülke içersinde para ve fiyat istikrarını sağlamaya çalışan bir kurum görünümü de arz etmektedir. Çünkü banka Osmanlı Devleti'nin borçlanmasına aracılık edecek ve bunun için komisyon alacak ayrıca bankacılık işlemlerini kurumsallaştırarak Galata Bankerlerini devreden çıkaracak böylece bu bankerlerin %30'lara varan faiz gelirine de sahip olacaktır. Bankanın ortaklarının batı sermayesini temsil ettikleri hesaba katıldığında bu faiz neticesinde elde edilen meblağlar batıya akmıştır ve böylece Osmanlı Bankası bir devlet bankası olmasına karşın yabancı sermayenin Osmanlı Devleti'ne aracılık eden bir kurum haline gelmiştir.²¹¹

Bankanın kurulmasıyla Osmanlı ve Avrupa mali ilişkilerinde yeni bir dönem açılmış ve dış piyasalarda Osmanlı Devleti'ne güven artmıştır, istikrazlarda Osmanlı Bankası referansı önem kazanmış ve borç bulmak kolaylaşmıştır, bankanın faaliyete başlamasıyla Galata Bankerleri'nin etkisi azalmıştır ve nihayet bankanın devlete sağladığı kısa vadeli avanslar sayesinde maaşlar düzgün ödenebilir hale gelmiştir.²¹²

Netice olarak Osmanlı Bankası aldığı imtiyazlarla ve güçlü sermayesiyle (kurulduğu tarihte 67,5 milyon frank, 1865'de 101 milyon frank ve 1875'de 520 milyon frank)²¹³ ülke çapında çalışabilecek güce ulaşmış ve son dönem Osmanlı ekonomisinin Duyun-ı Umumiye İdaresi ile birlikte temel kurumlarından biri olmuştur.

²¹⁰ Ahmet Tabakoğlu, "Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi", **Türkler Ansiklopedisi**, C.14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 230.

²¹¹ Önsoy, s. 84.

²¹² Önsoy, s. 87.

²¹³ Vedat Eldem, s. 160.

3.9. 1865 Borçlanması

Osmanlı Devleti'nin yaptığı son iki borçlanma amacına uygun olarak kullanılmış ekonomide reel yatırımlara dönüşmese de kaime sorunun ortadan kaldırılması mümkün olmuş ve dalgalı borçlar düzene sokulmuştur.

Son borçlanmaların faydalı denilebilecek şekilde kullanılması söz konusu olsa da Osmanlı Devleti aldığı borçları ödemek için yeni gelirler yaratmaktan uzaktı ve borçlar en yararlı olduğu anda bile mali operasyonlar için kullanılmaktaydı. Bu durumda Osmanlı Devleti için vadesi yaklaşan borçları ödemek oldukça büyük bir zorluk olmaktaydı. Osmanlı Hükümeti için vadesi gelen borçları yeni bulunacak borçlarla ödemekten başka kalmamıştır. Çünkü devletin 1866'da vadesi dolmuş olacak borçları için hiçbir hazırlığı yoktur.

Kurulan Osmanlı Bankası'na ve 1863–1864 bütçesinin olumlu göstergelerine güvenen Osmanlı Devleti için bu dönemde Avrupa para piyasalarından borç bulmak kolay olmaktaydı.²¹⁴

Osmanlı Devleti oluşan olumlu havadan faydalanarak 11 Aralık 1865 tarihinde Osmanlı Bankası, Paris'te Societe Generale de l'Empire Ottoman ve Credit Mobilier arasında 150.000.000 frank (6,6 milyon lira) tutarında bir dış borç anlaşmasını imzalamıştır.²¹⁵ Anlaşmaya göre; borcun nominal değeri 150.000.000 frank, faiz oranı %6, ihraç fiyatı %66, komisyon %4,3, itfa oranı %2,44 ve itfa süresi 21 yıl olarak belirlenmiştir.²¹⁶

Bu borçlanmaya teminat olarak Ergani bakır madeni gelirleri ve de en önemlisi Anadolu Ağnam resmi gelirleri gösterilmiştir. Borca teminat olarak gösterilen gelirler

²¹⁴ Önsoy, s. 90.

²¹⁵ Yeniay, s. 39; Önsoy, s. 90; Kömürçan, s. 25.

²¹⁶ Yeniay, s. 39; Önsoy, s. 90; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...* , s. 18, Kömürçan, s. 25; du Velay, s. 167.

arasında en önemli paya sahip Ağnam resminden esinlenerek bu borçlanmaya Ağnam borçlanması da denilmiştir.²¹⁷

1865 borçlanmasını farklı kılan en önemli sebep devletin ilk defa borç ödemek için borç almaya başlamış olmasıdır.²¹⁸ Buradan anlaşılmaktadır ki Osmanlı Devleti gelirleri vadesi gelen borçları ödemeye yetersizdir. Bu tarihe kadar alınan borçların hiç biri gelir elde etmeye yarayacak yatırımlara yönelmediğinden bu tarihten sonra da borç ödemeleri için yeni borçlara ihtiyaç duyulacağı öngörüsünde bulunmak mümkündür.

Alınan bu borçla birlikte Osmanlı Devleti'nin iflasına doğru giden yolda önemli bir kilometre taşı aşılmıştır.

3.10. 1865 I. Kısım Umumi Borçlar

Osmanlı Devleti aldığı dış borçların bir kısmını dalgalı iç borçları tasfiye etmek için kullandığı daha önce söylenmişti. Fakat iç borçların önemli bir kısmı ödenmekle birlikte kalan miktar hazineye ağır yük olmaya devam etmekteydi. Çünkü Osmanlı Devleti vadesi gelen borçları ötelemek için hemen hemen tamamı %6 faizli ve uzun vadeli borç senetleri çıkarmıştı ki bu kıymetli evraklara esham-ı cedide, tahvilat-ı mümtaze, sergi ve hazine tahvilleri denilmekteydi.

Bu evraklar her ne kadar iç piyasaya olan borçların ödenmesi amacıyla çıkarılsa da büyük kısmı yabancıların eline geçmekteydi.²¹⁹ El değiştirme neticesinde yabancıların eline geçen bu evrakların senelik ödemeleri artık dış borç kapsamına girdiğinden Osmanlı bankası aracılığı ile yapılmaktaydı. Osmanlı Hükümeti bu borç taksitlerinin ödenmesi için ise 1864–1865 bütçesinden 56.000.000 frank ayırmıştı ancak bu miktar yeterli olmamıştır.²²⁰

Vadesi gelen borçların hazineyi sıkıştırması üzerine dış borçlarla elde edeceği finansmandan faydalanarak %6 faizli borçları %r faizli iç borçlara dönüştürmeyi

²¹⁷ Önsoy, s. 90.

²¹⁸ Yeniay, s. 39.

²¹⁹ Önsoy, s. 91.

²²⁰ Önsoy, s. 91.

planlamaktaydı yani %6 faizli yabancı borçlar %5 faizli iç borçlara dönüştürülecekti.²²¹ Yapılacak bu işleme “ Borçların Değiştirilmesi” denilmiştir.

Osmanlı Devleti bu borçların değişimi işlemi için 31 Mart 1865 tarihinde Generale Credit and Finance ve Societe Generale de Finance isimli iki bankayla bir dış borçlanma mukavelesi imzaladı.²²²

İstikraz anlaşmasına göre; borcun nominal değeri 40.000.000 Osm. Lirası, faiz oranı %5, amortisman yani itfa oranı %1, ödemeler ise 13 Ocak ve 13 Temmuz olmak üzere yılda iki taksit halinde Osmanlı Bankası vasıtasıyla yapılacaktır.²²³

Eski evrakların yenileriyle değiştirilmesinde ise nominal değeri 100 liralık Esham-ı Cedide karşılığında 121 liralık yeni Duyun-ı Umumiye tahvili, nominal değeri 100 liralık hazine tahvili yerine 143 liralık Duyun-ı Umumiye tahvili ve nominal değeri 100 liralık sergi tahvilleri yerine 100 liralık Duyun-ı Umumiye tahvili verilecektir.²²⁴

Bahsedilen bu işlemlerin takibi için, alınan borç Duyun-ı Umumiye Defter-i Kebiri adı altında yeni bir muhasebe hesabına kaydedilmiştir.²²⁵ Ayrıca bu borç için devletin gelirleri genel olarak teminat gösterilmiştir.²²⁶

Osmanlı Devleti aldığı bu borç ile de ülke içerisine istihdam sağlayacak yatırım yapamamıştır sadece vadesi gelen borçları daha uygun faiz oranıyla ötelemiştir. Alınan borç karşılığında yatırım yapılmadığından borcun geri ödemesi için gereken miktar gene hazine üzerine yeni yüklerin binmesi anlamını ihtiva etmektedir. Anlaşılmaktadır ki özellikle vadesi gelen borçlarını yeni borçlarla ödemeye çalışan Osmanlı Devleti’nin mali iflası kaçınılmazdır.

²²¹ Yeniay, s. 39.

²²² Yeniay, s. 39, Önsoy, s. 91; Kömürçan, s. 26.

²²³ Yeniay, s.40; Kömürçan, s. 26; du Velay, s. 169.

²²⁴ Yeniay, s. 40; Kömürçan, s. 26

²²⁵ Yeniay, s. 40; Kömürçan, s. 26.

²²⁶ Yeniay, s. 40; Önsoy, s. 91.

3.11. 1869 Borçlanması

Osmanlı Devleti 1865 yılında yaptığı istikraz işleminden sonra yaklaşık 5 yıl dış borçlanma yoluna gitmemiştir ancak buradan Osmanlı Devleti'nin artık finansman sorunu yaşamadığı gelirlerinin giderlerini karşıladığı anlamı çıkartılmamalıdır çünkü devlet bu süre zarfında iç piyasadan avanslar almak ve iç borçlanma yöntemlerini kullanmak suretiyle finansman sağlamaya çalışmıştır.²²⁷

Dış borç haricinde finansman yaratmaya çalışırken de memur maaşlarının yarısının %10 tahvile ödenmesi ve vergi mükelleflerinin ödedikleri verginin ¼ 'ü oranında devlete borç vermesi fikirleri hayat geçirilmiştir.²²⁸ Devlet memurlarına verilen maaşların finansman kaynağı olarak kullanılmak zorunda kalınmasından anlaşılmaktadır Osmanlı ekonomisi cari harcamalar için dahi kaynak üretemeyecek duruma gelmiştir. Ayrıca vadesi gelen borçlar da Osmanlı Bankası'ndan sağlanan avanslarla karşılanmaktaydı.²²⁹

Vadesi gelen borçları bir şekilde öteleyerek hazinesini kısa süreli rahatlatabilen Osmanlı Devleti için Girit İsyanı ile durum daha da kötüleşmiştir. Osmanlı mali yapısının bozulmasının başlıca amili olan savaş masrafları bu zor dönemde de ortaya çıkmıştır ve isyan için yapılan masraf mali durumu tekrar içinden çıkılmaz bir hale sürüklemiştir.²³⁰

1866 yılında çıkan Girit İsyanı'nın masraflarının karşılanması için de bir dizi önlem alınmıştır. Mısır vergisi 750.000 liraya çıkarılmıştır ancak elde edilen miktar artan masraflar karşısında oldukça yetersiz kalmıştır²³¹. Bu yetersizliğin en açık ispatı Osmanlı Devleti'nin 1866 bütçesinde 1.760.000 lira açık verdiğini kabul etmesidir.²³² İsyan bittikten sonra da Osmanlı bütçesi açık vermeye devam etmiştir. 1869–1870 bütçesinde açık 3.000.000 Lira'ya ve dalgali borçlar da 5.000.000 liraya ulaşmıştır.²³³

²²⁷ Yeniay, s. 40.

²²⁸ Önsoy, s. 92; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 20; du Velay, s. 175.

²²⁹ Önsoy, s. 92.

²³⁰ Yeniay, s. 41; Önsoy, s. 92; Blaisdell, s. 47.

²³¹ Yeniay, s. 42; Önsoy, s. 92.

²³² Önsoy, s. 92; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 20; Yeniay, s. 41

²³³ Yeniay, s.42; Önsoy, s. 92.

Osmanlı Hükümeti mali darboğazı aşmak için hazineye dış borç yoluyla nakit para sokmayı uygun görmüştür. Bu dönemde dış borç almak için en uygun ülke Fransa olarak görünmektedir. Çünkü dönemde Osmanlı- Fransa ilişkileri özellikle Sultan Abdülaziz'in Fransa'yı ziyaretiyle oldukça gelişmiştir. Gelişen ilişkiler borç bulmayı da kolaylaştırmış ve Kasım 1869 tarihinde Osmanlı Hükümeti ve Paris'te bulunan Compotoir d'Escompte bankası arasında 24.440.000 liralık borçlanma için anlaşma imzalanmıştır.²³⁴

Anlaşmaya göre; borcun nominal değeri 24.440.000 lira (555.555.500 frank), ihraç fiyatı %54, faiz oranı %6 komisyon oranı %2 senelik amortisman oranı %1 ve itfa süresi 1870'den başlamak üzere 33 yıl olarak belirlenmiştir.²³⁵

Borçlanmaya karşılık olarak; Cezayir, Halep, Adana, Suriye, Yanya ve Trabzon vilayetleri aşarından 22.300.000 frank, Bursa vilayeti aşarından 8.100.000 frank, Bosna vilayetinin aşar gelirinden 4.500.000 frank, Aydın ve Menteşe vilayetleri aşarından 2.700.000 frank, Konya aşarından 3.600.000 frank, Bağdat vergisinden 5.700.000 frank ve ağnam vergisi fazlasından 13.600.000 frank olmak üzere yekûnda 60.500.000 frank karşılık gösterilmiştir.²³⁶

3.12. 1870 Borçlanması

Merkezi yapısını güçlendirmek isteyen bir devlet için ulaşım şebekelerinin ne kadar büyük öneme haiz olduğundan daha önce bahsedilmişti. Tanzimat'tan sonra merkezi otoritesini güçlendirmeye çalışan Osmanlı Devleti için de bu dönemde demiryolları oldukça önemliydi.

Daha önce aldığı dış borçlarla vadesi gelen borçlarını ödeyen ve kısmi rahatlama yaşayan Osmanlı Devleti ülke içerisine yapacağı yatırımları planlamak için imkân sahibi olmuştur. Bu dönem içerisinde de ülkeye yapılacak en önemli yatırım demiryolları olarak görülmektedir. Çünkü ulaşım şebekesi gelişmiş bir ülkede uzak bölgelerin piyasaya ekonomisiyle bütünleşmesi mümkün olacak, dolaylı olarak da devletin aldığı vergiler artacağından devlet hazinesi rahatlayacaktır. Bunun yanında bir

²³⁴ Yeniay, s. 42; Önsoy, s. 93.

²³⁵ Blaisdell, s. 47; Yeniay, s. 42; Kömürçan, s. 32; du Velay, s. 173.

²³⁶ Yeniay, s. 42; Kömürçan, s. 32.

merkezi otoritenin ülkenin her yanına ulaşması anlamını da taşıyan demiryolu yatırımı o dönemde yapılacak en akılcı yatırımdır.

Ülkede demiryolu yatırımları yapmak isteyen Osmanlı Devleti hâlihazırda mali bunalımlar yaşamakta ve bütçe açıklarıyla boğuşmakta olduğundan demiryolu yapımını finanse edecek mali güce sahip değildir. Ayrıca ülke içersindeki teknik alt yapı sadece yerli olanaklarla demiryolu inşa etmeye elverişli değildir.

Bu sebeple ülkede demiryolu yatırımlarının gerçekleştirilmesi için hem yabancı sermayeye hem de yabancı ülkelerin gelişmiş teknolojisine ihtiyaç duyulmuştur. Bizzat Sultan Abdülaziz de demiryolu inşasına oldukça önem vermekteydi ve yapılacak bu yatırım için gerekli sermayeyi tedarik etmesi göreviyle nazır Davut Paşa Sultan tarafından Avrupa'ya gönderilmiştir.²³⁷

Avrupa'da yapılan temaslar sonucunda 17 Nisan 1869 tarihinde Belçikalı Banker Baron Hirsch ile bir sözleşme imzalandı.²³⁸ Bu sözleşme demiryollarının yapımı konusundaki hükümleri içeren bir imtiyaz sözleşmesiydi. Bu sözleşmeye göre demiryolu inşası için ihtiyaç duyulan sermayenin dış borçlanma yoluyla karşılanmasından anlaşılmaktadır ki 1870 borçlanması 1869 tarihinde imza edilen imtiyaz sözleşmesi gereğince gerçekleşmiştir.²³⁹

Bir yabancıya demiryolunun yapımı ve işletilmesi konusunda imtiyaz verilmesine rağmen Osmanlı Devleti bu inşa faaliyeti için gene de sermayeye ihtiyaç duymuştur. Çünkü anlaşmaya göre demiryolunu yapan kumpanya yıllık kilometre garantisi almaktadır ve Osmanlı Devleti'nin kilometre garantisini aksatmadan ödeyebilmesi için sermayeye ihtiyacı vardır.²⁴⁰ Böyle bir durumun olması Osmanlı Devleti'nin doğrudan ülkeye soktuğu yabancı yatırımın alınan yeni borcun ödenmesi ve kilometre garantileri sebebiyle tekrar ülke dışına çıkmasına sebebiyet vermektedir. Bu durum ise yapılan yatırımın Osmanlı Devleti açısından karlılığını azaltmaktadır.

²³⁷ Önsoy, s. 93.

²³⁸ Önsoy, s. 94; Engin, s. 49.

²³⁹ Yeniay, s. 43, Blaisdell, s. 47.

²⁴⁰ Önsoy, s. 94.

Kilometre garantilerinin düzgün ödenmesi için gerekli miktarda paranın dış borç yoluyla temin edilmesi işi ise inşaatın imtiyaz sahibi Baron Hirsch'e verilmiştir. 99 yıl işletme imtiyazını aldığı demiryolu için yılda 22.000 frank kilometre garantisi alacak olan Baron Hirsch bunun yanında borçlanma işlemini de yaparak büyük karlar elde etmiştir.²⁴¹

Yapılan anlaşmaya göre çıkarılan tahvillerden doğan istikrazın nominal değeri 792.000.000 frank (31.680.000 sterlin), istikraz tahvilleri 1.980.000 adet ve her bir tahvilin nominal değeri 400 frank, faiz oranı %3, ihraç fiyatı % 31,125, komisyonu %2, itfa süresi 99 yıl, faiz ödemeleri her yıl Nisan ve Ekim aylarında yapılacak olan tahviller ikin her sene iki defa da kura ile ikramiye dağıtılacaktır.²⁴²

İhraç fiyatı düşüklüğü sebebiyle bu borçlanmadan Osmanlı Devleti'nin eline ancak 254.000.000 frank civarında bir meblağ geçmiştir. Buna karşılık yapılan faiz ödemeleri ve komisyonlar da hesaba katıldığında Osmanlı Devleti'nin bu borçlanma sebebiyle edindiği borç yükü 2,9 milyar frank tutarına ulaşmıştır.²⁴³

Osmanlı Devleti'nin mali güçlükler yaşadığı bu dönemde katlandığı fedakârlıklara rağmen yapımı planlanan demiryolu bitirilememiştir. Bu haliyle bakıldığında bu borçlanma Osmanlı maliyesi için tamir edilmesi oldukça güç hasarlar bırakmıştır.

3.13. 1871 Borçlanması

1870 yılında Fransız- Alman Savaşı çıkmıştı. Bu savaş Avrupa içinde bir krize sebebiyet verdiğinden Osmanlı Devleti'nin ekonomik yapısına da oldukça zarar vermiştir. Çünkü Osmanlı Devleti Avrupa piyasalarıyla özellikle de dış borçlanma işlemlerinin devam ettiği bu dönemlerde tam anlamıyla bütünleşmiştir.

1871 yılı geldiğinde ise Osmanlı Devleti'nin kasasında borçların vadesi gelen faiz taksitlerini ödeyecek miktarda para bulunmamaktaydı. Savaşın İstanbul piyasalarına etkisiyle de İstanbul piyasasında para darlığı yaşanmaya başlamış ve kısa

²⁴¹ Önsoy, s. 94.

²⁴² Yeniay, s. 43; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 22; Kömürçan, s. 34; du Velay, s. 178.

²⁴³ Önsoy, s. 94.

vadeli avans bulmak çok güç duruma gelmiştir.²⁴⁴ İstanbul piyasalarından para bulmanın nerdeyse imkânsız olması sebebiyle vadesi gelen 1862, 1863 ve 1865 borçlanmalarının taksitleri Londralı bir şirketten alınan %15 faizli borçlarla ödenebilmiştir.²⁴⁵

Avrupa’da savaşın bitmesiyle birlikte Osmanlı Devleti için borç bulacak ortam da sağlanmıştır. Yeni alınacak borç için de gösterilecek teminat hazır durumdaydı. Daha önce 750.000 liraya çıkarılan Mısır vergisinden 1854 ve 1855 borçlarına düşen pay ödendikten sonra 399.000 sterlin artmaktaydı.²⁴⁶ İşte bu artan kısım 1871’de yapılan borçlanmaya teminat olarak gösterilmiştir.²⁴⁷

Yapılan girişimler neticesinde Haziran 1871’de Osmanlı Hükümeti ve Credit Generale Ottoman ve Londra’da bulunan Louis Cohen and Sons ve Dent Palmer & Company ile anlaşmaya varmıştır. Bu anlaşmaya göre; borcun nominal değeri 5.700.000 sterlin (6.270.000 Osm. Lirası), ihraç fiyatı %73, faiz oranı %6, komisyon oranı %2 olarak belirlenmiştir.²⁴⁸

Bu yapılan borçlanma ile hükümetin yabancılara karşı taahhütlerini kısa bir süre daha yerine getirmesi mümkün olmuştur.²⁴⁹ Borcu borç alarak kapatmanın alışkanlık haline gelmeye başladığı bu dönemlerden itibaren Osmanlı Devleti’nin iflası gündeme gelmeye başlamıştır.²⁵⁰ Devletin %6 faiz ile tahvil çıkarttığı dönemde dahi günlük ihtiyaçları için o kadar çok nakite ihtiyacı vardır ki; çıkardığı tahvillerin satışını engelleyecek oranlarda (%15-%16) iç piyasadan kısa vadeli borçlanmak zorunda kalmıştır.²⁵¹ Devletin böyle işlemler yapması ise haliyle çevrede Osmanlı Devleti’nin iflasının artık mümkün olabileceği inancını yerleştirmekteydi.

²⁴⁴ Yeniay, s. 45; Kömürçan, s. 38.

²⁴⁵ Sağlam, *Osmanlı Devleti’nde Moratoryum...*, s. 23; Önsoy, s. 95; Kömürçan, s. 38.

²⁴⁶ Sağlam, *Osmanlı Devleti’nde Moratoryum...*, s. 23; Yeniay, s. 45; Kömürçan, s. 39.

²⁴⁷ Yeniay, s. 45; Kömürçan, s. 39.

²⁴⁸ Yeniay, s. 45; Kömürçan, s. 39; du Velay, s. 183.

²⁴⁹ Blaisdell, s. 47.

²⁵⁰ Yeniay, s. 45.

²⁵¹ Yeniay, s. 45.

3.14. 1872 Hazine Tahvilleri

Osmanlı Devleti'nin borcu borçla kapatma alışkanlığına verilebilecek en yerinde örneklerden biri de 1872 yılında yapılan borçlanmadır. Osmanlı Devleti 1872 tarihinde ödeme zamanı gelecek borç taksitlerini ödemek için herhangi bir hazırlığa sahip değildi ve bu sebeple vadesi dolan borçları derhal ödemek için Osmanlı Bankasından kısa vadeli avans aldı.²⁵² 1872 yılı için ilk yapılan borcu borçla kapatma işlemi olmuştur.

Alınan kısa vadeli borçların ödenmesi gerektiğinden ve diğer nakit ihtiyaçları da ertelenemez hale gelmiş olmasından dolayı Osmanlı Devleti bu defa daha büyük bir dış borçlanmaya giderek borçlarını ödeme yoluna gitmiştir. Buradan da anlaşılmaktadır ki aynı dönem içerisinde ikinci defa alınan borç borçla ödenmeye çalışılmıştır.

Osmanlı Devleti bu borçlanma için Avusturya sermayesinden faydalanmıştır. Osmanlı mali ve reel piyasalarında tartışılmaz bir hâkimiyete sahip olan İngilizlerden vazgeçerek ve özellikle Fransa savaşıdan galip ayrılan Alman grubuna yaklaşan Osmanlı Devleti'nde bu tarihlerden sonra da Alman etkisini görmek mümkün olacaktır.²⁵³

Osmanlı Hükümeti'nin 30 Nisan 1872 tarihinde Credit Generale Ottomane ve Banque Austro-Ottomane ile yaptığı anlaşma mucibince A, B, C serileri olmak üzere üç tertip halinde tahvillerin çıkarılması karara bağlanmıştır.²⁵⁴

Yapılan anlaşmaya göre; borcun nominal miktarı 278.155.000 frank (12.238.820 Osm. Lirası), ihraç fiyatı %98,5, faiz oranı %9, komisyon oranı %2 ve A serisi tahviller için 1879, B serisi tahviller için 1877, C serisi tahviller için de 1878 itfa tarihi olarak belirlenmiş, son olarak da borca teminat olarak Edirne, Tuna, Selanik vilayetleri gelirleriyle Anadolu ağnam resmi gelirleri gösterilmiştir.²⁵⁵

²⁵² Önsoy, s. 95; Kömürçan, s. 39.

²⁵³ Önsoy, s. 96.

²⁵⁴ Yeniay, s. 46; Kömürçan, s. 40.

²⁵⁵ Yeniay, s. 46; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 24; Kömürçan, s. 40; du Velay, s. 184.

Bu dönemde yapılan borçlanmalarla Osmanlı Devleti için aldığı borçları yatırıma dönüştürüp kazandığı meblağdan borcu ödemeyi planlamak olanaksız hale gelmiştir. Görüldüğü üzere devlet, yatırım yapmak bir yana aldığı borçları yeni borçlarla kapatmak zorunda kalmıştır.

3.15. 1873 II. Kısım Umumi Borçlar

Osmanlı Hükümeti'nin borcu borçla ödemeyi bir çözüm haline getirdiğini ve bu yanlış usulü sürekli uyguladığının kanıtlardan bir tanesi de 1873 yılında yapılan II. Kısım Umumi Borçlar'dır.

1872 yılında yapılan ve üç seri halinde çıkarılan tahvillerin borç erteleme işlemi olduğundan bahsedilmiş ve 1872'de yapılan işlemin de borcu borçla ödemek maksadıyla yapıldığından söz edilmişti. Osmanlı Devleti 1872 borçlanmasını yaparken taahhüt ettiği yükümlülükleri yerine getirme zamanı geldiğinde yani tahvillerin vadesi dolduğunda gereken meblağda paraya sahip olamayacağının bilincinde olduğundan tahvillerin tebdil edilmesi hususunu da borçlanma anlaşmasına koydurmuştur.²⁵⁶ İlk vadesi gelecek olan A grubu tahvillerin ise ilk ödemesi 29 Mart 1873 tarihine denk gelmektedir. Osmanlı Hükümeti vadesi gelen tahvilleri tebdil edecektir çünkü borçlarında vadesinde ödemek için bir başka kanaldan borç bulmak bu dönem için oldukça zordur.

Ancak dönem itibariyle hem borç bulmak zordur hem de ihtiyaç olan para miktarı fazladır. Çünkü dünya bu dönemde bir iktisadi buhran yaşamaktadır. Daha önce üzerinde tafsilatıyla durulduğu üzere Osmanlı ekonomisi dünya piyasalarında etken değil edilgen yapıda bulunan ve dünya krizlerinden fazlasıyla etkilenen bünyeye sahiptir. Avrupa'da ticari genişleme dönemlerinde Osmanlı ekonomisinde de canlılık özellikle dış ticaret alanında görülmüştür. Buna mukabil daralma dönemlerinde de ülke ekonomisi daralma yaşamıştır. 1873 buhranı da böyle bir dönemdir.²⁵⁷ Osmanlı Devleti için ekonomik daralmanın Avrupa'daki gelişmelere bağlı olarak yaşanacağı bir dönemdir. Dış ticaretin Avrupa'ya bağımlı olarak azalması demek en başta gümrük

²⁵⁶ Yeniay, s. 46.

²⁵⁷ 1873 "Büyük Buhran" konusunda ayrıntılı bilgi için bkz: Eric Hobsbawm, **Sanayi ve İmparatorluk**, Abdullah Ersoy (çev.), 3. Basım, Ankara: Dost Yayınları, 2005, s. 100–122.

gelirlerinin etkilenmesi anlamına gelmektedir. Gerçekten de 1863–64 bütçesi ve 1874–75 bütçesi karşılaştırıldığında Osmanlı Devleti’nin gümrük resmi gelirleri yaklaşık 10.000.000 frank azalmıştır.²⁵⁸

Dolayısıyla Osmanlı Devleti’nin vadesi gelen tahvilleri ödeme imkânı kalmamıştır. Bu sebeple vadesi gelen tahvilleri tebdil etme yoluna gitmiş yani hamillerin ellerindeki tahvilleri alıp yerlerine daha uzun vadeli tahviller verme yoluna gitmiştir. Bu amaçla 4 Eylül 1873’de bir kanun çıkarılmıştır.²⁵⁹ Bu kanuna göre daha önce 1864 yılında açılmış olan genel borçlar defterine 22.252.400 Osm. Lirası (20.229.454,5 sterlin) tutarında borç kaydı yapılmış ve bu miktarda %5 faizli II. Tertip Duyun-ı Umumiye Tahvilleri çıkarılması uygun görülmüştür.²⁶⁰ Bu işlem yapılırken faiz oranı %9’dan %5’e çekilmiştir ancak 55 liralık nominal değeri olan tahviller yerine 100 liralık tahvilleri verilmiştir.²⁶¹ Bundan dolayı 12.238.820 Osm. Lirasına balığ olan 1872 tahvilleri yerine 22.252.400 Osm. Liralık yeni tahviller çıkarılmıştır.

Osmanlı Devleti’nin yaptığı bu borç tebdili işlemleri gelecek dönemde ödenmesi gereken borç miktarını arttırmıştır. Zaten vadesi gelen borcunu ödeyemeyen devlet öteleyerek büyüttüğü borçları hiçbir şekilde ödeme imkânına sahip olamayacaktır. Osmanlı Devleti aldığı borçlara çok sağlam gelir kalemlerini teminat olarak gösterdiğinden elinden gelen tüm çabayı sarf ederek yabancıların bu gelir kaynaklarını fiili olarak kontrol etmesinin önüne geçme gayesiyle harekete ederek bu borçlanmaları yapmış olmalıdır.

3.16. 1873 Borçlanması

Gelen bu dönemde Osmanlı Devleti’nin borç ödeme politikası neredeyse kalmamış amaç vadesi gelen borçları daha ileri bir tarihe ertelemek olmuştur. Borç anlaşmalarının özellikle son dönemlerde yapılmış olanlarının içeriğine bakıldığında ne kadar ağır şartların Osmanlı Devleti’ne kabul ettirildiği fark edilecektir ve buradan da Osmanlı Devleti’nin çaresizlikten bu şartları kabul etmiş olabileceği sonucuna ulaşılacaktır.

²⁵⁸ Açıkgöz, s. 401–407.

²⁵⁹ Yeniay, s. 48; Kömürçan, s. 42; du Velay, s. 191.

²⁶⁰ Yeniay, s. 48; Kömürçan, s. 42.

²⁶¹ Yeniay, s. 48; Kömürçan, s. 42.

Yabancı devletler de Osmanlı Devleti'nin mali durumunun içinden çıkılmaz bir hal aldığını ve iflasa doğru ilerlediğinin farkındaydılar ancak borç anlaşmalarında aldıkları güçlü teminatlar onları rahatlatmaktaydı. Yabancı alacaklılar en güç durumda dahi kendi hükümetlerinin yardımıyla Osmanlı Devleti'nin teminat olarak gösterdiği gelir kaynaklarını kontrol ederek alacaklarını tahsil edebileceklerinin hesabını yapmaktaydılar.²⁶²

1873 dönemi dünyada yaşanan olaylar bakımından da Osmanlı Devleti'ne sorunlar getiren bir dönem olarak tarihte yerini almıştır. Dünya ekonomisinin o güne değin hiç görmediği büyük bir kriz patlak vermiş ve dünya piyasaları önemli sarsıntılar yaşamıştır. Büyük Buhran adı verilen bu büyük ekonomik krizin Osmanlı Devleti'ne yansması elbette borç para bulmanın şartlarının ağırlaşması ve zorlaşması olarak mütalaa edilebilir. Bundan daha vahim olmak üzere 1873–1874 döneminde tarımsal üretim oldukça düşmüştür. Dolayısıyla devletin tarımdan elde edeceği gelir de düşmüştür. Bunun sebebi hem yaşanan büyük buhran sebebiyle yabancı ülkelerin tarımsal hammadde taleplerinde yaşanan azalmadır hem de bu döneme denk gelmiş olan iklim bozukluklarıdır.²⁶³

Büyük Buhran'nın yansımalarıyla birlikte zaten güç durumda olan Osmanlı ekonomik ve mali durumu daha da zor duruma girmiş ve vadesi gelen borçlarını ödemek konusunda gene yeni borçlara ihtiyaç duymuştur. Bu amaçla yeni bir istikraz sözleşmesi imzalanmıştır. Osmanlı Hükümeti'nin 2 Eylül 1873 tarihinde Credit Generale ve Credit Mobilier şirketleriyle imzaladığı sözleşmeye göre; borcun nominal değeri 694.444.500 frank (30.555.558 Osm. Lirası), faiz oranı %6, ihraç fiyatı %54, komisyon oranı %2, amortisman oranı %1 olarak kararlaştırılmış ayrıca emisyonun %42'lik kısmı kesin olarak aracı firmalara satılacak, kalan kısım için de satın alma haklarını 18 ay muhafaza edeceklerdir.²⁶⁴

Yapılan borçlanmaya teminat olarak; Tuna vilayeti aşar gelirinden 1.200.000 Lira, Anadolu Ağnam Rüsumu gelirinden 750.000 Lira, İstanbul Tütün Rejisi

²⁶² Önsoy, s. 98.

²⁶³ Önsoy, s. 97.

²⁶⁴ Yeniay, s. 48; Kömürçan, s. 43; du Velay, s. 192.

fazlasından 300.000 Lira, Ankara ili aşar gelirinden 150.000 Lira olmak üzere yekûnda 2.400.000 Osm. Lirasına tekabül eden 2.181.818,18 sterlinlik gelirler gösterilmiştir.²⁶⁵

Yapılan bu sözleşme gereğince çıkarılan Osmanlı tahvillerine pek fazla alıcı çıkmamıştır. Bunun iki önemli sebebi vardır. İlk olarak dünyayı etkileyen büyük buhran sebebiyle yatırımcıların çekimser davranmaları, ikinci olarak ise Osmanlı Devleti'nin mali durumu hakkında şüphelerin olması yani Osmanlı Devleti'nin mali itibarını yitirmeye başlamış olmasıdır.

3.17. 1874 III. Kısım Umumi Borçlar

1873 yılında yapılan borçlanmanın çok başarılı olamamasından sebeple Osmanlı Hükümeti 1874 yılında vadesi gelecek ödemeleri için herhangi bir hazırlık yapamamıştır.²⁶⁶ Bu hazırlıksız duruma ilave olarak dünya piyasalarında yaşanan büyük kriz tüm şiddetiyle devam etmekteydi.

Dış piyasalardan borç bulmanın imkânsız olduğu bu dönemde Osmanlı Bankası'nın sermayesini ve imtiyazlarını artırmak karşılığında üçüncü kısım genel borçların çıkarılmasına karar verilmiştir.²⁶⁷ Osmanlı Bankası'nın da imtiyazlarını artıran anlaşmaya göre Osmanlı Devleti her yıl 10–12 kişiden oluşan bir heyetle bütçe hazırlamayı taahhüt ederek hazırlanan bütçe doğrultusunda bakanlıklara tahsisat çıkartarak devlet harcamalarını programa sokmayı kabul etmiştir.²⁶⁸

Bu anlaşmayı takiben Osmanlı Bankasıyla yeni bir anlaşma imzalanarak 20 Ağustos 1874 tarihinde üçüncü kısım genel borçları olarak adlandırılacak tahvillerin ihraç edilmesine karar verilmiştir.²⁶⁹ Yapılan anlaşma mucibince üçüncü kısım genel borçların nominal değeri 1.000.000.000 frank, faiz oranı %5, ihraç fiyatı %43,5 ve senelik kupon ödemeleri yer yılın 13 Ocak ve 13 Temmuz günleri olmak üzere iki

²⁶⁵ Yeniay, s. 49; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 24; Kömürca, s. 42.

²⁶⁶ Yeniay, s. 49; Kömürca, s. 45.

²⁶⁷ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 25.

²⁶⁸ Önsoy, s. 98.

²⁶⁹ Yeniay, s. 50; Kömürca, s. 45.

defada yapılacaktır.²⁷⁰ Böylece genel borçlar defter-i kebirine üçüncü defa ve 1.000.000 frank olmak üzere yeni bir borç kaydı yapılmıştır.

Çıkarılan tahvillerin 175.000.000 franlık kısmı bankada hükümet için açılan cari hesaba yazılmış, 375.000.000 franklık kısmı Osmanlı Bankası tarafından İstanbul ve Avrupa piyasalarında satışa sunulmuş, kalan kısmı ise muhtelif fiyatlardan 1875 senesinde halka satılmıştır.²⁷¹

Yapılan bu borçlanma ile vadesi gelen borçlar bir süreliğine ertelenebilmiş hatta kelimenin tam anlamıyla iflası çok önceden gelen Osmanlı Devleti'nin iflasını ilanı bu borçlanma ile geciktirilmiştir. Osmanlı Devleti'nin iflasını resmen ilan ettiği tarihten yaklaşık bir yıl önce yapılan bu istikraz anlaşması iflas öncesi son borçlanma olmuştur.

²⁷⁰ Yeniay, s.50; Kömürca, s. 45; du Velay, s. 198.

²⁷¹ Yeniay, s. 50.

4. DUYUN-I UMUMİYE İDARESİ'NİN KURULMASI VE OSMANLI EKONOMİSİNE ETKİLERİ

4.1. Osmanlı İmparatorluğu'nda Moratoryum İlanı (1875–1881)

Önceki bölümde tafsilatıyla anlatılan dış borçlar, ilk borcun alındığı 1854 yılını takip eden yirmi yıl içerisinde Osmanlı Devleti'nin iflasının görünen sebebi olmuş gerçekten de Osmanlı Devleti bu borçları ödeyemez hale gelerek resmen iflas etmiştir.

Görünen sebebin ardında yatan ve iflasın asıl nedeni ise devletin uzun yıllardır içinden çıkamadığı mali buhrandır. Daha önce Osmanlı Devleti'nin mali buhranının sebepleri ve devletin genel ekonomik koşulları da derinlemesine ele alınmıştır. Buradan anlaşılmaktadır ki devletin uzun yıllardır süren mali bunalımı neticesinde ortaya çıkan nakit ihtiyacı dış borçlarla karşılanmış, bu borçlar cari harcamalara kullanılarak yatırıma dönüşmemiş böylelikle daha da derinleşen mali bunalım Osmanlı Devleti'nin iflasını getirmiştir.

Osmanlı Devleti için iflas bilinen bir sonuç olarak görülmekteydi. Çünkü artan devlet gelirlerine rağmen çığ gibi büyüyen borçların ödenmesi için yeni kaynak bulunamamaktaydı. Osmanlı Devleti'nin iflasını resmen ilan etmesinin de gerekçesi bu idi. Devlet vadesi gelen borçlarını ödemek için artık yeni kaynak bulmaktan yoksun kalmıştı.²⁷²

Alınan borçlar neticesinde oluşan ekonomik durum ile mali buhranını aşmasının imkânsız olduğunu anlamak için Osmanlı Devleti'nin o döneme ait bütçelerine bakmak yeterli olacaktır. Öreğin devletin 1872–1873 yılına ait gelirleri toplamda 19.488.375 olarak tahmin edilmekle beraber bir önceki bütçe döneminin gelirlerinden iki milyon sterlin civarında fazla hesaplanmaktaydı.²⁷³ Daha ilgi çekici olarak şu söylenebilir ki devletin geliri 1862 yılından itibaren geçen 13 yıllık sürede

²⁷² Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 32.

²⁷³ Varcan, s. 144.

yaklaşık iki misli artmıştır.²⁷⁴ Hatta 1874–1875 yılı bütçesinde devletin gelirleri 22.822.662 sterlin olarak hesaplanmıştır.²⁷⁵

Gelirlerin bu kadar artmasına karşılık Osmanlı Devleti’nin giderleri de sürekli artmıştır. 1872–1873 yılı bütçesine bakıldığında devletin harcamalarının yekûnu 19.458.570 sterlin olarak hesaplanmıştır ve yine geçen 13 yıl içerisinde devlet harcamalarında ki artış %75 dolayında olmuştur.²⁷⁶ Burada önemle üzerinde durulması gereken husus şudur; Osmanlı Devleti’nde gözlenen gelir artışı herhangi bir sistematik mali politikayla desteklenerek gerçekleşmemiştir.²⁷⁷ Bunun karşısında ise devlet harcamalarında borçların yükü sürekli artmıştır.

1875 yılı başlarına gelindiğinde dış ve iç borçların senelik kupon ve amortisman ödemeleri toplamı 12.000.000 sterlin’e yükselmiştir.²⁷⁸ Buradan anlaşılmaktadır ki 1875 yılı için düşünüldüğünde devlet gelirlerinin yaklaşık %55’i dış borç ödemelerine ayrılmış durumdadır. Ancak bütçeden borç ödemeye tahsis edilecek miktar en fazla 3.200.000 sterlin kadar olabilirdi.²⁷⁹ Bunun yanında 1875 yılında Osmanlı Devleti’nin 17.000.000 Lira civarında dalgalı borcu bulunmaktaydı.²⁸⁰ Osmanlı Devleti yeni gelir kaynakları yaratamamanın neticesi olarak, cari harcamalarını borçla ödeme yoluna gitmiş daha sonra borçlar da yeni borçlarla ödenmeye başlayınca ülkenin mali durumu içinden çıkılmaz ve iflastan kaçılmaz hale gelmiştir.

Herhangi bir ödemenin yapılmasının zaten imkânsız olduğu Osmanlı mali yapısı için çok ağır bir yük de Bosna-Hersek ayaklanması olmuştur. Savaş masraflarına karşı hassaslığı zaferlerle sonuçlanan savaş dönemlerinden sonra açığa çıkan Osmanlı Devleti için her türlü askeri harekât altından kalkılamaz yükleri beraberinde

²⁷⁴ Varcan, s. 144.

²⁷⁵ Haydar Kazgan, “Düÿûn-ı Umumiye”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985, s. 691; Blaisdell, s. 47.

²⁷⁶ Varcan, s. 144.

²⁷⁷ Varcan, s. 144.

²⁷⁸ Blaisdell, s. 47, Kazgan, “Düÿûn-ı Umumiye”, s. 691; Yeniay, s. 52.

²⁷⁹ Kazgan, “Düÿûn-ı Umumiye”, s. 692.

²⁸⁰ Yeniay, s. 51.

getirmektedir. Balkanlara asker sevk etmek için yabancı vapur acentalarına verilecek para dahi bulunamamaktaydı.²⁸¹

Memleketin mali anlamda en güç günlerini yaşadığı dönemde Sultan Abdülaziz para piyasaları konusunda çok güvendiği ve devletin ihtiyacı olan parayı bulmak konusunda kendisine söz veren Mahmud Nedim Paşa'yı sadrazamlığa getirerek bir çıkış yolu bulmaya çalışmıştır.²⁸²

Mahmud Nedim Paşa'nın sadrazamlığa getirilmesiyle de herhangi bir çıkar yol bulunamamıştır ve devletin bütçe açığı 5.000.000 liraya çıkmıştır.²⁸³ Artık alacaklılara karşı yükümlülüklerini karşılamasının imkânsız olduğunu anlayan Osmanlı Devleti borçlarını erteleme kararı almıştır. Dikkat edildiğinde Osmanlı Devleti 1865 yılından itibaren borçlarını ödemekte güçlük çekmekteydi. Devam eden borçlanmaların neredeyse tamamı vadesi gelen borçları ödemek için kullanılmaktaydı. Osmanlı Devleti aslında fiili olarak iflas etmiş ancak durumu bulabildiği kredilerle 1875 yılına kadar idare etmeyi başardığından remi iflasını açıklaması 1875 yılını bulmuştur.

6 Ekim 1875 tarihinde Osmanlı Devleti'nin iflasını yerli ve yabancı tüm ilgililere duyuran Tatil-i Deyun Kararnamesi ilan edilmiştir.²⁸⁴ Bu kararnameye göre²⁸⁵:

1. Kararnamenin ilan edildiği günden itibaren Osmanlı Devleti'nin iç ve dış borçları yarı yarıya indirilmiştir.

2. Borçların yarısı nakden diğer yarısı ise yeni çıkarılacak %5 faizli tahvillerle ödenecektir.

3. Osmanlı Hükümeti yeni vereceği %5 faizli tahvillere karşılık olarak da Mısır vergisini, gümrük resimlerini, tuz ve tütün varidatını, bu gösterilen teminatlar yeterli gelmediği takdir de ise ağnam resmi gelirlerini karşılık olarak göstermiştir.

²⁸¹ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...* , s. 33.

²⁸² Kazgan, "Dünyân-ı Umumiye", s. 692.

²⁸³ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...* , s. 33.

²⁸⁴ Yeniay, s. 53; Önsoy, s. 106; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...* , s. 37.

²⁸⁵ Yeniay, s. 53; Önsoy, s. 107; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...* , s. 39.

Bu yayımlanan kararnamenin yanlış anlaşılmalara mahal vermemesi amacıyla 7 Ekim ve 10 Ekim tarihlerinde iki yeni tebliğ daha yayımlanmıştır. Bu yeni tebliğlerle birlikte borçların faiz ve itfa miktarlarının yarıya indirildiği kesinleştirilmiş ve eğer beş sene içerisinde %5 faizli tahvillerin bedelleri ödenemezse bunların ödeme süreleri en yakın dış borcun ödenmesinden sonraya uzatılabileceği karara bağlanmıştır.²⁸⁶ Bu kararnameler ile alınan kararların uygulanması ise kurulduktan sonra Osmanlı Devleti'nin dış borçlarına aracılık eden kurum olan Osmanlı Bankası'na bırakılmıştır.²⁸⁷

Alınan bu kararın Avrupa'da kelimenin tam anlamıyla şok etkisi yarattığını söylemek çok güç değildir. Çünkü Osmanlı tahvillerinin hamilleri Avrupalılar ve özellikle İngilizlerle Fransızlardan meydana gelmekteydi. Osmanlı Devleti yayımladığı kararnamelerde alacaklıların haklarını da gözetmekte ve tahvil sahiplerini zarardan korumaktaydı fakat Avrupalı çevrelerin, finans kurumlarının asıl öfkelenedikleri nokta Osmanlı Devleti'nin kendilerine sormadan böyle bir karar almasıydı.²⁸⁸ Kendilerinde bu hakkı görmeleri o kadar da yersiz değildi. Çünkü hatırlanacağı üzere daha 1855 yılında yapılan borçlanmada Osmanlı Devleti'ne verilen borçların hangi harcama kalemlerine kullanıldığını denetleyen bir komisyon kurulmuştu. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin mali kararlarda Avrupa'dan bağımsız hareket etmiş olması Avrupalı çevrelerin tepkisini çekmiştir.

Mahmud Nedim Paşa'nın Osmanlı Devleti'nin mali itibarını büyük ölçüde zedeleyecek hatta yok edecek borçları yarıya indirme kararını almasından sonra kendisi aleyhinde de görüşler ortaya çıkmıştır. Buna göre; Osmanlı Hükümeti'nin bu kararı almasında Rus Büyükelçisi İgnatiev'in büyük etkisi vardır.²⁸⁹ Bu görüşü ispat edecek kesin deliller olmamakla birlikte Osmanlı itibarının borçların ertelenmesi sebebiyle Avrupa nezdinde zedeleneceği çok açıktır. Osmanlı Devleti'nin itibar kaybederek Avrupa'da yalnızlaşması ise bu dönem için Rus Hükümeti'nin çıkarlarına uygun düşmektedir.²⁹⁰

²⁸⁶ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 40.

²⁸⁷ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 40.

²⁸⁸ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 42.

²⁸⁹ Blaisdell, s. 92.

²⁹⁰ Blaisdell, s. 92.

Osmanlı Devleti hem aldığı borç erteleme kararıyla hem de alınan kararda Rus etkisinin olabileceği zannının yayılmasıyla Avrupa devletleri nazarında güvenilirliğini yitirmiş haldedir. Üstelik borçların yarıya indirilmesi kararının ardından kalan borçların ödenmesi adına verilen taahhütlerini de yerine getiremeyen Osmanlı Devleti'nin ekonomik durumu artık yabancı ülkelerin iyi niyetine bağlı kalmıştır.²⁹¹

Nakit ödenmesi gereken borç toplamının yarısı ödenemedi, 1858 borcunun taksidi tediye edilemedi, 1869 ve 1873 yılı borçlanmalarının borç kuponlarının ödemeleri ise ertelendi.²⁹² Karadağ olaylarının patlak vermesi, Sırp kuvvetlerinin Türk sınırını aşması ve Sultan Abdülaziz'in tahttan indirilerek yerine Sultan Abdülhamit'in padişah olması ve Kanun-i Esasi'nin ilanı olayları gibi karmaşık siyasi olaylar da bu döneme denk gelmiştir. Netice itibarıyla bu yayımlanan kararnamelerle oluşturulan ortam ancak üç ay kadar sürebilmiş, Osmanlı Hükümeti Nisan 1876'da bütün borçların ödemelerini tatil etmiş ve Muharrem kararnamesi 20 Aralık 1881'de çıkarılana kadar Osmanlı tahvilleri hamillerine hiçbir nakdi ödeme yapılmamıştır.²⁹³

TABLO 4. 1

Moratoryum İlanından Sonra Osmanlı Tahvillerinin Borsa Değerlerinde Değişme (frank)

TAHVİLLER	1 OCAK 1875	7 EKİM 1875	14 EKİM 1875	6 ŞUBAT 1876	9 MART 1876	30 MART 1876	28 ARALIK 1876	20 NİSAN 1877
%5 FAİZLİ GENEL BORÇ	44,00	31,25	27,85	21,40	19,00	15,35	11,25	8,00
%6 FAİZLİ 1860 BORÇ TAH.	332,50	285,00	205,00	145,00	125,00	90,00	62,50	40,00
%6 FAİZLİ 1863 BORÇ TAH.	327,00	295,00	225,00	145,00	144,00	100,00	77,50	45,00
%6 FAİZLİ 1865 BORÇ TAH.	332,00	290,00	220,50	130,00	130,00	100,00	71,00	45,00
%6 FAİZLİ 1869 BORÇ TAH.	275,00	220,00	175,75	120,00	125,00	99,00	59,00	43,00
1873 YILI HAZİNE TAH.	260,00	196,25	166,25	111,25	112,00	88,50	55,50	41,25
OSMANLI BANKASI ESHAMI	685,00	516,25	465,00	445,00	440,00	405,00	372,50	320,00
KÂİME	235,00	297,00	310,00	336,00	289,00	650,00	740,00	900,00

Kaynak: Kazgan, "Dünyân-ı Umumiye", s. 696.

²⁹¹ Palmer, s. 148.

²⁹² Blaisdell, s. 93.

²⁹³ Yeniay, s. 55; Blaisdell, s. 93.

Borçların tatil edilmesi ve devamında alacaklılara söz verilen tarihlerde ödemelerin yapılamaması Osmanlı tahvillerinin piyasa değerini de oldukça etkilemiştir. Yukarıdaki tablodan da anlaşılacağı üzere 1875 yılından sonra tahvillerin değerleri sürekli olarak düşmüştür. Bu düşüşten en çok etkilenenler ise İngiltere ve Fransa’da bulunan yatırımcılar olmuştur. Çünkü Osmanlı tahvillerine en çok rağbet eden yatırımcılar bu ülkelerin vatandaşlarıydılar.

Osmanlı Devleti’nin borçlarına erteleme kararına en büyük tepki İngiltere ve Fransa’dan gelmiştir. Osmanlı Devleti ise Rusya ile gergin olan ilişkileri yüzünden İngiltere ile ilişkilerinin bozulmasını istememekteydi. Bu sebepten Osmanlı Devleti hamillerinin tamamına yakını İngiliz olan 1854 ve 1871 tahvillerinin ödenmesi için İngiliz hamillerle 1877 yılında özel bir anlaşmaya vardı.²⁹⁴ 17 Eylül 1877 tarihinde yapılan anlaşmaya göre 1854 ve 1871 yıllarında yapılan borçlanmaların borç erteleme kararlarının dışında tutulması kararlaştırılmıştır. Böylece İngiliz hamillerin güveni kazanılarak İngiliz hükümeti’nin kendi halkı karşısında rahatlaması sağlanmış netice olarak İngilizlerle ilişkilerin bozulması önlenmiştir.

Osmanlı Devleti’nin moratoryum ilanının para piyasalarına da etkileri büyük olmuştur. Borçları erteleme kararı banknotların tedavülü üzerinde hemen etkide bulunmuştur. 1875 yılına kadar Osmanlı Bankası’nın öncülüğünde yapılan çalışmalarla piyasalarda kâğıt paralara olan güven artmış ve tedavüldeki kaime miktarı 324.500 liraya yani toplam emisyonun %80’ine ulaşmıştır.²⁹⁵ Bu iyimser verilere karşın 1875 yılı sonuna gelindiğinde yani Osmanlı Devleti’nin borç erteleme kararından yalnızca üç ay sonra tedavüldeki para miktarı 109.000 liraya gerilemiş, toplam emisyonun %21,62’si seviyelerine inmiştir.²⁹⁶

Osmanlı Devleti’nin borçlarını ertelediği bu dönemde görüldüğü üzere kâğıt paralara olan güven neredeyse tamamıyla yok olma noktasına gelmiştir. Banknotlara olan güvenin yitirilmesine karşın devletin mali durumu o kadar vahim bir duruma gelmiştir ki Osmanlı Devleti için en son çare para basmak olmuştur.²⁹⁷ Halk nezdinde

²⁹⁴ Yeniay, s. 58.

²⁹⁵ Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, s. 130.

²⁹⁶ Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, s. 130.

²⁹⁷ Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, s. 130.

güvenini tamamen yitiren kâğıt paranın, Osmanlı Devleti'nin borçlarını erteleme kararı aldığı bu zor dönemde fayda getirmeyeceği açıktır. Netice olarak da kâğıt para Balkanlarda çıkan olayların masraflarının karşılanması amacıyla kullanılmış yani kısmi olarak sadece devletin işine yaramıştır. Piyasalarda rağbet görmeyen kâğıt para miktarı çok düşük seviyelere gerilemiş, 1879 sonunda tedavül miktarı sadece 79.000 lira civarında seyretmiştir.²⁹⁸

Osmanlı Devleti tahvillerinin değerlerini yitirdiği, piyasalarda bulunan paraların itibarı kıymetlerinin yok olduğu ve tedavül miktarının çok düşük seviyelere indiği, mali çaresizliğin en üst düzeyde olduğu bu dönemde Osmanlı devleti hiçbir mali yükümlüğünü yerine getirebilecek durumda değildir. 6 Ekim 1875 ve 20 Aralık 1881 tarihleri arasında geçen zamanı ifade eden ve “ara dönem” ya da “iki kararname arası dönem” olarak ifade edilen zaman zarfında hiçbir kimseye herhangi bir ödeme yapılmamıştır.

Bu dönem içerisinde Osmanlı Devleti'nden alacaklı olanlar gerek kendi hükümetleri gerekse Osmanlı Hükümeti nezdinde alacaklarını tahsil etmek için türlü girişimlerde bulunmuşlardır. Fakat bu girişimlerin hiç biri başarıya ulaşamamıştır. Kendi içlerinde teşkilatlanan Osmanlı tahvilleri hamillerinin ön ayak olarak sundukları projeler de borçların ödenmesi konusunda çözüm olamamıştır ancak bu projelerden Hammond ve Tocqueville projeleri ileride kurulacak olan Duyun-u Umumiye İdaresi'nin fikir bakımından nüvesini teşkil edeceğinden önemli olmaktadır.

4.1.1. Hammond ve Tocqueville Projeleri

Osmanlı Devleti tahvillerine sahip olan hamillere iki kararname arası dönemde herhangi bir ödeme yapılmadığı daha önce söylenmiştir. Ancak tabii olarak alacaklılar Osmanlı Devleti'nden alacaklarını nasıl tahsil edecekleri hususunda çeşitli projeler üreterek bunları Osmanlı Hükümeti ile görüşmek istemişlerdir. Bunu yaparken arkalarına kendi hükümetlerinin de desteğini almak niyetinde olmuş olsalar da Osmanlı borçlarının uluslar arası bir mecrada görüşülmesi ilk defa Berlin Kongresi esnasında gerçekleşmiştir.

²⁹⁸ Edhem Eldem, *Osmanlı Bankası Tarihi*, s. 137.

Osmanlı Devleti'nin ödemeleri durdurmasından zarar gören Osmanlı tahvilatı hamilleri, kendi hükümetlerinin Babıâli üzerinde girişimlerde bulunmalarını istemişlerdir. Alacaklıların ekseriyeti ise İngiltere ve Fransa'nın destekleyeceği uluslar arası bir komisyonun Osmanlı mali yönetimini denetime alması ve bu yolla borçların ödenmesi fikrini benimsemişlerdir.²⁹⁹ Fakat bu fikre İngiliz ve Fransız hükümetleri katılmamışlardır. Bu hükümetlere göre Babıâli üzerinde baskı oluşturarak Osmanlı Devleti'nin ödeme yapmaya mecbur bırakılamazdı.³⁰⁰

Tahvil hamilleri kendi hükümetlerinden sadece manevi destek alabileceklerini anlayarak kendi aralarında örgütlenip Osmanlı Hükümetiyle temasa geçmeyi ve öne sürdükleri projelerle alacaklarını tahsil etmeyi düşmüşlerdir. Ancak Osmanlı Borçlarına karşılık gösterilen teminatların farklılığı alacaklılar arasında muhalif grupların oluşmasına yol açmıştır. Sağlam teminata sahip olan tahvil hamilleri diğer bütün alacaklılarla birlikte hareket etmek istememişlerdir. Özellikle 1855 borçlanmasından alacaklı olanlar kendilerini en güvende hisseden alacaklı grubu olmuşlardır. Çünkü Osmanlı Devleti, daha önce söylendiği gibi İngiltere ve Fransa'nın kefil olduğu bu borcu İngiltere ile arasının açılmasını istemediğinden 6 Ekim kararlarının haricinde tutmuştur.³⁰¹

Alacaklıların kendi aralarında bölünmeleri ve ancak küçük gruplar halinde bir araya gelerek Osmanlı Hükümeti nezdinde çözüm arayışına girişmeleri bir bakıma Osmanlı Hükümeti'nin işine gelmiştir. Tam bir birlik içinde olamayan alacaklı gruplara karşı Osmanlı Devleti daha kolay oyalayıcı politikalar üretebilme imkânını yakalamıştır.

Bu çözüm arayışlarının en önemlisi olarak Hammond projesi görülmektedir. İleride yayınlanacak olan Muharrem kararnamesine örnek teşkil etmesinden dolayı önemi göz ardı edilemeyecek bu proje, Avam Kamarası üyesi ve Osmanlı Tahvilleri Hamilleri Birliği başkanı olan M.H. Hammond tarafından Osmanlı Hükümeti'ne sunulmuştur.

²⁹⁹ Önsoy, s. 125.

³⁰⁰ Blaisdell, s. 96.

³⁰¹ Blaisdell, s. 94.

7 Ocak 1875 tarihinde Osmanlı tahvili hamili İngilizler tarafından yapılan bir toplantıda onaylanarak Osmanlı Hükümeti'ne sunulması kararlaştırılan projenin içeriği şu şekilde özetlenebilir:³⁰²

1. Osmanlı Devleti yeni tahvil çıkartmayacak, mevcut tahvil ve kuponlarda herhangi bir değişiklik yapmayacaktır.

2. Borçlara karşı verilen teminatlar korunacak ya da bunların yerlerine eski teminatlara muadil yeni teminatlar verilecektir.

3. Osmanlı borçlarına tahsis edilmiş gelirlerin gözetlenmesi ve toplanması için İngiliz, Fransız, Alman, Avusturyalı ve İtalyan olmak üzere toplam beş üyeden oluşacak uluslar arası bir komisyon teşkil edilecektir.

4. Mısır vergisinin teminat olarak gösterildiği dış borçlar için yukarıdaki üç madde geçerli olmayacak ancak bu verginin teminat olarak gösterildiği borçlarda indirimle gidilecek dolayısıyla Mısır vergisinden fazla kalan kısım diğer borçların ödenmesine ayrılacaktır.

5. Faiz oranlarında herhangi bir değişiklik yapılmamakla birlikte sadece 1872 tahvillerinin faizi %6'ya indirilecek, tahvillerin nominal toplamının yerine ihraç fiyatına %10 eklenerek yeniden hesaplanacaktır.

Hammond projesine göre Osmanlı tahvillerinin emisyon değerlerine %10 nispetinde bir artış öngörülmüş olsa dahi proje geneli itibariyle Osmanlı borçları üzerinde bir indirim sağlamaktaydı. Projeye göre 217.158.876 liraya baliğ olmuş Osmanlı dış borçlarının 86.356.503 liralık bir indirime uğrayarak 130.802.373 liraya inmesi tasarlanmıştır.³⁰³

Hammond projesinin önemi borçlarda indirim öngörmesinden ziyade üçüncü maddenin içeriğinde görülmektedir. Üçüncü maddeye göre, Osmanlı mali yönetiminin uluslar arası bir komisyona terk edilmesi öngörülmektedir. Maddede borçlara tahsis edilmiş gelirlerin yönetiminin bu komisyona terk edileceğinden bahsedilmektedir.

³⁰² Yeniay, s. 57, Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 44.

³⁰³ Önsoy, s. 128, Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 44; du Velay, s. 224.

Ancak Osmanlı Devleti mali yapısının neredeyse tamamı borçlarına teminat olarak gösterdiği gelirlerden meydana gelmektedir. Dolayısıyla bu madde Osmanlı Devleti üzerinde mali denetim kurulmasını öneren bir maddedir ve bu itibarla da Duyun-u Umumiye İdaresi'nin fikri bakımdan özünü teşkil etmektedir.

Hammond, içeriği yukarıdaki olduğu gibi açıklanan projesini Osmanlı Hükümeti'ne sunmak için 1876 yılında İstanbul'a gelmiştir. Osmanlı Hükümet yetkililerinin Hammond projesini, alacaklıların sadece bir bölümünü temsil ettiğini ileri sürerek sakıncalı görmelerine ilave olarak Fransız Hükümeti de projenin Fransızlar açısından kabul edilemez olduğunu ileri sürerek uygulanmasına karşı olduklarını bildirmişlerdir.³⁰⁴ Görüldüğü üzere tahvil hamillerinin birlik halinde hareket edememeleri bu noktada Osmanlı Devleti'nin yararına olmuş ve Osmanlı Devleti üzerinde mali denetimi öngören bu projenin uygulanması mümkün olmamıştır.

Osmanlı borçlarının ödenmesi hususundaki projelerin görüşüldüğü sırada Balkanlardaki karışıklık artmış ve 93 Harbi olarak bilinen, Ruslara karşı ağır mağlubiyetin alındığı savaş başlamıştır. Ayastafanos (Yeşilköy) anlaşması ile son bulan büyük savaş neticesinde Osmanlı Devleti hem büyük toprak kayıplarına uğramış hem de Rusya'ya yüklü bir tazminat ödemek yükümlülüğü altına girmiştir. Yapılan anlaşma mucibince Osmanlı Hükümeti 1.400.000.000 ruble harp tazminatının bir kısmına karşılık Kars, Ardahan, Batum ve Doğu Bayezit ile Dobruca'yı Ruslara, Hatur ve civarını ise İran'a terk etmiş, harp tazminatının 400.000.000 rubleye indirilmesini kabul etmiştir.³⁰⁵ Bundan başka Sırbistan ve Karadağ'ın Osmanlı topraklarından ayrılarak müstakil birer devlet olarak kabulünün de bu anlaşmada yer almasıyla birlikte Ayastafanos Anlaşması, Osmanlı Devleti için ağır siyasi ve iktisadi sonuçları beraberinde getirmiştir. Hem ağır harp tazminatı hem de kaybedilen topraklardan elde edilecek gelirlerden yoksun kalınması Osmanlı maliyesi için içinden çıkılmaz zorluklar yaratmıştır.

Ağır ekonomin koşullar içeren Ayastafanos Anlaşması'nın Ruslarla imza edilmesinin ardından Osmanlı tahvilat hamilleri endişelenmişlerdir. Alacaklılara karşı

³⁰⁴ Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", s. 698.

³⁰⁵ Enver Ziya Karal, **Osmanlı Tarihi C. 8 Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876–1907)**, 6. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007, s. 66.

yükümlülüklerini zaten yerine getiremeyen Osmanlı Devleti'nin bu ağır anlaşmadan sonra borçlarını kesinlikle ödeyemez duruma geleceğine inanan tahvil hamilleri, alacaklarını tahsil etmede daha etkili olabilmek için birleşme yoluna gitmişlerdir.³⁰⁶

Hammond projesinin tahvil hamilleri arasında yarattığı ihtilaf Ayastafanos Anlaşması'nın imzalanmasıyla bir ittifaka dönüşmüştür. Böylece İngiliz ve Fransız hamiller arasında Paris'te çalışacak Osmanlı Borçları İngiliz-Fransız Ortak Komitesi teşkil edilmiştir. Komite Fransız Comte de Tocqueville'yi Osmanlı Hükümeti ile borçlar konusunda temas kurmak ve hazırladıkları raporu sunmak üzere İstanbul'a göndermiştir. Tocqueville'nin Ocak 1878'de İstanbul'a gelerek hükümet yetkililerine sunacağı raporda şu esaslar yer almıştır:³⁰⁷

1. Mısır vergisinin karşılık gösterildiği 1854,1855 ve 1871 borçları hariç bütün diğer borçlar birleştirilecektir.

2. Birleştirilen istikrazların değerleri ihraç fiyatlarına indirilecek ve daha sonra ödenmemiş faizler bu değer üzerine eklenecektir.

3. Bütün borçlanmaların faizleri %5 olarak belirlenecektir.

4. Borçlanmalara teminat olarak da gümrük gelirleri, Bulgaristan vergisi, Kıbrıs adasının safi geliri, tütün, tuz, damga resmi, alkol vergileri ve patent vergisine yapılan zammın neticesinde ortaya çıkacak olan hâsılat fazlası gösterilecektir.

5. Teminat gösterilen gelirlerin tahsili ve idaresi Osmanlı, Fransız ve İngiliz hükümetlerince atanacak altı üyeden oluşmuş bir komisyon tarafından yapılacaktır. Üyeler maaşlarını Osmanlı Hükümeti'nden alacaklardır.

6. Tahsis edilen gelirlerden borçların faizleri ödendikten sonra kalan meblağ olursa bu miktar para ile kalan borç tutarının anapara taksitlerinin ödenmesi için kullanılacaktır.

³⁰⁶ Önsoy, s. 129.

³⁰⁷ Yeniay, s. 59; Kazgan, "Dünyân-ı Umumiye", s. 697; du Velay, s. 235

7. Kısa vadeli borçların tasfiyesi ve kaimlerin piyasadan çekilmesi için Parisli bankerler Osmanlı Hükümetine 200.000.000 frank borç vereceklerdir.

8. Tahvillere tahsis edilen gelirler düşüldükten sonra devletin bütçesi 14.000.000 liranın altında kalırsa komisyona tahsis edilen gelirlerin üçte biri hükümete iade edilecektir.

Muhteviyatı yukarıda verilen bu projenin, özellikle beşinci maddesine dikkat edildiğinde görülecektir ki, bu proje ile de Osmanlı mali yönetimi üzerinde bir denetim mekanizması kurulmak istenmektedir. Hatta denetim mekanizmasından ziyade komiteye tahsis edilmesi öngörülen gelirlerin idaresi de kurulacak komiteye bırakılacağından Osmanlı mali yönetiminin yabancıların da dâhil olduğu bir grubun eline teslimi bu proje ile uygun görülmüştür. Bu bağlamda bakıldığında Tocqueville projesi de Hammond projesinden farklı olmayarak Osmanlı mali yönetimine yabancıların katılımını benimseyen bir içeriği sahiptir.

Bahsedilen bu proje de diğer proje gibi benimsenmemiştir. Zaten Tocqueville'nin İstanbul'da bulunduğu ve projesini sunduğu sıralarda üst düzey Osmanlı Hükümet yetkilileri Rusya'ya karşı alınan ağır mağlubiyetin sonuçlarının giderilmesi ve Ayastafanos Anlaşması'nın ağır şartlarını görüşmekteydiler. Bu sebeple Tocqueville projesini yeterli yetkilere sahip kişilerle görüşme fırsatını da yakalayamamıştır. Görüşebildiği yetkililer ise kurulması öngörülen komisyonun ileride politik problemlere sebep olabileceğini öne sürerek projeyi reddetmişlerdir.³⁰⁸

Bütün bunlardan başka aynı sıralarda Osmanlı Hükümetiyle Ayastafanos Anlaşmasını imza etmiş olan Rusya, kendilerinin dâhil edilmediği Osmanlı Devleti ile yapılacak herhangi bir mali anlaşmayı kesinlikle kabul etmeyeceklerini bildirerek Tocqueville projesine karşı çıkmışlardır. Osmanlı Devleti'nden istedikleri savaş tazminatına öncelik verilmesini gözetken Rusya için Osmanlı kaynaklarının Avrupalılara olan borçlara tahsis edilmesi kabul edilebilir bir durum olmadığından Ruslar bu projeye karşı çıkmışlardır.³⁰⁹

³⁰⁸ Kazgan, "Dünyân-ı Umumiye", s. 699.

³⁰⁹ Kazgan, "Dünyân-ı Umumiye", s. 699.

Nihayet bu kadar muhalifi olan proje reddedilmiştir ancak Avrupa devletleri Osmanlı Devleti'nin siyasi ve iktisadi geleceğinde önemli bir yere sahip olacak Berlin Konferansında bir araya gelerek Osmanlı borçlarını görüşmüşlerdir.

4.1.2 Berlin Konferansı

1878 senesi Avrupa devletleri için oldukça zor geçmiştir. Rusların Osmanlı Devleti'ne karşı kazandığı savaş ve imzalanan Ayastafanos Anlaşması Avrupa'daki dengeleri bir anda Rusya lehine çevirmiştir. Ayrıca savaş neticesinde oluşan ortamdan İngiltere ve Avusturya'nın siyasi çıkarları ziyadesiyle etkilenmekteydi. Rusya'nın balkanlardaki etkisinin artması Avusturya'nın bu bölgeye nüfuz etmesine mani olurken, doğu Anadolu üzerinde Rusların kurduğu baskı bu bölgeyi Ruslar için güneye inen güvenli bir yol haline getirerek, İngiltere'nin Hindistan'daki sömürge yolları üzerinde tehlike oluşturmuştur.

İngiltere ve Fransa'da bulunan ve Osmanlı tahvili sahibi çok sayıda vatandaş Osmanlı borçlarının bir çözüme kavuşturulmasını beklerken İngiltere ve Avusturya gibi Rusya'nın güçlenmesinden endişe eden devletler de Ayastafanos anlaşmasının tadil edilerek Avrupa'da Rusya lehine bozulan dengelerin düzeltilmesini istemekteydiler. Daha önce açıklandığı üzere Osmanlı Devleti'nden alacaklı olan tahvil sahipleri Ayastafanos Anlaşması'nın imzalanmasından hemen önce yapılacak anlaşmanın ağır şartlarını kestirerek Tocqueville projesi ile çözüm girişiminde bulunmuşlarsa da başarılı olamamışlardır. Ayastafanos Anlaşması'nın ardından siyasi ve iktisadi çıkarları tehlikeye düşen tüm kesimler, çözümü uluslar arası bir konferansın toplanmasında bulmuşlardır.

Böyle bir konferansın toplanmasına ise çıkarları en çok zedelenen İngiltere ve Avusturya ön ayak olmuş ve Almanya Şansölyesi Bismark'ın daveti üzerine konferans Berlin'de toplanmıştır. Konferansın amacı, daha önce şartları üzerinde durulan Ayastafanos Anlaşması'nın Osmanlı Devleti lehine tadil edilerek Rusların Avrupa devletler dengesini bozan kazançlarının önüne geçmektir. Konferans siyasi öneminin yanında Osmanlı borçlarının çok uluslu bir toplantıda ele alınarak sağlam bir ödeme planına bağlanmasını uman Osmanlı alacaklıları için de bir fırsat niteliğini taşımaktadır.

Bu fırsat dâhilinde Osmanlı borçlarının tediyesini garanti altına almak ve Rumilinde yeni kurulan devletlere kalan gelir kalemlerini borçların ödenmesi için güvenceye almak maksadıyla 13 Haziran 1878 tarihinde Berlin’de toplanan Konferansa Fransız alacaklılar adına M. Kerarty ve İngiliz alacaklılar adına da Hammond ve James London temsilci olarak gönderilmişlerdir.³¹⁰

Konferansa Paris ve Londra konferansına katılan devletler üye göndermişlerdir. Bu devletlerden Osmanlı Devleti, Mehmet Ali Paşa, Kara Todorî Paşa ve Berlin elçisi Sadullah Bey’i; Rusya, Başbakan Korçakof ve Londra elçisi Şuvalof’u; İngiltere, Başbakan, Beconsfield ve Dışişleri Bakanı Salisbury’i; Avusturya Dışişleri Bakanı Kont Andraşi’yi; Fransa, Dışişleri Bakanı Vadington’u; İtalya, Dışişleri Bakanı Kont Corti’yi ve nihayet konferansa ev sahipliği yapan Almanya da Şansölye Prens Bismark’ı temsilci olarak görevlendirmişlerdir.³¹¹

Kongre başlar başlamaz alacaklıları temsil eden İngiliz ve Fransız temsilciler Osmanlı borçlarının görüşülmesi konusunda baskı yapmışlardır. Bu baskı işe yaramış, kongre neticesinde imzalanan anlaşmada Osmanlı borçlarının ödenmesi konusunda da önemli kararlar çıkmıştır.

Anlaşmaya göre Ayastafanos Anlaşması’nda Osmanlı Devleti’nden ayrılan Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan Osmanlı borçlarından kendi paylarına düşen miktarı ödemekle yükümlü kılınmışlardır.³¹² Osmanlı Devleti’nin Rusya’ya ödemesi gereken harp tazminatı 35.000.000 lira olarak tespit edilmiştir ve bu tazminatın ödenmesi dış borçların ödenmesinden daha öncelikli görülmüştür.³¹³

Alınan bu kararlardan ziyade daha önemli olan husus, Osmanlı Devleti üzerinde bir mali denetimin kurulması fikrinin bu kongrede ortaya atılmış olması ve bu fikrin kabul edilerek anlaşma metnine geçirilmesidir. Osmanlı temsilcisi Kara Todorî Paşa’nın Osmanlı Devleti’nin iç işlerine müdahale olarak gördüğü mali denetim mekanizmasına karşı itiraz etse de kongrede yapılan oylamayla bu husus kabul

³¹⁰ Kazgan, “*Dünyân-ı Umumiye*”, s. 700; du Velay, s. 109.

³¹¹ Karal, s. 74.

³¹² Kazgan, “*Dünyân-ı Umumiye*”, s. 700; Yeniay, s. 60; Sağlam, *Osmanlı Devleti’nde Moratoryum...*, s. 48; Blaisdell, s. 98.

³¹³ Yeniay, s. 60; Blaisdell, s. 98,

görmüştür.³¹⁴ Osmanlı Bankası'nın hali hazırda bu denetim işlemini yapan ve yabancı üyeleri de içinde bulunduran bir kuruluş olarak Osmanlı Devleti'ndeki varlığı yabancılar için yeterli gelmemiş, daha geniş kapsamlı çalışacak ve Osmanlı mali yönetimini derinlemesine idare ederek, alacaklılara karşı sorumlulukları tam yerine getirebilecek bir kuruma olan ihtiyaçla denetim komisyonunun kurulması hususu kabule bağlanmıştır.

Böyle bir komisyonun kurulması fikrinin kongrenin toplanmasından daha önce de olduğu söylenebilir. Çünkü kongre neticesinde çıkan anlaşmada Paris Anlaşması'nda kabul edildiği gibi Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışmama prensibi yer almamıştır.³¹⁵ Yani kurulacak denetim komisyonunun Osmanlı Devleti'nin iç işlerine müdahale anlamına gelip gelmeyeceği konusunda herhangi bir değerlendirme yapılmasına gerek görülmemiştir. Berlin Anlaşması'nın bu içeriğine dayanarak ve anlaşmanın kendilerine sağladığı hukuki zemini kullanarak ani bir emri vaki ile Osmanlı Devleti'nde mali denetim mekanizmasının kurulması oldukça kolaylaşmıştır.

4.1.3. Rüşum-ı Sitte İdaresi

Berlin kongresinde Osmanlı Devleti'nin içişlerine karışma olarak yorumlanabilecek mali denetim komisyonunun kurulmasının kabulü ve Osmanlı Devleti'nin kronikleşen nakit ihtiyacı Osmanlı Hükümeti'ni acil ve kesin çözümler bulma yoluna sevk etmiştir.

Devletin moratoryum ilanı, Rusya ile yapılan savaşta alınan vahim neticelerle birlikte Osmanlı Devleti'nin itibarı Avrupa nezdinde iyice düşmüştür. Hatta 1877 yılında Rusya ile yapılan savaş esnasında savaşın ağır mali yüklerini finanse edebilmek için çıkarılan ve savunma borçlanması (Ramazan Tahvilleri) olarak bilinen borç tahvillerine nerdeyse hiç alıcı çıkmamıştır.³¹⁶ Bu borç tahvillerini Osmanlı Bankası tek başına alarak Osmanlı Hükümetine çok zor bir dönemde önemli katkıda bulunmuştur. Bu katkının yanı sıra devlete desteğini savaş döneminde devam ettiren Osmanlı Bankası'ndan başka Galata Bankerleri de devletten desteğini esirgememiş, savaş

³¹⁴ Blaisdell, s. 98; Kazgan, "Düyyûn-ı Umumiye", s. 700.

³¹⁵ Karal, s. 78.

³¹⁶ Blaisdell, s. 100; Kazgan, "Düyyûn-ı Umumiye", s. 700.

sonrasında Rusya'ya ödenecek tazminat konusunda Osmanlı Devleti'ne yardımcı olacaklarını beyan etmişlerdir.³¹⁷

Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri'nin Osmanlı Hükümetine karşı takındıkları iyimser ve yardımsever tavır sebepsiz olmamıştır. Berlin Anlaşması'ndan çıkan sonuçtan Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri memnun kalmamışlar ve özellikle Galata Bankerleri kurulacak mali denetimle birlikte devletin alışagelmış finansman yönteminin değişeceğini düşünerek zor günde devletin yanında tavır takınarak Osmanlı Hükümetine yakın durmayı tercih etmişlerdir.³¹⁸ Aynı zamanda Galata Bankerleri alacaklarının tahsili işinin uluslar arası bir kurula bırakılmasını istememekteydi zira kurul önceliği dış borçlara verecek böylece yerli alacaklıların durumu daha zora girmiş olacaktır.³¹⁹

Osmanlı Devleti ise özellikle Berlin Kongresi'nden sonra borçların ödenmesi konusunda çözüm bulmak için acele davranmak zorunda kalmıştır. Bunun başlıca iki sebebi olabilir. Osmanlı Devleti kaybolan mali itibarı sebebiyle herhangi bir ödeme yapmaksızın kredi bulma imkânından neredeyse tamamen yoksun kalmıştı. İkinci olarak da Osmanlı Devleti, Berlin Anlaşması'na dayanarak Avrupalı devletlerin dış borçların tahsili için bir komisyon kurmalarını önlemek için borçların ödeneceği konusundaki samimiyetini göstermek zorundadır.

Osmanlı Devleti 6 Ekim kararnamesine kadar eline geçen parayı kullanarak dış borçların yaklaşık %31,4 kadarını ödemeye muvaffak olmakla birlikte iç borçlarına karşılık kayda değer bir ödemede bulunamamıştır.³²⁰ Daha önce bahsedildiği üzere yerli alacaklılar yani Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri Osmanlı Devleti'ne Rus savaşı sırasında oldukça destek göstermişlerdir ve devletin ilerleyen dönemlerdeki kredi ihtiyacı için bu kesimlerin güveninin kazanılması çok önemli görülmektedir. Yabancı alacaklıların birlik halinde olmamaları ve uzlaşmaz tavırları da Osmanlı Devleti'ni yerli alacaklılara daha yakın duruma getirmiştir. Ayrıca yerli alacaklılarla yapılacak bir

³¹⁷ Kazgan, "Dünyân-ı Umumiye", s. 700.

³¹⁸ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 50.

³¹⁹ Erdoğan Keskinç, "Dünyân-ı Umumiye İdaresi", **Türkler Ansiklopedisi**, C. 14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002, s. 373.

³²⁰ Önsoy, s. 141.

uzlaşmada Berlin Anlaşması kaidelerinin geçerli olması şart değildir yani görüşmelerde hâkim taraf olarak Osmanlı Hükümeti ön plana çıkacaktır. Yerli alacaklılarla makul bir anlaşma ortamının yakalanması halinde, borçların bir düzene bağlanarak ödenmeye başlamasıyla birlikte yabancı alacaklıların keskin tavırları yumuşayacak ve yerli alacaklılarla yapılmış anlaşmalara dâhil olma istekleri artacaktır. Böylece Berlin Anlaşması'nın mali denetim kurma konusundaki maddesine dayanarak gerçekleşecek bir emri vakiden kurtulunacaktır.

Açıklanan bu sebeplere dayanarak Osmanlı Devleti, yerli alacaklılarla öncelikle uzlaşıp yerli alacaklılara olan borçların tutarlı bir takvime bağlanmasını uygun görmüştür. Osmanlı Devleti'nin aldığı bu kararda göreve yeni başlayan Maliye Nazırı İbrahim Efendi ve Sadrazam Said Paşa'nın ileri görüşleri oldukça önemli yere sahiptir. Bu kişiler yerli alacaklılarla varılacak anlaşmanın önemini kavramışlar ve yerli bankalardan alınan kısa vadeli avansların ödenmesiyle elde edilecek yararlardan faydalanmak istemişlerdir.³²¹

Ödemelerde yerli alacaklara öncelik tanımaya karar veren Osmanlı Hükümeti, Osmanlı Bankası ve yerli alacaklılardan bir projeye tekliflerini sunmalarını istemiştir. Yapılan bu çalışmaya göre devletin gelirlerinin tespiti ve iç borçların düzenli olarak ödenmesi amaçlanıyor, bir başka deyişle Avrupalı tahvil sahiplerine yapılacak ödemelerin şimdilik plan dışında tutularak ödeme yapılmaması teklif edilmiştir.³²²

Bu hazırlanan teklif hükümet tarafından kabul görünce hükümet taraflar arasında 22 Kasım 1879 tarihinde bir mukavele imzalanmıştır. Mukavelenin özelliği gereğince Osmanlı Hükümeti'nin altı adet gelir kaleminin idaresi ve tahsilinin Galata Bankerleri ve Osmanlı Bankasına terk edilerek bu alacaklılara karşı olan borçların ödenmesi öngörülmüştür. Rüsum-ı Sitte olarak anılacak altı adet gelir kaleminin idare ve tahsili için de adı Rüsum-ı Sitte İdaresi olan biri idarenin teşkil edilmesi uygun görülmüştür.³²³ Bu anlaşmanın yapıldığı dönemde Osmanlı Devleti'nin Galata Bankerleri ve Osmanlı Bankası'na olan borç toplamı 8.750.000 lira olmakla beraber bu

³²¹ Blaisdell, s. 100.

³²² Keskinlik, s. 373.

³²³ Kazgan, "*Dünyân-ı Umumiye*", s. 700.

miktarın dörtte üçü Osmanlı Bankası'nın alacağıdır.³²⁴ On beş maddeden oluşan Rûsum-ı Sitte sözleşmesi şu hususları ihtiva etmektedir:³²⁵

1. Osmanlı Hükümeti'nin Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri'ne olan 8.725.000 lira tutarındaki borç 10 yıl taksitle ve 1.100.000 liralık taksitler halinde ödenecektir.

2. Hükümet borçlara teminat olarak tütün (tömbeki), tuz, pul, müskirat, İstanbul ve civarı deniz ürünleri vergisi, İstanbul ve civarı, Edirne, Samsun, Bursa ipek öşürünü göstermeyi kabul etmiştir.

3. Adı geçen gelir kalemlerinin tahsilâtının ardından hükümetin ödemeyi taahhüt ettiği 1.100.000 lira ödendikten sonra geri kalan kısım hükümetin diğer iç ve dış borçlarının ödenmesine kullanılacaktır.

4. On yıl sona ermeden önce hükümet söz verdiği ödemeleri yaparsa veya alacaklılar için daha uygun şartları içeren bir anlaşma imzalarsa yapılan bu anlaşma geçersiz kalacaktır.

5. Anlaşma on yıl süreyle sınırlı kalacaktır.

TABLO 4. 2
Rûsum-ı Sitte Anlaşması'na Göre Osmanlı Devleti'nin Galata Bankerleri ve
Osmanlı Bankasına Olan Borçları

ALACAKLILAR	MİKTAR (Osm.Lirası)
Mösyö Zarifi'nin alacağı	690.000
Salamon Fernandez, Alfred Barker ve ortaklarının alacakları	1.800.000
Osmanlı Bankası'nın dolaylı vergilerden doğan alacağı	860.000
Osmanlı Bankası'nın hükümete açtığı cari hesaptan doğan alacak	1.750.000
Osmanlı Bankası'nın Hükümete verdiği avansların ödenmeyen kısmı	3.625.000
TOPLAM	8.725.000

Kaynak: Kazgan, “Dünyân-ı Umumiye”, s. 701; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 191.

³²⁴ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 50.

³²⁵ Yeniay, s. 61; du Velay, s. 262–270.

Yukarıda verilen tablodan da anlaşılacağı üzere Osmanlı Devleti'nin en önemli iç alacaklısı Osmanlı Bankası olarak görülmektedir. Osmanlı Bankası'nın bir merkez bankası gibi çalışmasından dolayı gücünü koruması Osmanlı Hükümeti açısından da oldukça önemlidir. Dolayısıyla Osmanlı Bankası'na yapılacak ödemeler bankanın durumunu güçlendirecektir. Ayrıca banka yönetiminin yabancı ülkelerin temsilcilerinden oluşması da Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeme konusunda gösterdiği samimiyete yabancılar tarafından güven duyulmasını sağlayacaktır. Çünkü yabancı alacaklılar bu kurum sayesinde borçların nasıl bir düzende ödendiğini yakından takip edebilme fırsatı bulmuş olacaklardır.

Osmanlı Devleti'nin zor döneminde yaptığı bu uygulama yerinde bir hareket olmuş, söylendiği üzere yerli alacaklılarla ilişkiler düzeltilmiş ve bu vesile ile Avrupalı tahvil sahiplerine borçların ödenmesi konusundaki istek ispatlanmıştır.

Osmanlı Devleti için olumlu sayılabilecek bu anlaşmanın ise önemli özellikleri ihtiva ettiğini söylemek gerekmektedir. Öncelikle Rüsum-ı Sitte İdaresi adıyla kurulan ve anlaşma gereği kendisine tahsis edilen altı vergiyi toplayacak bu kurulun devlet dışı bir kurum olduğunu söylemek mümkündür.³²⁶ Bu kurum çok başarılı çalışmalar yürüterek sadece dürüstlüğünü değil etkinliğini de ispatlamıştır. Ülke içi gelir kaynaklarından gelir toplanmasının çok zor olduğu bir dönemde Rüsum-ı Sitte İdaresi topladığı gelirlerle hem ödemeyi taahhüt ettiği borç taksitlerini ödemiş hem de bundan daha fazla gelir elde ederek hükümet büyük fayda sağlamıştır.³²⁷

Rüsum-ı Sitte İdaresi'nin kuruluşu iç ve dış çevrelerde çeşitli tepkilere sebep olmuştur. Yerli alacaklılara öncelik tanınmasını ifade eden bir anlaşma mucibince kurulan Rüsum-ı Sitte İdaresi haliyle yerli çevreler tarafından olumlu karşılanmıştır. Buna karşılık yabancı ülkelerde bulunan Osmanlı tahvili sahiplerinin tepkisi başlangıçta oldukça olumsuz olmuştur. Yabancı tahvil sahipleri bu olumsuz tepkilerini dışişleri bakanlıkları aracılığı ile Osmanlı Hükümetine ileterek durumu protesto etmişlerdir.³²⁸ Çünkü yabancı alacaklılar bu kurumun başarıya ulaşmasına imkân vermediklerinden Osmanlı Devleti'ne ait gelirlerin böyle bir kurum elinde yok olmasını kendi çıkarlarını

³²⁶ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 53.

³²⁷ Blaisdell, s. 101.

³²⁸ Blaisdell, s. 101.

aykırı bulmaktaydılar. Ancak daha önce söylendiği gibi Rûsum-ı Sitte İdaresi başarılı çalışmalarıyla yabancı alacaklıların huzursuzluklarının yersiz olduğunu ispatlamıştır.

Zaten daha 1861 yılında Lord Hobart ve Mr. Foster'ın İngiliz hükûmetine sunduğu raporun özünde de Osmanlı Devleti'nin mali kaynaklarının doğru, dürüst ve etkin biçimde kullanılmasıyla Devlet maliyesinin rahatlayacağı vurgulanmıştır.³²⁹ Bu görüşün doğruluğunu aradan on sekiz yıl geçtikten sonra Rûsum-ı Sitte İdaresi göstermiştir. Devletin kaynakları modern mali ve iktisadi yöntemlerle idare edildiğinde çok kısa sürede dahi gelir elde etmek mümkün olmuştur.

Rûsum-ı Sitte İdaresi kısa zamanda verdiği sözleri tutma başarısı yakaladığından başta idareye karşı olan yabancı alacaklılar tarafından da ilgiyle izlenmiştir. Hamilton Lang'ın başında bulunduğu ve 5.714 çalışanıyla Rûsum-ı Sitte İdaresi artık yabancı alacaklılar için de borçlarını tahsil edebilmeleri için önemli bir örnek olarak görülmekteydi. İdareye olan bu ilgiden Osmanlı Hükûmeti de memnun kalmıştır. Çünkü idarenin başarılı çalışmalarıyla umutlandırılan yabancı alacaklıların uzlaşmaz tavırlarında gevşeme görülmüştür. Böylece dış borçların ödenmesi için ihtiyaç duyulan uzlaşma ortamının yakalanması kolaylaşmıştır.

Yukarıda anlatılanlarla birlikte değerlendirildiğinde Rûsum-ı Sitte İdaresi yabancılarla uzlaşma yolunu açarak Dûyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasına giden müzakereler sürecinin başlamasına yardımcı olmuştur. İleride de görüleceği üzere Rûsum-ı Sitte İdaresi kurulacak olan Dûyun-ı Umumiye İdaresi'nin nüvesini teşkil edecek ve Rûsum-ı Sitte Anlaşması'nda yer alan birçok özellik Muharrem Kararnamesinde de kendine yer bulacaktır.³³⁰

4.2. Dûyûn-ı Umumiye İdaresi'nin Kurulması ve Faaliyetleri

Rûsum-ı Sitte İdaresi'nin ilk altı aylık çalışmalarını özetleyen bir rapor kaleme alan idarenin müdürü Hamilton Lang, sağladıkları gelir artışının daha da yükselmesi ve süreklilik arz etmesi için en gerekli işin kaçakçılıkla mücadele etmek olduğunu

³²⁹ Varcan.

³³⁰ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 52.

söylemiştir.³³¹ Yani idarenin müdürü Lang’a göre Osmanlı Devleti’nin gelirlerini artırması ve borçlarını ödeyebilmesi için gerekli kaynakları vardır önemli olan bu kaynakları düzgün işletebilmektir.

Rüsum-ı Sitte İdaresi müdürü Lang ile aynı görüşü Ruslar da paylaşmaktaydılar. Ruslara göre de Osmanlı devleti’nin gelirlerinin iyi idare edilebilmesiyle hiç olmazsa bir misli daha artması mümkündür.³³² Rüsum- Sitte İdaresi de başarılı çalışmalarıyla bu görüşlerin gerçekliğini ortaya koymuştur. Böylece Avrupa çevrelerinde Rüsum-ı Sitte İdaresi’ne karşı olan olumsuz duruş yerini daha olumlu yaklaşımlara bırakmıştır. Avrupalı alacaklılar Rüsum-ı Sitte İdaresi mağrifetiyle alacaklarının tahsilinin olanaklı olduğunu düşünmeye başlamışlardır.

Avrupalılar artık başlangıçta karşı oldukları ve kapatılması gerektiğini düşündükleri Rüsum-ı Sitte İdaresi’ne nasıl sahip olacaklarının hesaplarını yapmaya başlamışlardır. İdareyi devralmak isteyen Avrupalı alacaklılar bu durumu kolaylaştırmak için Osmanlı Devleti’ne bazı siyasi bahaneler sunmuşlardır. Özellikle Berlin Anlaşmasında tam anlamıyla çözüme ulaşamayan sınır sorunlarını gündeme getirerek Osmanlı Hükümeti üzerinde baskı unsuru oluşturmak konusunda çaba göstermişlerdir.³³³

Osmanlı Devleti ise bu baskıları boşa çıkarmak ve uzun zamandan beri halledilmesi gerektiğini düşündüğü dış borçlar meselesinin çözüme ulaşması için Avrupalı alacaklılarla görüşme niyetinde olduğunu bildiren tebliğler yayımlamıştır. Osmanlı Devleti’nin bu dönemde alacaklılarla anlaşma masasına oturmasına sebep olacak bazı nedenler mevcuttur. Öncelikle Osmanlı Devleti dış borç sorununu çözerek tekrardan Avrupa para piyasalarına başvurma imkânını yeniden elde etmek istemekteydi. Bundan başka dış borçlar sorununun çözümüyle birlikte siyasi ilişkiler de düzelecek ve bazı siyasi sorunların çözümü daha kolay olacaktır. Her şeyden önemlisi Osmanlı Devleti dış borçlar konusunda Berlin Anlaşması’na dayanan bir oldubitti ile karşı karşıya kalmaktan kurtulacaktır. Osmanlı Devleti’nin düşündüğü faydalardan biri de şuydu ki, eğer yabancı alacaklılarla bir toplantı zemini özellikle Rüsum-ı Sitte

³³¹ Önsoy, s. 147.

³³² Karal, s. 426.

³³³ Önsoy, s. 147.

İdaresi'nin kendini kanıtladığı dönemde yapılırsa Osmanlı Hükümeti müzakerelerde uluslar arası bir komisyon kurulmasını Rûsum-ı Sitte'nin başarısına ve yarattığı güvene dayanarak engelleyebilirdi.³³⁴

Bu düşüncelere sahip olan Osmanlı Hükümeti sorunun çözümü için Avrupalı alacaklıların temsilcilerini İstanbul'a göndermelerini içeren bir tebliği ilk olarak 3 Ekim 1880 yılında yayınlamıştır.³³⁵ 3 Ekim'de verilen notada yer alan hususlar, Berlin Anlaşması'nda yer alan sorunların çözülmesi için ilgili devletlere verilen programın bir parçasını içermektedir.³³⁶ Yani Rus savaş tazminatıyla birlikte Osmanlı dış borçlarının ödenmesi, Yunanistan ve Karadağ sorunu, Ermenilerin oturduğu bölgelere yönelik ıslahat programları bu tebliğde yer almaktaydı.³³⁷ Osmanlı Hükümeti de sorunları çözme isteğini belirtirken, yabancı devletlerden zorlayıcı önlemler almamalarını ve deniz kuvvetlerine ait gemilerle Osmanlı kıyılarında gösteri yapmamalarını istemiştir.³³⁸ Osmanlı Hükümeti'nin bu teklifi üzerine alacaklılar kendilerini temsile yetkili kıldıkları kişileri İstanbul'a göndereceklerini Osmanlı Hükümetine bildirmişlerdir.³³⁹

Avrupalıların bu çağrışı kabul etmelerinde de bazı nedenler etkili olmuştur. Avrupalı tahvil sahipleri, Rûsum-ı Sitte İdaresi'nin ve Osmanlı Devleti'nin borç ödemelerinde kullandıkları kaynakları kendi alacaklarının tahsiline tahsis edebilirlerdi hatta alacaklarını tahsil etmenin neticesinde ellerine geçecek nakit parayı Osmanlı Devleti'ne tekrardan yüksek faizle satma imkânı bulabileceklerdir.³⁴⁰ Görüldüğü üzere bu dönemde Avrupalı alacaklılarla Osmanlı Devleti'nin çıkarları ortak bir paydada buluşmuştur.

3 Ekim'de yayınlanan tebliğde yer alan programın mali içeriği ise 23 Ekim 1880 yılında yayınlanan yeni bir tebliğ ile açıklanmıştır. Bu tebliğ de ilgili devletlere

³³⁴ Önsoy, s. 148.

³³⁵ du Velay, s. 266.

³³⁶ Blaisdell, s. 103.

³³⁷ Blaisdell, s. 103.

³³⁸ Blaisdell, s. 103, Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 60.

³³⁹ Keskinlik, s. 374.

³⁴⁰ Keskinlik, s. 374.

Osmanlı Devleti elçilikleri tarafından ulaştırılmıştır. Bir mali program teklifi niteliğinde olan bu tebliğin tam metni şöyledir.³⁴¹

“ Osmanlı Devlet. Sefareti,

Osmanlı tahvilleri hamillerinin tümüne şunu resmen bildirmek istemektedir ki, Babıâli borçlarının faiz ve anapara ödemelerine tekrar başlamak üzere uygulanabilir ve adil bir şekil vermek için, alacaklılarla bir an evvel anlaşmak niyetiyle tahvilat hamillerini, aralarından seçecekleri belirli sayıda delegeyi İstanbul’a yollayarak aşağıda belirtilen teklifleri görüşmelerini sağlamaları amacı ile davet eder,

1) Tahvilat hamilleri delegeleri ile Osmanlı Hükümeti arasında anlaşma gerçekleştikten sonra bu delegeler, Rüsum-ı Sitte İdaresi’nin yerini alacak ve o doğrultuda işlemlerini yürütecek bir “banka” göstereceklerdir. Rüsum-ı Sitte’de taraf olanların alacakları onlarla yapılan anlaşmanın 13. maddesi gereğince tamamıyla ödenecektir. Tahvilat hamilleri tarafından bu suretle seçilecek olan banka altı rüsumu yönetecek ve elde ettiği hâsıla ile devletin kamusal borçlarını ödemek görevini ve işlemlerini yükleneyecektir. Osmanlı Hükümeti genel anlamda kontrol hakkını muhafaza edecektir.

2) Halen %8 olan gümrük resmi ileride arttırıldığı takdirde %8’i aşan hâsılat devletin kamusal borçlarının faiz ve anapara ödemelerine tahsis edilecektir.

3) Aynı ödemelere aşağıdaki gelirler de tahsis edilecektir:

a)Halen alınmakta olan temettü vergisinin patent vergisi haline dönüştürülmesi durumunda ortaya çıkacak hâsılat fazlası,

b) Doğu Rumeli geliri,

c) Kıbrıs Adası geliri,

d) Bulgaristan Eمارeti vergisi,

³⁴¹ Sağlam, *Osmanlı Devleti’nde Moratoryum...*, s. 63.

e) Devlet gelirlerinin zaman içerisinde artması halinde bu artışın bir kısmı.

4)Dalgalı borçlar ve Rusya Savaş Tazminatı konusu yeni anlaşma ile alınacaktır.”

Yukarıda verilen teklif dikkatli incelendiğinde üzerinde durulması gerekli bazı hususların varlığı dikkati çekecektir. Osmanlı Devleti'nin Rûsum-ı Sitte İdaresi yerine bir banka kurulmasını ve bu bankasının vergilerin tahsilini üstlenmesini teklif ettiği görülmektedir. Bu teklifle Osmanlı Hükümeti borçların tahsili işinin siyasal nitelik kazanmasını önlemek istemiştir.³⁴² Teklif metninden de anlaşılacağı üzere Osmanlı Hükümeti kurulacak banka üzerinde kontrol hakkını saklı tutarak borçların ödenmesi işleminin siyasal bir mecraya taşınması ve kurulacak kurulun siyasal bir kurum olmasının önüne geçmek istemiştir.

Teklif metninde bir başka dikkate değer husus Osmanlı Devleti'nin borçları ödeme konusundaki samimi isteğidir. Teklif metninin başlangıcında borçların anapara ve faizlerini ödeyeceği sözünü veren Osmanlı Devleti borçları ödemek için tahsis edeceği gelir kaynaklarını da açıklıkla göstermiştir.

Ayrıca Rûsum-ı Sitte İdaresi yerine kurulacak yeni “banka” daha önce Rûsum-ı Sitte sözleşmesiyle alacakları garanti altına alınan kişilerin de alacaklarını ödeyecektir. Yani kurulması teklif edilen bu yeni kurumun faaliyetlerinden daha önceden anlaşmaya varılmış kesimler zarar görmeyecektir. Osmanlı Devleti daha önce anlaşmaya vardığı yerli alacaklılarını bu anlaşma dışında tutmak istememiştir. Bu davranış da göstermektedir ki Osmanlı Devleti samimiyetle tüm borçlarını ödeyerek iç ve dış para piyasalarından kredi bulmak imkânına yeniden kavuşmak istemektedir.

Daha önce söylendiği üzere Avrupalı devletler bu teklifleri kabul etmişlerdir. Bu kabule rağmen Avrupalıların notalara cevap vermeleri ve temsilcilerin İstanbul'a gelerek görüşmelere başlanması oldukça uzun zaman almıştır. Çünkü ilk tebliğde yer alan Yunanistan ve Karadağ sorunlarının çözülmesi İngiltere tarafından görüşmelere

³⁴² Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 61.

başlamak için ön şart olarak ileri sürülmüştür.³⁴³ İngilizlerin böyle bir şartı ilk etapta öne sürerek görüşmeleri geciktirmesi de gösteriyor ki, Osmanlı Devleti'nin Avrupalıların her problemi siyasallaştırması konusundaki endişesi yersiz değildir ve tebliğde yer alan Osmanlı Devleti kontrolünde bir bankanın kurulması fikri çok uygun bir çözümdür.

İngilizlerin ayak direktmelerine karşı derhal toplanamayan temsilciler Yunan sorununun çözümünü beklemişlerdir. Karadağ sorunu 1880 yılı sonunda halledilmiştir ancak Yunan meselesinin çözümü daha uzun sürmüştür. Yunan sorunu da ancak 24 Temmuz 1881 yılında yapılan bir anlaşma neticesinde Tesalya'nın Yunanistan'a ve Epir'in Osmanlı Devleti'ne bırakılmasıyla ihtilafın çözümü sağlanmıştır.³⁴⁴

Osmanlı Devleti bu sorunların çözümünü uğraşırken ve özellikle 1880 yılı sonlarında Karadağ meselesinin çözümü Avrupalı devletleri de harekete geçirmiştir. Ocak 1881'de Fransız borç tahvili sahipleri eski dışişleri bakanlığı siyasi bölüm müdürü M. Valfey'i kendilerine temsilci olarak atarken, İngiliz borç tahvilleri sahipleri dışişleri bakanlığı eski müsteşarı Robert Bourke'yi temsilci olarak atamışlardır.³⁴⁵ 1881 yılının yaz aylarına gelindiğinde ise Avusturya borç tahvili hamillerini temsile Baron Mayr seçilirken, Mancardi İtalyan, Herr Primker de Alman borç tahvili sahiplerini temsil için seçilmişlerdir.³⁴⁶

Osmanlı Hükümeti de görüşmelere Server Paşa reisliğinde bir heyeti temsilci olarak göndermiştir. Şurayı Devlet Reisi Server Paşa'nın heyetinde, Maliye Nazırı Münir Bey, Divan-ı Muhasebat Reisi Ohannes Efendi, Maliye Nezareti müşavirlerinden Wettendorf Bey, Hariciye Nezareti Müsteşarı Gescher Efendi ve Gümrük Dairesi müsteşarı Bertram Efendi bulunmaktaydı.³⁴⁷

Avrupalı temsilcilerin daha önce bulundukları görevlere bakıldığında, temsilcisi olarak geldikleri ülkelerin bürokratik ve siyasi hayatında önemli mevkilerde bulunmuş kişiler olduğu görülmektedir. Buradan da bir kere daha anlaşılmaktadır ki,

³⁴³ Önsoy, s. 151.

³⁴⁴ Karal, s. 114.

³⁴⁵ Blaisdell, s. 103.

³⁴⁶ Blaisdell, s. 103.

³⁴⁷ Önsoy, s. 152; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 61; du Velay, s. 270.

Avrupalı devletler Osmanlı Devleti borçlarını görüşmek üzere alacaklıları temsilen devlet kademesi dışında kişileri görevlendirmeyerek görüşmeleri siyasal zemine oturtmak istemişlerdir. Geldikleri ülkelerin hükümetlerine yakın kişilerin temsilci olarak gönderilebileceğini önceden kestiren Osmanlı Hükümeti bu konuda girişimlerde bulunmuş, temsilcilerin hükümetlerden bağımsız kimseler olmalarını istemişse de Avrupalılar bu uyarıları dikkate almayarak hükümetlerine yakın kişileri temsilci olarak göndermişlerdir.³⁴⁸ Ayrıca Osmanlı Hükümeti'ni temsile yetkili heyetin üyeleri de maliye ve bürokrasinin en yüksek düzeyinde görevli kişiler olmuştur. Şu halde, yapılacak görüşmeler Osmanlı Devleti açısından sıradan bir çalışma değil Osmanlı Hükümeti'nin çok önem verdiği bir girişimdir.³⁴⁹

Bu noktada önemli bir hususa daha değinilmesi gerekmektedir. Avrupalı alacaklılar Osmanlı Devleti'nin moratoryum ilanından itibaren Osmanlı borçlarının çözümü meselesine kendi devletlerinin de müdahalede bulunmasını istemişlerdir. Borçlar konusunun tartışılacağı toplantılara ise Avrupalı devletlerin gönderdiği temsilcilerden de anlaşılmaktadır ki, görüşmeler Avrupa devletlerinin müdahalesine açık ve onların baskılarına karşı hassas şekilde devam edecektir. Geline son durumda Avrupalı alacaklılar ilk anda istedikleri ancak bir türlü yapamadıkları hükümetlerinin siyasi desteğini sağlamayı başarmış görünmektedirler.

Temsilciler 1881 Ağustos'u'nun sonlarında İstanbul'a gelmişlerdir. Temsilcilerin gelmesiyle birlikte de çalışmalara Eylül 1881 tarihinde başlanmıştır. Muharrem Kararnamesi'nin imzalanmasıyla son bulacak görüşmeler, toplam 24 oturumda ve yaklaşık dört aylık bir zaman zarfında gerçekleşerek Aralık 1881'de son bulmuştur.³⁵⁰

Uzun süren görüşmelerde üzerinde önemle durulan konulardan biri mevcut borçların ne kadar indirime tabi tutulacağı ve 1875 yılından beri ödenmeyen faiz ve anapara taksitlerinin akıbeti olmuştur. Bundan başka dalgalı borçların durumu ve Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya ödemekle yükümlü olduğu savaş tazminatının nasıl ödeneceği de görüşülen önemli konular arasında yerini almıştır.

³⁴⁸ Önsoy, s. 152.

³⁴⁹ Keskinlik, s. 374.

³⁵⁰ Keskinlik, s. 374.

Bu görüşülen hususlardan başka, Rûsum-ı Sitte İdaresi'nin kontrol ettiği altı verginin yeni kurulacak kuruma bağlanmasıyla birlikte, Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri'nin alacaklarının nasıl ödeneceği hususu gündeme gelmiştir. Osmanlı Devleti'nin temsilcileri davetinde yazdığı teklifte bulunan ve kurulması öngörülen banka, bu sorunları halletmekte yeterli görülmuş, böylece bütün alacaklılara tatmin edici açıklamalar yapılmıştır. Ancak temsilcilerin bazıları da bir bankanın vergilerin toplanması işinde başarılı olamayacağını savunarak bağımsız bir kurum tarafından bu işin yapılmasını savunarak bir anlamda Osmanlı Hükümeti kontrolünde olması planlanan bankanın bu kontrolden çıkarak kendi tesirleri altına girmesinin yolunu açmak istemişlerdir.³⁵¹

Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin kurulmasıyla sonuçlanacak süreç böylece gelişmiştir. Yukarıda sözü edilen konular çerçevesinde uzun süren toplantılarla ele alınan Osmanlı borçlarının akıbeti görüşmelerin başlamasından yaklaşık dört ay sonra kesinliğe kavuşarak moratoryum ilanından beri süren borçların ödenmesi hususundaki belirsizlik sona ermiştir.

4.2.1. Muharrem Kararnamesi

Yabancı alacaklıların temsilcileriyle yapılan görüşmeler söylendiği üzere Eylül 1881'de başlamış ve nihayete ancak 20 Aralık 1881 tarihinde erebilmiştir. Görüşmelerin son bulduğu 20 Aralık 1881 tarihinde ise taraflar ortak bir anlaşma metni üzerinde mutabık kalmışlardır³⁵². Bu anlaşma imza edildiğinde tarih, hicri takvime göre 28 Muharrem 1299 senesine denk gelmiştir. Anlaşma da imzalandığı ayın adından sebeple Muharrem Kararnamesi adını almıştır. Adı geçen kararname imzalandığı gün saray iradesinin onayını da alarak resmen ilan edilmiştir.³⁵³

Muharrem Kararnamesi ile Osmanlı Devleti'nin 1854 yılından başlayarak aldığı iç ve dış borçların akıbeti tam anlamıyla kesinlik kazanmıştır. Bu borçların ödenmesi görevini üstelenecek yeni bir kurum kurulması da Muharrem Kararnamesi'ne

³⁵¹ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 65; Erdoğan Keskinç, s. 374. Yabancı alacaklılarla yapılan yirmi dört toplantının tutanaklarının tam metni için bkz: Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 195–299.

³⁵² Açıba, s. 90.

³⁵³ Blaisdell, s. 103.

önem katan bir husustur. Kararnameye göre borçların ödenmesi için kurulacak Düyûn-ı Umumiye İdaresi, 1879 yılında çıkarılan kararname ile kurulmuş Rusum-ı Sitte İdaresi'nin de fesh edilmesini gerekli kılmıştır. Muharrem Kararnamesi'nin imza edilmesinin hemen ardından 27 Aralık 1881 tarihinde de Rusum-ı Sitte İdaresinin bütün aktif ve pasifi ile yeni kurulan Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne katılması sağlanmıştır.³⁵⁴

Rusum-ı Sitte İdaresi'nin fesh edilerek Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ne katılmasıyla birlikte, yabancı alacaklıların başarısından dolayı ilgiyle izledikleri Rusum-ı Sitte İdaresi'nin kendi alacaklarının tahsili için de çalıştırılmasının yolunu bulduklarını söylemek mümkündür. Bir başka deyişle Rusum-ı Sitte İdaresi Muharrem Kararnamesiyle isim değiştirerek yabancı alacaklıların da borçlarının ödenmesini üstlenen bir kurum haline gelmiştir.

Osmanlı siyasi ve ekonomik tarihinin gelişiminde çok önemli bir yere sahip olan Muharrem Kararnamesi 21 maddeden teşekkül etmiştir.³⁵⁵ 21 maddelik bu kararname incelendiğinde üç ana konu üzerinde durulduğu görülmektedir. Bir ve yedinci maddeler arasında Rus Savaş tazminatı hariç Osmanlı Devleti'nin borç miktarlarının azaltılması, dönüştürülmesi, birleştirilmesi konuları, sekiz ve on dördüncü maddeler arasında borçların ödenmesi için tahsis edilen kaynaklar, on beş ve yirmi birinci maddeler arasında ise Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulması ve Osmanlı Hükümeti ile olan ilişkileri ele alınmıştır.³⁵⁶

Bahsedilen üç husus da ayrı başlıklar halinde derinlemesine incelenecektir. Fakat bundan önce Muharrem Kararnamesi'nin dayandığı hukuki zemine bakılarak ve bu bağlamda ilan edilen kararnamenin bir uluslar arası denetim aracı olup olmadığının değerlendirilmesi uygun olacaktır.

Muharrem Kararnamesi ilan edilmeden önce yapılan uzun görüşmelerde yabancı temsilcilerin en önemli iki dayanak noktası vardır. Berlin Anlaşması'nın borçların ödenmesi için bir yabancı komisyonun kurulmasını ön gören ilgili maddesi ve

³⁵⁴ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 101.

³⁵⁵ Muharrem Kararnamesi'nin tercüme edilmiş tam metni için ayrıca bkz: Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 307–326.

³⁵⁶ Önsoy, s. 153; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 107; Blaisdell, s. 103.

Rusum-i Sitte İdaresi'nin kurulmasını ön gören kararname.³⁵⁷ İlk dayanak noktası uluslar arası hukuk çerçevesinde yabancı temsilcilerin bir kozu gibi görünürken, Rusum-ı Sitte İdaresi'nin varlığı da borçların ödenmesi için bazı gelirlerin devlet dışı bir kurum tarafından toplanmasına Osmanlı hukukunun müsaade edebildiğini ifade ederek yapılan görüşmelerin hukuki zeminini oluşturmuştur.

Hatırlanacağı üzere Osmanlı Hükümeti'nin alacaklı temsilcileriyle görüşmek istemesi Berlin Anlaşması'nın mali denetimi ön gören hükümlerinden kaynaklanmıştır. Ayrıca Berlin Anlaşması hükümlerine göre kurulacak mali denetim komisyonu yabancı devletlerin resmi temsilcilerinden meydana gelecektir. Buna karşın Muharrem Kararnamesi'nin imzalanmasıyla neticelenen görüşmelere devletlerin resmi temsilcileri değil alacaklıların temsilcileri katılmıştır. Böyle bir durumun olması görüşmelerin siyasi boyutunun olmadığı anlamını da taşımamaktadır. Çünkü daha önce söylendiği üzere gelen temsilciler geldikleri ülkelerde önemli resmi görevlerde bulunmuş kimselerdir. Bu bağlamda bakıldığında görüşmelerin siyasi etkiden tamamen uzak geçtiği düşünülmemelidir. Siyasi baskılara maruz kalmış görüşmelerden de siyasi içeriği olan ve bir anlamıyla başlangıcında dayanak noktası olarak alınan Berlin Anlaşması'nın hükümlerinin uygulanmasını sağlayacak ayrıntıların var olabileceği düşünülebilir.

Bu şekilde düşünüldüğünde kararnamenin Berlin Anlaşması'nın mali denetimi ön gören ilgili on sekizinci maddesinin gölgesinde kaldığı sonucuna varılabilir. Nitekim bazı yabancı yazarlar durumun böyle olduğu kanaatindedirler. C. Morawitz'in görüşlerine göre Muharrem kararnamesi uluslar arası mali denetimi içeren hatta Berlin Anlaşması'nı imzalayan devletlerin koruyuculuğu altında bulunan bir kararnamedir.³⁵⁸ Buna dayanak olarak ise Muharrem Kararnamesi'nin 15. ve 20. maddeleri gösterilmiştir. Hatta 21. madde de Morawitz'e göre yabancı alacaklıların vatandaşı oldukları ülkeler tarafından himaye edildiğine işaret etmektedir.

Kararnamenin 15. maddesi alacaklı temsilcilerinin seçim ve tayinlerinin Osmanlı elçiliklerini bildirilmesini şart koşan bir maddedir. Aynı zamanda bu madde de

³⁵⁷ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 101.

³⁵⁸ Charles Morawitz, **Türkiye Maliyesi**, Maliye Tetkik Kurulu (drl.), Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, 1979.

yerli veya yabancı hiçbir temsilcinin bulundukları ülkenin meclisinin mebusu olmaması öngörülmektedir. Buradan da anlaşılacağı üzere temsilcilerin her hangi bir siyasi kimliğe ait olmaları engellenmek istenmiştir. Bu madde olsa olsa kararnameye uluslar arası bir anlaşma hüviyeti kazandırabilir ancak herhangi bir uluslar arası yaptırımı içermediğinden Berlin Anlaşması'nın 18. maddesinin gölgesi altında kalmış bir madde olduğu söylenemez.³⁵⁹

Kararnamenin yirminci maddesinde ise Osmanlı Devleti'nin kararnameyi tek taraflı feshi halinde nasıl davranılacağı üzerinde durulmuştur. Bu tek taraflı fesih halinde ise Osmanlı Devleti'nin kararname ile kazandığı iskontolardan mahrum kalacağı ve alacaklıların alacak haklarının kaybolmayacağı hükme bağlanmıştır. Bu maddenin tefsirinden de anlaşılacağı üzere herhangi bir siyasi yaptırım söz konusu değildir. Görüldüğü üzere yirminci maddenin de uluslar arası denetimi öngören herhangi bir içeriği yoktur.³⁶⁰

Morawitz'in üzerinde durduğu yirmi birinci madde de ise bu anlaşma belgesinin derhal ilgili devletlere duyurulması karara bağlanmıştır. Bu maddeden de yabancı müdahalesine müsaade verildiği anlamı çıkarılmamalıdır. Anlaşılmaktadır ki, anlaşmanın ilgili ülkelerin elçilerine tercüme edilip verilmesiyle ilgili devletlerin haberdar edilerek çözüme ulaşıldığının ilanı ifade edilmektedir. Ayrıca böyle bir maddenin varlığı Osmanlı Devleti'nin de çıkarına olacaktır. Borçlarını ödeme konusundaki samimiyetini göstermesi açısından ve ileriki dönemlerde para piyasalarına başvuracağı ülkelere kararnameyi tercüme edip göndermesi, yabancılar nezdinde Osmanlı Devleti'nin güvenilirliğini artıran, 19.yy şartlarına göre oldukça şeffaf bir davranıştır. Ancak Morawitz'e göre bu maddeye dayanarak ilgili ülkeler kararnamenin uygulanmasında meydana gelecek aksaklıklarda veya kararnamenin ihlali durumunda seyirci durumunda kalmayacaklar, duruma müdahaleyi hem bir hak hem de bir görev olarak görebileceklerdir.³⁶¹ A. du Velay'a göre de alacaklılarla Osmanlı Devleti arasında yapılan bu kararname özgür koşullar altında gerçekleşmiştir. Kararnamenin

³⁵⁹ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 110; Keskinılıç, s. 375.

³⁶⁰ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s.112; Keskinılıç, s. 375.

³⁶¹ Önsoy, s. 174; Blaisdell, s. 116.

korunmasına ilişkin maddeler dışında hiçbir siyasi etki söz konusu değildir.³⁶² A. du Velay burada Berlin Anlaşmasını imzalayan devletlerin Muharrem Kararnamesinin uygulanmasında etki sahibi olacağına vurgu yapmaktadır.

Öne sürülen bu görüşlerin gerçekleşmesine olanak verecek herhangi bir hukuki düzenleme kararnamede yer almamıştır. Yani kararnamenin uygulanması sırasında yaşanacak ihlale karşılık hiçbir yabancı ülkeye müdahale hakkı tanınmamıştır. Ancak Osmanlı borçlarının akıbeti uzun zamandan beri uluslar arası kamuoyunu meşgul eden bir konu olduğundan, kararname hazırlanırken ve ilan edildikten sonraki uygulama dönemlerinde siyasal etkilere maruz kalması tabiidir. İncelendiği üzere de anlaşmanın çok tartışılan maddeleri uluslar arası unsurlar içermektedir. Şu haliyle kararnamenin siyasi ve hukuki tanımı için en uygun açıklama Blaisdell'e aittir. O'na göre bu kararname uluslar arası öğeleri içeren resmi ile gayri resmi arası özel bir denetimi ön görmektedir.³⁶³ Burada sözü edilen denetim uluslar arası yaptırımları olan, devletin kontrolü dışında tam da Berlin Anlaşması'nın ön gördüğü anlamda bir denetim değildir. Sözü geçen denetiminin kurulacak Deyun-ı Umumiye İdaresi'nin çalışma biçiminden kaynaklanan özel bir mali denetim olduğu ileriki bölümlerde İdarenin çalışma sistemi incelendiğinde ortaya daha net çıkacaktır.

Netice olarak her ne kadar siyasi etkiye açık ve siyasi istekler doğrultusunda hareket etmesi muhtemel bir kurumun (Deyun-ı Umumiye İdaresi) kurulmasının hukuki dayanağı olursa olsun Muharrem Kararnamesi, Berlin Anlaşması'nda ön görülen yabancı devletlerin hukukuna tabii ve tamamen onların siyasi iradesini yansıtacak bir anlaşmadan çok daha ehven olmuştur.³⁶⁴

4.2.2. Muharrem Kararnamesi ve Osmanlı Borçları

Daha önce belirtildiği üzere Muharrem Kararnamesi'nin bir ve yedinci maddeleri arasında Osmanlı Devleti'nin borçlarının tespiti konusu yer almıştır. Borç miktarının kesin tespiti için görüşmeye dâhil edilen borçlanmalar ise; 1858, 1860, 1862, 1863, 1865, 1869, 1870, 1872 ve 1873 yılları borçlanmaları olmuştur.

³⁶² du Velay, s. 271–298.

³⁶³ Blaisdell, s. 116.

³⁶⁴ Karal, s. 429.

Osmanlı Hükümeti temsilcileri kararname kapsamına alınan borçlara Rusya'ya ödenmesi gereken savaş tazminatını³⁶⁵ ve kısa vadeli dalgalı borçları da dâhil ettirmek konusunda çalışmışsalar da bu konuda başarılı olamamışlardır. Çünkü Osmanlı Devleti'nin borçlarını ödeme süresinin uzayacağını düşünen yabancı temsilciler Rus savaş tazminatının ve dalgalı borçların kararname dışında kalması konusunda ısrar etmişler ve bu ısrarlarında başarılı olmuşlardır. Netice olarak Rus savaş tazminatı ve dalgalı borçlar Muharrem Kararnamesi kapsamı dışında tutulmuştur.

TABLO 4. 3
1854–1874 yılları arasında yapılan Osmanlı Devleti'nin Dış Borçlanmaları

İSTİKRAZLAR	ANAPARA	ELE GEÇEN MİKTAR	FAİZ %
1854	3.300.000	2.640.000	6
1855	5.500.000	5.644.375	4
1858	5.500.000	4.180.000	6
1860	2.240.942	1.400.588	6
1862	8.800.000	5.984.000	6
1863	8.800.000	6.248.000	6
1865	6.600.000	4.356.000	6
1865 (U. BORÇLAR)	40.000.000	20.000.000	5
1869	24.444.442	13.200.000	6
1870	34.848.000	11.194.920	3
1871	6.270.000	4.577.100	6
1872	5.302.000	5.222.686	9
1873 (U. BORÇLAR)	12.612.110	6.832.551	5
1873	30.555.558	16.500.000	6
1874	44.000.000	19.140.000	5
TOPLAM	238.773.272	127.120.220	

Kaynak: Yeniay; s. 51.

Yukarıdaki tabloda Osmanlı Devleti'nin 1854–1874 yılları arasında yaptığı dış istikrazlar bulunmaktadır. Muharrem Kararnamesi'ne ise bu borçlardan 1854, 1855 ve 1871 borçlanmaları çıkarıldıktan sonra kalan on iki borçlanma dâhil edilmiştir. Kararname kapsamına giren borçlanmalardan Osmanlı Devleti hazinesine ne kadar

³⁶⁵ Osmanlı Devleti'nin Rusya'ya ödemesi gereken savaş tazminatı sorununu çözmek için Rusya ve Osmanlı Devleti 14 Mayıs 1882 yılında bir mukavele imzalamışlardır. Bu mukaveleye göre Osmanlı Devleti Rusya'ya olan savaş tazminatını 350.000 lira tutarında yıllık taksitlerle 100 yılda ödeyecektir. Toplam 34.000.000 lira olan savaş tazminatına ait faizlerden vazgeçen Rusya'ya savaş tazminatından doğan borcun ödenmesi için Halep, Konya, Kastamonu ve Sivas vilayetlerinin ağnam resimleri tahsis edilmiştir. (Önsoy, s. 154; Blaisdell, s. 116; Vedat Eldem, s. 185; Karal, s. 424.)

miktarın girdiği de yukarıdaki tablodan anlaşılmaktadır. Bu dönem aralığında yapılan borçlanmaların neredeyse yarıya yakını devletin eline geçememiştir. Bu durumun sebebi ise aracı kurumlara verilen komisyonlar ve çok düşük kalan emisyon fiyatları olmuştur.³⁶⁶

Tüm çevrelerce Osmanlı Devleti'nin yaptığı borç anlaşmalarında saptanan yazılı borç miktarını ödemek konusunda gelirlerinin yetersiz kalacağı inancı hâkim olmuştur.³⁶⁷ Osmanlı Devleti de bahsedildiği üzere ne kadar ağır şartlarda borçlandığının bilincinde olarak kararname kapsamına giren borçlarının indirim tabi tutulmasını istemiştir. Bir yanda indirim neticesinde zarara uğrayacağını düşünen tahvil sahipleri indirim yapılmasına menfi bakarken diğer yandan da Osmanlı Devleti başlangıçta ağır şartlarla edindiği borçları makul seviyeye indirmek için çabalaşmıştır.

Neticede tüm katılımcıların farkında olduğu gerçek, Osmanlı Devleti'nin eline geçen para miktarının yazılı olan borç tutarından çok daha az olduğudur. Bu anlayışa yabancı temsilciler de sahip olduğundan borçlarda indirimle gidilmesi hususu halledilebilmiştir. Buna göre borçların azaltılması konusunda uzlaşma sağlamış ve borçların üç bölüme ayrılarak iskonto edilmesi uygun görülmüştür.³⁶⁸ Varılan mutabakata göre Osmanlı Devleti'nin 191.000.000 sterlinlik yazılı borç tutarı yapılan indirimlerle 106.000.000 sterlin'e indirilmiştir.³⁶⁹ Bu bahsedilen miktar halen dolaşımda olan tahviller için hesaplanmıştır. 21 Aralık 1881 tarihinde dolaşımda olan tahvillerin indirimlerinin hesaplama yönteminde tahvillerin ihraç fiyatları esas alınmıştır.³⁷⁰ İhraç fiyatları üzerinden indirimle gidildiğinde çok fazla zarara uğrayacaklarını düşünen tahvil hamilleri temsilcileri, indirimin tahvillerin çıkarıldığında ilan edilen fiyat üzerinden yapılmasını savunmuşlardır. Osmanlı temsilcilerinin ise buna itiraz etmeleri neticesinde indirimin hesaplanacağı ihraç fiyatı olarak, ilan edilen halka satış fiyatı ile borç mukavelesini yapan kurumun satın aldığı fiyatın ortalaması kabul edilmiştir.³⁷¹

³⁶⁶ 1854–1874 arası borçlanmaların emisyon (ihraç) fiyatları için bkz: İkinci Bölüm.

³⁶⁷ Blaisdell, s. 104; Önsoy, s. 154.

³⁶⁸ Blaisdell, s. 104.

³⁶⁹ Blaisdell, s. 104; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 108; Karal, s. 428.

³⁷⁰ Yeniay, s. 64.

³⁷¹ Blaisdell, s. 105; Önsoy, s. 156, Yeniay, s. 64.

Ayrıca indirimden sonra bulunan meblağ içerisinde iki kararname arası dönemde ödemelerin durdurulması sebebiyle tahvil sahiplerinin zarara uğradığı düşünülmüş ve bu zararı telafi etmek gayesiyle 1876'dan 1880'e kadar ödenmeyen faizler için %10 ilave edilmiştir.³⁷² Bu işlemin de yapılmasıyla yukarıda zikredilen 106 milyon sterlinlik toplam ödenmesi gerekli borç meblağına ulaşılmıştır.

Bu aşamadan sonra Muharrem Kararnamesi'ne göre belirlenen borç toplamı dört gruba ayrılmıştır. A, B, C, D tertipleri olarak ayrılan tahvil grupları şu borçlanmalardan meydana gelmiştir:³⁷³

A grubu yeni tahviller; 1858 ve 1862 borçlanmalarını içeren ve 7.902.259 Türk Lirası,

B grubu yeni tahviller; 1860, 1863, 1864 ve 1873 borçlanmalarını içeren ve 11.265.153 Türk Lirası,

C grubu yeni tahviller; 1865, 1869 ve 1873 borçlanmalarını içeren ve 33.915.672 Türk Lirası,

D grubu yeni tahviller; Duyun-ı Umumiye Tahvilleri ve İkramiyeli Tahvilleri içeren ve 63.997.783 Türk Lirası olarak gruplara ayrılmıştır.

Devletin Galata Bankerleri'ne olan borçları da kesin karar bağlanmıştır. Buna göre daha önce Rüsum-ı Sitte mukavelesine göre 8.720.000 Lira olarak belirlenen borç miktarı, anapara ve faizi dâhil olmak üzere on yılda ve her yıl 1.100.000 liralık eşit taksitler halinde ödenecekti. Fakat Muharrem Kararnamesi ile 8.720.000 liralık borç tutarı 8.170.000 liraya ve senelik taksit tutarı da 590.000 liraya tenzil edilmiştir. Muharrem Kararnamesi ile sözü edilen bu borçların eski tahvilleri yerine Tahvilat-ı Mümtaze (Mümtaz Tahvil) adını alan tahvillerin verilmesine karar verilmiştir. Galata Bankerleri ile Osmanlı Bankası borçlarının ödenmesi için verilen bu özel tahviller, Osmanlı Hükümeti'nin bu borçların ödenmesine öncelik gösterilmesi için gösterdiği çabalar neticesinde çıkarılmıştır. Tahvillerin ismi de bu önceliği ve özelliği anlatacak

³⁷² Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...* , s. 108; Önsoy, s. 156; Yeniay, s. 65.

³⁷³ Karal, s. 428; Blaisdell, s. 106; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...* , s. 110; Yeniay, s. 70; du Velay, s. 276.

biçimde Mümtaz Tahviller olmuştur.³⁷⁴ Böylece Osmanlı Bankası ve Galata Bankerleri'nin alacakları 13 Ocak 1882 tarihinden itibaren Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne devredilmiş ve ödemede öncelik tanınmıştır.

Borçların dört gruba ayrılmasında borçlanmaların sahip olduğu teminatlar belirleyici olmuştur. Mümtaz Tahviller adıyla anılan Osmanlı Bankası ve Galata Bankerlerine verilen tahviller ise ödemede birinci önceliğe sahip tahviller olmuştur. Şu halde Mümtaz Tahvillerin yıllık 590.000 Liralık taksitleri ödendikten sonra önce A grubu tahvillerin ödenmesine başlanacak ve bunu sırasıyla B, C, D grubu tahviller izleyecektir. Anlaşmaya göre 1899 yılına gelindiğinde A grubu tahviller tamamen amorti edilmiş olacak, B grubu tahviller ödenmeye başlanacak ve bunlar da 1910 yılına gelindiğinde tamamen bitmiş olacak nihayet C grubu tahvillere sıra gelmiş bulunacaktır.³⁷⁵ İkramiyeli Rumeli Demiryolları tahvilleri ise kur'a isabet eden tahvile bir ay içinde yapılacak ödemeye tediye edilecektir, fakat bu tahvillere ait faiz ödemelerinin durdurulması kararlaştırılmıştır.³⁷⁶ Ayrıca bu ikramiyeli tahviller için ayrılan gelirlerin %25'i 1881 yılına kadar ikramiyesi çıkmış tahvillerin %20'sinin ödenmesine ayrılacak ve bu %20'lik ödemeler tamamlanınca kalan bölüm imha edilecektir.³⁷⁷

Ayrıca Muharrem Kararnamesine göre nominal faiz haddi önce %1 olacaktır. Ancak daha sonra borçların finansmanı için verilen gelirlerde artış yaşanırsa, bu artışın seyrine bağlı olarak borç senetlerinin nominal faiz hadleri de yükseltilecektir. Ne var ki, borçların nominal faiz haddi maksimum %4 olabilecektir. Borçların itfası izah edildiği gibi kur'a çekilmesi ve bedelleri ödenerek piyasadan çekilmesi suretiyle gerçekleştirilecektir. Buna karşın tahvilin nominal değerinin tamamı bir kerede itfa olunmayacaktır. Borcun itfasındaki usul şu şekilde olacaktır; tahvilin faiz haddi %1 ise nominal değerinin %66'sı, faiz haddi %1 ile %3 arasında ise nominal değerinin %75'i ve faiz oranı %3 ile %4 arasında ise nominal değerinin %100'ü itfa olunacaktır.³⁷⁸ Senelik olarak yapılan tediyeelerde de maksimum %4 faiz oranı ve maksimum %1 amortisman

³⁷⁴ Sağlam, s. 109.

³⁷⁵ Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", s. 706.

³⁷⁶ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 110.

³⁷⁷ Yeniay, s. 71.

³⁷⁸ Yeniay, s. 70; Blaisdell, s. 107.

oranı ile en fazla %5 nispetinde bir tediye yapılması mümkün kılınmıştır. Bu oranda yapılan ödemelerden sonra artan gelirin Osmanlı Hükümeti'ne verilmesi kararı da hükümetin prestijinin korunması sağlamıştır.³⁷⁹

Son olarak söylemek gerekir ki bu ödeme prensipleri Mümtaz Tahvillerin senelik 590.000 liralık taksitleri ödendikten sonra geriye kalan toplam gelirin %80'i faiz ödemelerini karşılarsa, kalan %20'lik kesim de toplam borcun %1'ini aşmayacak şekilde itfa ödemelerine ayrılacaktır.³⁸⁰ Ödemelerin bu şarta bağlanması elbette Mümtaz Tahvillere verilen ayrıcalıktan kaynaklanmaktadır.

Açıklanan bu hususlar Muharrem Kararnamesi'nin birinci, ikinci, üçüncü, onuncu, on birinci, on ikinci ve on üçüncü maddelerinde tarif edilerek Osmanlı Devleti borçları kesinliğe kavuşturulmuştur. Kesinliğe kavuşturulan bu borçların tarif edilen usullere sadık kalınarak, hangi gelir kaynaklarının kullanılması suretiyle ödeneceği ise Muharrem Kararnamesi'nin çeşitli maddelerinde ele alınmıştır.

4.2.3 Muharrem Kararnamesi ile Düyûn-ı Umumiye Meclisi'nin Kurulması

Muharrem Kararnamesi'ne göre Osmanlı Borçlarının yönetimi Düyûn-ı Umumiye İdaresi adı ile anılacak bir kuruma bırakılmıştır. Bu kurumun en üst yönetim organı da Düyûn-ı Umumiye Meclisi'dir. Kararnamenin on beşinci maddesinde meclisin görevi tahvil sahiplerini temsil etmek ve onların menfaatlerini korumak şeklinde tarif edilmiştir.³⁸¹

Tahvil hamillerinin en önemli menfaatleri Osmanlı Devleti'nden alacakları olmuştur. O halde Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin de en önemli görevi bu borçları yukarıda anlatılan usule uygun olarak alacaklılara ödemektir. Düyûn-ı Umumiye İdare'ne bu görevi yerine getirebilmesi için daha sonraki bölümde ayrıntılarıyla anlatılacak olan ve yaklaşık Osmanlı Devleti gelirlerinin üçte birini teşkil eden önemli gelir kaynakları tahsis edilmiştir.

³⁷⁹ Blaisdell, s. 106; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 108.

³⁸⁰ Blaisdell, s. 106, Yeniay, s. 70.

³⁸¹ Önsoy, s. 165.

Muharrem Kararnamesi gereği kurulan Düyûn-ı Umumiye Meclisi'nin merkezi İstanbul'da olacak ve meclis, tahvil sahiplerini temsil eden yedi kişiden teşkil edilecektir.³⁸² İngiliz ve Hollandalı tahvil sahiplerini temsil edecek üye Londra Yabancı Tahvil Sahipleri Meclisi tarafından ya da İngiliz Bankası müdürü ve eğer bu da olmadığı takdirde İngiliz ve Hollandalı tahvil sahiplerinin İngiltere'de yapacakları toplantıda belirlenecektir. Fransız tahvil sahiplerini Fransız bankaları sendikası tarafından belirlenen bir üye temsil edecektir.³⁸³ Alman ve Avusturya temsilcileri Alman ve Avusturya banka sendikaları tarafından belirlenecektir. İtalyan temsilci Roma Ticaret Odası tarafından belirlenecektir. Osmanlı tahvil sahiplerinin temsilcisini ise İstanbul Belediyesi'nin davetiyle toplanan Tahvil Sahipleri Meclisi belirleyecektir. En nihayetinde ödemede önceliği bulunduğu daha önceki bölümde bulunan Mümtaz Tahvilleri temsil edecek üye ise Osmanlı Bankası tarafından seçilecektir.³⁸⁴ Bu şekilde seçilen üyeler İngiliz ve Hollandalı tahvil sahiplerini temsilen bir kişi, Fransız tahvil sahiplerini temsilen bir kişi, Avusturyalı tahvil sahiplerini temsilen bir kişi

Kararnamenin on beşinci maddesi aynı zamanda seçilen bu yedi üyenin hangi özelliklere sahip olması gerektiği konusunda da gerekli açıklamaları içermektedir. On beşinci maddeye göre, yerli veya yabancı hiçbir meclis üyesi elçilik mensubu olmamalı ayrıca askeri ve siyasi kimlik taşımamalıdır.³⁸⁵ Yani Muharrem Kararnamesi'ne göre Düyûn-ı Umumiye Meclisi'nde görev alacak kişilerin siyasi kimlik taşımamaları şart koşulmuş, bu yolla Meclis yönetiminin siyasi etkiden uzak tutulmasına çalışılmıştır. Gerekli şartlara haiz olarak seçilen üyelerin görev süresi de beş yıl olarak belirlenmiştir. Görev süresi dolduğunda eski üyenin tekrar seçilmesi de mümkün kılınmıştır.

Meclis üyelerinden tarafsız ve siyasi etkiden arındırılmış bir anlayışla tek görev olarak Meclis üyeliğini benimsemeleri istenmiştir. Bu istek karşılığında ise Düyûn-ı Umumiye Meclis üyelerine oldukça yüksek ücretler takdir edilmiştir. Yabancı üyelere yıllık 2.000, yerli üyelere yıllık 1.200, devlet komiserine 1.200 İngiliz Lirası ücret ödenmesi uygun görülmüştür.³⁸⁶ Bundan başka Osmanlı Bankası temsilcisine ise yılda

³⁸² Blaisdell, s. 107, Önsoy, s. 166.

³⁸³ Morawitz, s. 185.

³⁸⁴ Blaisdell, s. 107; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 110.

³⁸⁵ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 111; Önsoy, s. 167.

³⁸⁶ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 111.

520 Lira huzur hakkı ödenecektir.³⁸⁷ Aynı yıllarda İstanbul Belediye Başkanı'nın 750 lira yıllık ücret aldığı göz önüne alındığında Düyûn-ı Umumiye Meclisi üyelerinin ne kadar yüksek ücret aldıkları anlaşılabilir.³⁸⁸ Üyeler için ödenecek bu ücretler ve yerli yabancı tüm Düyûn-ı Umumiye personelinin giderleri bu idarenin elde ettiği gelirlerden karşılanacaktır. Bu gelirler ileride değinileceği üzere Osmanlı Devleti'nin borçlarının ödenmesi için Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ne bıraktığı gelirlerdir.

Kurulan Düyûn-ı Umumiye Meclisi'nde her üye bir oya sahip olacak ve kararlar çoğunluk gözetilerek alınacaktır. Oyların eşitliği durumunda ise meclis başkanının oyu dikkate alınarak karar verilecektir.³⁸⁹ Meclis başkanı ise ilgili on beşinci maddeye göre konseyin başkanlığını ilk beş yıl için İngiliz ve Fransız üyeler sırayla yapacaklardır. Başkanlık konusunun ilk beş yıl için böylece çözümlenmesinde tahvil sahipleri arasında İngiliz ve Fransızların çokluğu belirleyici olmuştur. Fakat gene on beşinci maddeye göre ilerleyen dönemlerde meclis kendi başkanını meclis içinde yapılacak oylama ile belirleyecektir.³⁹⁰ Meclisin görev süresi ise ilgili on beşinci maddeye göre borçların ödenme süresine bağlanmıştır. Yani tahvil sahiplerine alacakları ne zaman tam olarak ödenirse meclis de o zaman tasfiye edilecektir.

Muharrem Kararnamesi'ne göre kurulan bu meclis oldukça geniş yetkilerle donatılmıştır. Meclisin bu geniş yetkileriyle yerine getirmesi gereken önemli sorumlulukları da mevcuttur. Kararnamenin on altıncı maddesi bu hususa değinmektedir. Buna göre; tahsis edilen gelirleri alacaklılar adına idare etmek, tahsil etmek ve nakde döndürmek meclisin en önemli görevi olarak tarif edilmiştir. Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin masrafları düşüldükten sonra elde edilen gelirle borçların anapara ve faizlerinin ödemeleri yapılarak bu görev yerine getirilecektir. Meclisin önemli yetkilerinden biri de gene on altıncı maddeye dayanarak kendisine tahsis edilen gelirlerden herhangi birini iltizam edebilme hakkına sahip olmasıdır.³⁹¹

³⁸⁷ Yeniay, s. 74.

³⁸⁸ Morawitz, s. 60.

³⁸⁹ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 111; Blaisdell, s. 108.

³⁹⁰ Morawitz, s. 195.

³⁹¹ Novıçev, s. 88; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 111; Önsoy, s. 169.

Düyûn-ı Umumiye Meclisi'nin yetkileri sadece bunlarla da sınırlı kalmamıştır. Meclis Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ne terk edilen gelir kaynaklarının yönetiminde değişiklikler ve ıslahatlar yapma yetkisine de sahip kılınmıştır. Fakat meclis gelirlerin yönetimine dair yapacağı ıslahatlarda mevcut kanuni düzenlemelere karşı gelmeden hareket etmek zorundadır.

Meclise kararnamenin on yedinci maddesi mucibince her yıl bir bütçe hazırlamak sorumluluğu verilmiştir. Meclis Avrupa'ya gönderdiği paralarla ilgili olarak da Osmanlı Hükümeti'ne sürekli olarak bilgi vermek ve Düyûn-ı Umumiye İdaresi tarafından toplanan vergilerin hâsılatlarıyla ilgili ayrıntılı raporlar hazırlamak konusunda da görevli kılınmıştır.

Muharrem Kararnamesi kurulan meclisin Osmanlı Hükümeti ile olan ilişkilerini de düzenlemiştir. Kararname'nin on sekizinci maddesine göre; Osmanlı Hükümeti Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ne terk edilen gelirlerin kontrol hakkına sahiptir. Osmanlı Hükümeti bu denetimi tayin edeceği müfettiş ve birkaç denetçi vasıtasıyla gerçekleştirecektir. Bu denetçi ve müfettişler Düyûn-ı Umumiye İdaresi bünyesinde çalışacaklar, meclisin her toplantısına katılacaklar ancak oy kullanma hakkına sahip olamayacaklardır. Denetçi ve müfettişler meclisin kararlarını inceleme, defter ve hesapları kontrol etme yetkisine sahip kılınmışlardır. Başlangıçta Osmanlı Hükümeti ile Düyûn-ı Umumiye Meclisi arasındaki ilişkide Osmanlı Hükümeti'nin güç sahibi olduğu izlenimini veren bu yetkiler Osmanlı Hükümeti'ne sadece sembolik bir güç vermiştir. Çünkü gene kararnamenin ilgili maddesine göre bu denetçi ve müfettişler Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin faaliyetlerine doğrudan müdahale etme yetkisine haiz değildirler. Hatta çoğu kez Osmanlı Hükümeti meclis nezdindeki isteklerini talimat vermek suretiyle değil, rica yoluyla gerçekleştirmeye çalışmıştır.³⁹²

Kararname'nin on dokuzuncu maddesi de meclis ile Babıâli arasındaki ilişkileri düzenleyen hususları içermektedir. Bu madde olabilecek anlaşmazlıkların çözümü için oluşturulacak bir hakem kurulundan söz etmektedir. Kararnameye göre hakem kurulu dört kişiden müteşekkil olacaktır. Hakemlerden ikisi hükümet, ikisi de meclis tarafından seçilecektir. Ayrıca eğer gerekli görülürse seçilen dört hakem bir

³⁹² Önsoy, s. 170.

beşinci hakemi de seçebileceklerdir. Burada görüldüğü üzere konseyle ilgili bir anlaşmazlık çıktığında görüşü alınacak hakemler kurulu da Osmanlı Hükümeti'nin tam etkisi altında değildir. İki hakem Osmanlı Hükümeti tarafından seçilecektir. Geri kalan hakem Düyûn-ı Umumiye Meclisi tarafından seçilecektir. Hatırlanacağı üzere ekseriyet esasına göre karar alan Düyûn-ı Umumiye Meclisi'nde Osmanlı temsilcileri tek başlarına karar alılabilecek çoğunluğa sahip değildirler. Bu durumda hükümet ile meclis arasında bir anlaşmazlık çıktığı takdirde meclis kendi seçeceği iki hakemi Osmanlı Hükümeti'ne menfi olan kişilerden seçme imkânına sahiptir. Ayrıca bu hakemler kurulunun vereceği karar kesin olup bütün temyiz yolları da kapatılmıştır. Yani bu madde ile yaşanabilecek sorunların çözümünde en yetkili müessese olarak hakemler kurulu görülmüştür. Bu kurulun da Osmanlı Hükümeti etkisine girmesi teknik olarak mümkün gözükmemektedir. Şu halde anlaşmazlıkların çözümü Düyûn-ı Umumiye Meclisi'nin öngördüğü biçimde çözümlenmeye uygundur.

Kararname'nin on altıncı maddesinde yer alan bir ibare de Düyûn-ı Umumiye Meclisi ve Osmanlı Hükümeti arasındaki ilişkileri düzenler niteliktedir. İlgili maddede yer alan hususa göre Osmanlı Hükümeti, kaçakçılıkla mücadele ederek Düyûn-ı Umumiye gelirlerinin kaçakçılık sebebiyle azalmasına mani olmaya çalışacak ve de Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin görevlerini yerine getirmesi için gereken yardımları yapmaktan kaçınmayarak lüzumu olan kanuni düzenlemeleri hayata geçirecektir.

Muharrem Kararnamesi'nin on altıncı maddesi aynı zamanda Düyûn-ı Umumiye Meclisi'nin memurlarını tayin ve azline ilişkin yetkilerini düzenleyen bir maddedir. Bu maddeye göre meclis memurlarını istediği gibi tayin ve azil edebilecektir. Ayrıca bu memurlar çalışmalarını devlet memuru statüsünde sürdürecektir. Gene sözü edilen on altıncı maddeye göre meclis bir genel müdür atayarak idarenin icrasını kendi gözetimi altında bu genel müdüre bırakacaktır.

Düyûn-ı Umumiye Meclisi'nin bu on altıncı maddeye dayanarak sahip olduğu yetkiyi kullanmakta oldukça hassas olduğu da gözlenmiştir. Birçok yazışmada personelin atanması, maaşları, akrabaların çalıştırılmayacağı gibi önemli hususlara yer verilmiş, doğru personel seçimine özen gösterilmiştir. Bu hususla ilgili bazı örnekler

verilerek D    n-ı Umumiye   daresi'nin yurt genelinde kurdu   muazzam teşkilatın işleyiş anlatılabilir.

30 Mart 1882 ve 4 Mart 1882 tarihli iki yazışmada D    n-ı Umumiye   daresi'ne bir genel müdür tayin edildiği ve nezaret ve merkez müdürlüklerine atanan kişilerin görevlerinin neler olacağı konularına değinilmiştir. Ayrıca bu talimatlardan yaklaşık dört yıl sonra 28 Ocak 1886 yılında yazılan bir talimata göre de zorunlu masraf ve harcamalar için merkez müdürlerine ve genel müdüre tanınan harcama limiti belirtilmiştir. Buna göre genel müdüre 1.000 lira ve merkez müdürlerine de 500 lira harcama yetkisi tanınmıştır.³⁹³

Yazılan talimatlarda harcama yapmaya yetkili bu kişilerin yetkilerinin a  mamaları hususuna sıkça vurguda bulunulmuştur. 18 Ekim 1888 yılında yayınlanan bir talimata göre tanınan aylık harcama limitlerinin kullanılırken bir pusulaya harcama kalemlerinin yazılması ve limiti a  an yüksek harcamaların kesilmesi bildirilmiştir. Bir başka talimata göre gene harcamaların izinsiz ve keyfi yapılamaması gerektiği vurgulanarak tamir ve mefruşat işlerinin izinsiz yapılmaması istenmiştir. Talimatlardan anlaşıldığı üzere harcama yapmaya yetkili kişilerin limitlerinin altında harcama yapmaları durumunda kalan miktarı herhangi başka bir personel istihdam etmek veya mevcut memurlara zam yapmak için de kullanmaması gerektiği bildirilmiştir.³⁹⁴

Gönderilen talimatların uygulanıp uygulanmadığını kontrol etmek için de harcama yetkisi bulunan müdürleri teftiş etmek için yeter sayıda müfettiş de D    n-ı Umumiye Meclisi tarafından görevlendirilmiştir. 15 Ekim 1889 tarihli talimatın içeriği de müfettişlerin atanmasıyla ilgili olmuştur. Talimata göre yeter sayıda başmüfettiş, müfettiş ve müfettiş yardımcısı atandığı ve ba  m  fetti  lerin iki ya da üç müdüriyeti denetlemeye yetkili olduğu açıklanmıştır.³⁹⁵ Bu müfettişlerin müdürleri teftiş etmesinden başka D    n-ı Umumiye   daresi'ne bağlı tüm birimlerin i   ve işlemlerini

³⁹³ Mehmet Hakan Sağlam, **Osmanlı Borç Yönetimi D    n-ı Umumiye 1879–1891 Takım 1 C. 1, 1.** Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 3.

³⁹⁴ Sağlam, *Osmanlı Borç Yönetimi... C. 1, s. 4.*

³⁹⁵ Mehmet Hakan Sağlam, **Osmanlı Borç Yönetimi D    n-ı Umumiye 1879–1891 Takım 1 C. 2, 1.** Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 15.

kontrol etmek maksadıyla doğrudan doğruya meclise bağlı bir kontrol kalemi oluşturulmasına da 26 Temmuz 1889 tarihli talimatta yer verilmiştir.³⁹⁶

Görüldüğü üzere idarenin işlerinin düzenli ve hızlı yürümesi için gerekli yetkiler yöneticilere verilirken bir yandan verilen yetkilerin nasıl kullanıldığının takibinin yapılması için detaylı çalışmalar yapacak denetim mekanizmaları da kurulmuştur.

Düyûn-ı Umumiye Meclisi idarede çalışacak personelin seçimi konusunda da oldukça titiz davranmıştır. Kararname'nin on altıncı maddesine dayanan yetkisiyle meclis, çalışanların seçimi terfisi, tayini, azli gibi önemli konularda ayrıntılı talimatlar yayınlamıştır.

19 Ekim 1889 tarihinde yayınlanan bir talimata göre meclis, kararnamenin kendisine on altıncı madde mucibince verdiği yetkiyi kullanmak üzere merkezi idarede bir komisyon kurmaya karar vermiştir. Sözü geçen talimat idareye personel alım sürecinde uygulanacak çok önemli bir prosedürü de açıklamaktadır. Talimata göre, Düyûn-ı Umumiye bünyesinde çalışmak isteyenlerden her türlü görevi itiraz etmeksizin yapacaklarına dair imzalı taahhütname alınması mecbur görülmüştür.³⁹⁷ Ayrıca işe alımlarda adam kayırmanın önüne geçilmesi için de gerekli düzenlemeleri içeren talimatlar yayınlanmıştır. Hatta usule aykırı personel alımının tespit edilmesiyle yayınlanan 8 Aralık 1885 tarihli talimatta adam kayırmanın önüne geçilebilmesi için gerekli düzenlemeler yapılmıştır. Dışarıdan personel alımının önüne geçilmesi için açılan boş kadrolara kurum içinde istihdam edilen stajyerlerden liyakat ve kıdeme göre atama yapılması uygun görülmüştür. Bu konuyla ilgili bir başka talimatta ise liyakatsiz ve uzman olmayan kişilerin işe alınması için yöneticilere tavsiye ve ricada bulunulduğu fark edilmiş ve bu tür isteklerin yerine getirilmemesi, böyle iş başvurularının reddedilmesi söylenmiştir.³⁹⁸ Yöneticilerin akrabalarının da işe alınmasının önüne geçilerek, kişilerin yeterliliğine bakılarak tam anlamıyla objektif bir insan kaynakları stratejisi izlenmiştir. 2 Nisan 1881 yılında yayınlanan bir talimatta aynen şöyle denilmektedir: “ *Reis-i memuriyette bulunanların dâhil-i daire-i memuriyetlerinde*

³⁹⁶ Sağlam, *Osmanlı Borç Yönetimi...* C. 2, s. 24.

³⁹⁷ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Borç Yönetimi...* C. 1, s. 5.

³⁹⁸ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Borç Yönetimi...* C. 2, s. 28.

*peder, evlat, birader, amca, dayı, yeğen, damat, enişte, kayınpeder ve kayınbiraderini istihdam etmemeleri, fi 3 Cemaziyelevvel 1298 ve fi 21 Mart sene 1297. ”*³⁹⁹

İdarede çalışacak memurların muhakkak surette Türkçe okuryazar olmalarına dikkat edilmiştir. Türkçe okuryazar olmayan kişilerin işe alımı gerçekleştirildiğinde bu işe alımı hangi yönetici yaptıysa o kişiye bir maaş ceza verilmesi de meclis tarafından çıkarılan talimatlarda yer almıştır. Başka yerde memuriyeti olanlara görev verilmesi yasaklanmıştır ve gene başka yerde memuriyeti olduğu halde Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nde işe alınan kişinin işe alımı hangi yönetici tarafından gerçekleştirildiyse bu kişiye de bir maaş ceza verilmesi uygun görülmüştür.⁴⁰⁰

Meclis yayınladığı talimatların ön gördüğü biçimde işe alınan ve verilen görevleri layıkıyla yerine getiren personeli için de prim ve ödül vermekten geri kalmamıştır. Herhangi başka bir iş ile iştigal etmesi istenmeyen Düyûn-ı Umumiye personeli, idare tarafından verilen görevleri yerine getirdiğinde zaten birçok işi aynı anda yapmış gibi yüksek ücretler almıştır. Örneğin, 21 Kasım 1887 yılında yayınlanan bir talimata göre, o yılın vergi gelirlerinin %50 oranında artmasında katkıda bulunan cümle personele ikramiye verilmesi uygun görülmüştür. Kimlere ne kadar ikramiye verildiği belirtilen kararnamede Edirne Nezareti'nden muhasebe başkâtibi Arif Efendi 1200 kuruş ikramiyeye hak kazanmıştır.⁴⁰¹ 120 liraya tekabül eden bu ikramiye yıllık 750 lira olan İstanbul Belediye Reis'inin maaşıyla kıyaslandığında ne kadar yüksek bir ikramiye olduğu ortaya çıkmaktadır.

İdare memurlarına çalıştıkları süre içerisinde yüksek ücretler takdir eden Düyûn-ı Umumiye Meclisi, çalışanlarının emekliliklerini de düzenlemiştir. Bu düzenlemelerden gene çeşitli tarihlerde yayınlanan talimatlar ile yapılmıştır. 22 Temmuz 1881 tarihinde çıkarılan bir talimata göre Düyûn-ı Umumiye personelinden (odacı, kantarcı, muhafaza kayıkçıları hariç) emekli sandığı için maaşları üzerinden %5 kesinti yapılmasına karar verilmiştir.⁴⁰² Kesinti yapılmayan odacı, kantarcı ve muhafaza

³⁹⁹ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Borç Yönetimi... C. 1*, s. 8.

⁴⁰⁰ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Borç Yönetimi... C. 1*, s. 8.

⁴⁰¹ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Borç Yönetimi... C. 2*, s. 75.

⁴⁰² Mehmet Hakan Sağlam, **Osmanlı Borç Yönetimi Düyûn-ı Umumiye 1879–1891 Takım 1 C. 4**, 1. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 363.

kayıkcıları ise emekli sandığı sistemi dışında kaldıklarından bu kesintiden muaf tutulmuşlardır. Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nde çalışan yabancı uyruklu personelin maaşından da herhangi bir kesinti yapılmayacağı meclis tarafından belirlenmiştir. Emekli sandığı kesintisinden muaf olanlara geçici olarak işe alınan memur, kâtip, hademe gibi görevliler 22 Şubat 1883 tarihli talimatla eklenerek kimlerden emekli sandığı kesintisi yapılacağı kesinliğe kavuşturulmuştur.⁴⁰³

Emekli olan memurlara yapılan kesintilerin ödenmesi için emekli olan memurun ve idarenin yapması gereken işlemler de gönderilen talimatlarla belirlenmiştir. Ayrıca malulen emeklilik de Düyûn-ı Umumiye İdaresi tarafından tanımlanmış ve malullüğün tespiti için yapılacak muayenelerin nasıl olması gerektiğine dair talimat 17 Nisan 1882 tarihinde yayınlanmıştır.⁴⁰⁴

Düyûn-ı Umumiye Meclisi tarafından yayınlanan bu talimat örneklerinden anlaşılacağı üzere meclis personel idaresinin üzerinde titizlikle durmuş. Çalışanlarının memnun olacağı bir kurum ortaya çıkarmıştır. Yüksek ücretler, yakalanan başarıya göre alınan primler, emeklilik sistemi gibi çalışanları memnun edecek imkânları sunan Düyûn-ı Umumiye İdaresi kendisine bağlı çalışanlarıyla muazzam bir teşkilat kurarak vergilerin tespiti ve tahsili konusunda oldukça önemli başarılar yakalamıştır. Belirtildiği üzere Düyûn-ı Umumiye Meclisi'nin sadık ve memnun çalışanlar yaratabilmesinde Muharrem Kararnamesi'nin personel işlerinde idareye tam yetki veren maddesi faydalı olmuştur.

İdarenin itina ile seçtiği çalışanlarıyla kurduğu teşkilat, kısa sürede tüm ülkeye yayılmış ve Osmanlı Devleti'nde o zaman kadar görülmemiş büyüklükte bir kurum olmayı başarmıştır.

Düyûn-ı Umumiye'nin iç teşkilatı idare meclisinden başka genel müdürlük, meclis kalemleri müdürlüğü ve bunlara bağlı şube müdürlüklerinden meydana gelmiştir. Bu sayılanlardan başka teftiş heyeti de Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin önemli bir organı olmuştur. Ayrıntılı olarak belirtildiği üzere meclisin çıkardığı talimatlarla görev ve

⁴⁰³ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Borç Yönetimi...* C. 1, s. 234.

⁴⁰⁴ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Borç Yönetimi...* C. 4, s. 377.

yetkileri belirlenen bu teftiş heyeti yeri geldiğinde genel müdürü dahi denetleme yetisine sahip kılınmıştır.

Birinci Dünya Savaşı öncesinde Adana, Halep, Edirne, Ankara, Bağdat, Beyrut, Bursa, İstanbul, Girit, Erzurum, Konya, Midilli, Manastır, Musul, Foça, Selanik, Siirt, Sivas, İzmir, Trabzon ve Yemen’de müdürlükleri bulunmakla beraber temsilciliklerinin yurt çapındaki sayısı 720 civarına ulaşmıştır.⁴⁰⁵

İdarede çalışanların sayısı 5.000 kişiyi aşmıştır. Birinci Dünya Savaşı öncesinde 5.537 kişi olan Düyûn-ı Umumiye çalışanlarının 5.355’i Osmanlı Devleti vatandaşı ve kalan 182 çalışan ise yabancı uyrukludur. Ayrıca İstanbul’da bulunan genel müdürlükte 508, taşrada bulunan şubelerde 3.875 kişi istihdam edilmekle birlikte müdüriyetlerde 1.112 kolcu ve 42 müfettiş görev almıştır.⁴⁰⁶ Aynı dönemde yani Birinci Dünya Savaşı öncesine denk gelen 1912 yılında çalışan sayısı mevsimlik çalışanlarla birlikte 8931 kişiye kadar çıkmıştır.⁴⁰⁷ Çalışan sayısı bağlamında bu verilen bilgilere bakıldığında Düyûn-ı Umumiye İdaresi maliye bakanlığından daha büyük bir teşkilat kurmuştur.⁴⁰⁸

Yukarıda personel sayısı verilirken bir çalışan grubu olarak kolcular dikkat çekmektedir. Daha önce Düyûn-ı Umumiye personelinin seçimi, tayini, azli gibi konular anlatılırken kolcular hususuna değinilmemiştir. Çünkü kolculuk konusu Düyûn-ı Umumiye İdaresi ve Osmanlı Hükümeti arasında yapılan müzakereler neticesinde belirlenmiştir ve Düyûn-ı Umumiye Meclisi kolcuların seçiminde tek taraflı bir irade kullanmamıştır.

Kolcular emniyet amacıyla istihdam edilen Düyûn-ı Umumiye personelleridir. Kolcular görevi kaçakçılıkla mücadele etmek olup istihdamları Osmanlı Hükümetiyle yapılan görüşmelerin izin vermesiyle mümkün olmuştur. Hatırlanacağı üzere Muharrem Kararnamesi’nde Osmanlı Hükümeti’nin kaçakçılıkla mücadele edilmesinde Düyûn-ı Umumiye İdaresi’ne her türlü yardımı yapacağı vurgulanmıştır. İdarede çalışacak

⁴⁰⁵ Morawitz, s. 192.

⁴⁰⁶ Sağlam, *Osmanlı Devleti’nde Moratoryum...*, s. 117; Kömürçan, s. 70.

⁴⁰⁷ Keskinlik, s. 376.

⁴⁰⁸ Önsoy, s. 172.

memurlarla ilgili işe giriş-çıkışlarla ilgilenmeyen Osmanlı Hükümeti kolcuların istihdamıyla yakından ilgilenmiştir. Kaçakçılığın önlenmesi Osmanlı Hükümeti'nin görevi olmakla birlikte Osmanlı Hükümeti bu konuda yer yer etkisiz kalabilmekteydi. Ülkenin yer yanına yayılan teşkilatıyla, Maliye Nezareti'nden büyük bir yapıda olan Düyûn-ı Umumiye İdaresi kaçakçılıkla mücadeleyi tek başına üstlenmek istemiştir. Bu istek karşılıklı görüşmeler sonucu 2 Mayıs 1885'te Şura-ı Devlet kararıyla kesinliğe kavuşturularak kaçakçılıkla mücadele görevi tek başına Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ne verilmiştir.⁴⁰⁹

Alınan kararla birlikte kolcular Düyûn-ı Umumiye teşkilatı içinde gayet önemli bir konuma erişmişlerdir. Halk arasında korucu denen kolcuların sayısı taşra personelinin hemen hemen 1/3 'üne kadar ulaşmıştır.⁴¹⁰ Kolcuların sınır boylarında tuz ve tütün kaçakçılığının önlenmesi için yaptıkları çalışmalarda güvenliklerinin ve caydırıcılıklarının artırılması için silah ruhsatı almaları konusunda Osmanlı Hükümeti nezdinde girişimlerde bulunulmuştur. Hükümet her ne kadar kolculara silah ruhsatı vermek istemese de daha sonra silah taşıma ruhsatı kolculara verilmiş, fakat kolcuların Osmanlı vatandaşı olması şartı da koyulmuştur.⁴¹¹

Bu noktada Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin siyasi baskı yapmakla birlikte Osmanlı hukuku çerçevesinde hareket ettiği ve asla bu hukuki çerçevenin dışına çıkmadığı tekrar vurgulanmalıdır. Kolcuların teşkilatlanması ve silah ruhsatı almaları Osmanlı Hükümeti'nin verdiği kararlarla gerçekleştirilmiştir. Yani konuyla ilgili gerekli izinler eksiksiz olarak alınmıştır. Bu kararların alınmasında Osmanlı Hükümeti üzerinde bir takım baskıların uygulandığı söylenebilir. Bu türlü baskılarla karar aldırıldığı düşünülse de Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin sadece kendi düşündüğü biçimde hesap vermeksizin devlet otoritesinin dışında davrandığı düşünülemez. 2 Mayıs 1885 tarihli Şura-i Devlet kararının çıkması tam dört yıllık görüşmelerin neticesinde gerçekleşmiştir. Anlaşılmaktadır ki, siyasi baskıların netice vermesi dahi uzun zaman almaktadır. Bu da şunu göstermektedir ki, siyasi ve mali alanda en zor dönemini

⁴⁰⁹ Keskinlik, s. 376.

⁴¹⁰ Önsoy, s. 172.

⁴¹¹ Keskinlik, s. 172.

geçirmekte olan Osmanlı Devleti, hukuki otoritesini siyasi baskılar altında dahi korumaktadır.

Teorik zeminde Osmanlı Devleti'nin hukuki otoritesini zedeleyecek her hangi bir anlaşma uygulamaya konmazken özellikle kolcuların kural dışı hareketlerinden de bahsetmek mümkündür. Tütün rejisinin zararlarından bahsedilen 1902 tarihinde Dâhiliye Nazırı Mehmet Menduh ve Efka Nazırı Abdullah Bey tarafından tanzim edilen bir rapora göre kolcuların üreticilere büyük baskılarda bulunduğu hatta karşılıklı yaşanan çatışmalarda çok sayıda kişinin yaşamını kaybettiğinden bahsedilmektedir.⁴¹²

Bütün bu açıklamalar ışığında Düyûn-ı Umumiye Meclisi'nin ne kadar derin ve büyük bir organizasyon kurduğu görülmektedir. Sayısı 1.000'i aşan silahlı görevlileri de bünyesinde istihdam edem Düyûn-ı Umumiye Meclisi hiçbir ayrıntıyı atlamamış, her konuyla ilgili gerekli emirleri içeren talimatlar çıkararak Osmanlı Devlet yönetimine dahi örnek olacak bir idari yapı oluşturmuştur. Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nde çalışanlar maaşlarını eksiksiz ve zamanında almakta, buna ek olarak primle ödüllendirilmekteyken Osmanlı Devleti memurları maaşlarını zamanında alamamakta, sarraflara maaşlarını kırdırarak neredeyse ücretlerinin yarısını alarak geçinmeye çalışmaktaydılar.⁴¹³ Böylelikle büyük kesimin istekle çalışmak istediği bir kurum olmuştur.

Düyûn-ı Umumiye İdaresi bu anlatılan teşkilatı kurarak kendisine yüklenen sorumlulukları yerine getirmek üzere 1 Ocak 1882 tarihinde göreve başlamıştır.⁴¹⁴ İdare çalışmalarına ilk önce İstanbul Bahçekapı'da bulunan Köprülü Han'da bulunan kiralık dairelerde başlamıştır. Zaman içerisinde dar gelen bu mekân terk edilerek, İstanbul Çifte Saraylar mahallesinde deniz kenarında bulunan geniş bir arsaya Osmanlı Banksı binasının da mimarı olan M. Valauri tarafından inşa edilen lüks binaya geçilmiştir.⁴¹⁵ Bu bina hala daha İstanbul Erkek Lisesi olarak kullanılmaktadır.

⁴¹² Hayri Mutluçağ, "Düyûn-ı Umumiye ve Reji Soygunu", **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 2, Kasım 1967, s. 33.

⁴¹³ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 117.

⁴¹⁴ Blaisdell, s. 110.

⁴¹⁵ Kömürçan, s. 69; Keskinlik, s. 375.

4.2.4. Muharrem Kararnamesi ile Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ne Tahsis

Edilen Gelir Kaynakları

Muharrem Kararnamesi gereği kesin bir plana bağlanan Osmanlı borçlarının ödenmesi için gerekli gelirin elde edilmesi amacıyla Osmanlı Devleti bazı gelir kalemlerinin kullanılmasına izin vermiştir. Osmanlı hükümeti borçların ödenmesi için kesin ve vazgeçilmez bir biçimde 13 Ocak 1882'den başlayarak aşağıda sayılacak gelir kaynaklarını Muharrem Kararnamesi ile kurulan Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ne teslim etmiştir.⁴¹⁶

Sözü edilen gelir kalemleri şunlardır: tekellerden ve dolaylı vergilerden sağlanan gelirler yani; tütün ve tuz tekelinden, pul resminden, alkolden, İstanbul balık vergisinden, İstanbul, Edirne, Bursa ve Samsun çevresinden toplanan ipek  ş r  gelirleri ki bu gelirler R sum-ı Sitte İdaresi'nden Düyûn-ı Umumiye İdaresine devredilen gelir kalemleridir.⁴¹⁷ Bu gelir kalemlerinden başka tömbeki resmi gelirinden alınacak senelik 50.000 lira, Osmanlı Devleti borçlarından Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan ve Yunanistan'ın paylarına düşen meblağlar, Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti'ne ödemesi kararlaştırılan yıllık vergisi, Doğu Rumeli vergisi, Kıbrıs vergisi hâsılat fazlasından oluşan sabit gelirler de Düyûn-ı Umumiye İdaresine bırakılmıştır.⁴¹⁸ Son olarak hâsılat fazlasından istifade edilecek gelirlerden olan; patent (temettü) vergisinde meydana gelecek artış ve gümrük vergileri artırıldığı takdirde meydana gelecek artış Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılmıştır.⁴¹⁹

Bu gelir kaynaklarının Düyûn-ı Umumiye İdaresi tarafından nasıl idare edildiği ayrıntılı biçimde incelendiğinde, kurulan Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin Osmanlı ekonomisi üzerine olan etkileri ortaya çıkmış olacaktır.

4.2.4.1. Tuz Tekeli

Gelir bakımından Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin kontrolüne bırakılan en önemli gelir kaynağı tuz tekelidir. Hatırlanacağı üzere 1862 yılında yapılan borçlanma

⁴¹⁶ Novi ev, s. 87.

⁴¹⁷ Novi ev, s. 87,

⁴¹⁸ Karal, s. 428.

⁴¹⁹ Karal, s. 428.

da Osmanlı Hükümeti tuz gelirleri için bir tekel kurarak bu tekelin o yılki gelirini borcun teminatı olarak göstermiştir.

Tuz Ankara, Konya, İzmir, Erzurum, Bağdat, Sivas, Halep, Beyrut başta olmak üzere Osmanlı Devleti'nin çeşitli bölgelerinde üretilen bir madde olmuştur. Ne var ki, bu önemli gelir kaleminden istenilen gelir elde edilememektedir. Çünkü üretim teknolojisinin ilkel kalması, ulaşımın yetersizliği ve çok yaygınlaşan kaçakçılık bu gelir kaynağından umulan faydanın sağlanmasını engellemiştir.⁴²⁰ 1863 yılı bütçesinde 625.000 Lira olarak hesaplanan tuz gelirleri için 1874-75 bütçesinde yapılan tahmin 825.000 Lira olmuştur.⁴²¹ Fakat Düyûn-ı Umumiye İdaresi göreve başladığında tahmin edilen tuz gelirleri elde edilememektedir. Yani Osmanlı Hükümeti yukarıda sayılan sebeplerden dolayı bu gelir kaynağını etkin bir biçimde yönetememiş ya da gerçekçi bütçe tahminleri yapmamıştır. Bu iki durum da yabancıların Osmanlı Hükümeti'nden şikâyetçi oldukları noktalar olmuştur. Bilindiği üzere yabancılar hem Osmanlı mali yönetiminin etkinsizliğinden hem de şeffaf bütçelerin hazırlanmayışından oldukça şikâyetçi olmuşlardır.

İdare çalışmalarına başlayınca bu gelir kaynağını verimli hale getirmek için gerekli girişimlerde bulunmuştur. Öncelikle Düyûn-ı Umumiye Meclisi'nde bulunan Fransız temsilci Berger bir Osmanlı Devleti'nde bulunan tuz kaynaklarının geliştirilmesi konusunda bir rapor hazırlamıştır.⁴²² Bu rapor meclis tarafından da onaylanınca raporun ön gördüğü önlemler alınarak tuz gelirleri artırmak için çalışmalara başlanmıştır.

İlk olarak çok yaygınlaşan kaçakçılık ile mücadele edilmesi kararı alınmıştır. Muharrem Kararnamesi'nin ilgili maddesine göre Osmanlı Hükümeti kaçakçılıkla mücadelede Düyûn-ı Umumiye Meclisi'ne her türlü yardımı sağlayacağını garantisini vermiştir. Dolayısıyla kaçakçılıkla mücadele Osmanlı Hükümeti ile müşterek yürütüleceğinden neticeler kısa zamanda ve kesin olarak alınmıştır.

⁴²⁰ Morawitz, s. 222; Blaisdell, s. 123.

⁴²¹ Blaisdell, s. 123; du Velay, s. 311.

⁴²² Önsoy, s. 183.

Kaçakçılıkla mücadele çerçevesinde liman ve sahilleri kontrol amacıyla iki sahil muhafaza gemisi satın alınmıştır.⁴²³ Kaçakçılığın çok yaygın olduğu yerlerde fiyatlar düşürülmüş, kredili ve tarımsal ürün takasıyla satışlar başlatılmıştır. Kaçakçılığın önemli merkezlerinden olan Sisam Adası tuzları kiralananarak Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin kontrolüne verildiği gibi aynı işlem Girit Adası tuzları için de uygulanmıştır.⁴²⁴ Ülkedeki tüm tuz kaynaklarına hâkim olan ve kaçakçılık bölgesi tuzlarını da hâkimiyeti altına alan Düyûn-ı Umumiye İdaresi böylelikle kaçakçılığın önüne büyük ölçüde geçebilmiştir.

Kontrol altına alınan tuz kaynaklarından yapılacak üretimi geliştirmek için de girişimlerde bulunan Düyûn-ı Umumiye Meclisi celb denilen uzmanları yurtdışından getirerek bu gelir kaynağının verimliliğini artırmak için çalışmıştır.⁴²⁵

Demiryolları ve limanlar arasında bağlantılar kurularak tuzun iç pazarlarda naklini kolaylaştıran önlemler alınmıştır.⁴²⁶ Yurt içinde nakli kolaylaşan tuzun kullanımını gene yurt içinde artıracak çalışmalar yapılmıştır. Bu bağlamda zeytincilik, balıkçılık gibi sektörlerden yararlanılmış ve tuz tüketiminde artış sağlanabilmiştir.

Sadece iç piyasada değil dış piyasalarda da Osmanlı Devleti'nde üretilen tuzun satılması için gerekli girişimlerde bulunulmuş, tuz ihracatı gerçekleştirilmiştir. 1892 yılında çok önemli bir gelir olmayan tuz ihracatı 1908 yılına gelindiğinde 100.000 lira hâsılata ulaşan tuz ihracatından Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin elde ettiği net kâr 12.000 lira olmuştur.⁴²⁷ Düyûn-ı Umumiye İdaresi tuz ihracatı konusunda elde ettiği bu başarıyı İngiltere ve İspanya'dan yapılan ihraç edilen tuzlara karşı rekabet ederek kazanmıştır. Sözü geçen 12.000 liralık net kara ulaşabilmek için 1896 yılında 8.201 ton olan tuz ihracatı, 1900 yılında 50.237 tona çıkarılmıştır.⁴²⁸ Rekabetin varlığı göz önüne alındığında yakalanan bu satış rakamları Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin yadsınamaz başarısı olmuştur.

⁴²³ Blaisdell, s. 124.

⁴²⁴ Morawitz, s. 222.

⁴²⁵ Önsoy, s. 183.

⁴²⁶ du Velay, s. 312.

⁴²⁷ Blaisdell, s. 124; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 151.

⁴²⁸ Morawitz, s. 184.

Netice olarak yapılan bu çalışmalar tuz gelirlerinde çok ysek bir artışı beraberinde getirmiştir. 1881–1882 yılında yani Meclis görevine başladığı yılda tuz geliri 635.000 lira idi. Bu gelir 1907–1908 döneminde ise 1.075.000 Liraya ulaşarak %70 civarında bir artış yaşamıştır.⁴²⁹ Cavit Paşa tarafından hazırlanan 1911 yılı İhsaiyat Mecmuasında ise bu gelir 1.213.801 lira olarak gösterilmiştir.⁴³⁰ Yani 1881 yılından 1911 yılına kadar geçen dönemde tuz gelirleri %100 civarında artmıştır.

Düyûn- ı Umumiye Meclisi tuz gelirini idare ederken, aynı personel idaresinde yaptığı gibi tüm ayrıntıları talimatlarda bildirmiş ve çıkardığı emirlere uygun işlerin yapıldığını sürekli kontrol etmiştir. Tuz tekelinin idaresi ile ilgili talimatlar Düyûn-ı Umumiye Meclisi’nin kurulmasından önceki dönemde de mevcuttur. Çünkü tuz tekeli hem Rsum-ı Sitte İdaresi’nden Düyûn-ı Umumiye İdaresine devir olunmuş bir gelir kaynağıdır hem de 1862’de tekel haline getirilmiş olduğundan bir yandan Osmanlı Hükümeti bir yandan da kurulan idareler tarafından çıkarılan talimatlar mevcuttur. Bu talimatlar bir bütün halindedir, süreklilik arz eder ve bütün çıkarılan talimatların gayesi üretimi artırmak yani daha fazla gelir elde edebilmektir.

3 Mart 1877 tarihinde çıkarılan bir talimatla ocaklarda gereğinden fazla tuz üretilmemesi emri verilmiş ve tuzun üretim ve nakil fiyatının belirlenmesi için üretim mevsiminden önce ihaleye aılması emir edilmiş bu emre uymayanların ise tazminata mahkûm edilmesi uygun grlmştir.⁴³¹ 26 Ağustos 1883 tarihinde yayınlanan bir talimata göre de tuz ambarı bulunan yerlerde tüccarların ambar fiyatının altına tuz satmaları yasaklanmıştır.⁴³² Kaağın nlenmesi için bir önlem olarak yayınlanan 6 Ağustos 1885 tarihli talimatta ise liman tezkereleri Düyûn-ı Umumiye memurlarınca kontrol edilmeyen tuz yüklü gemilere pasaport verilmeyeceği ve kaçak tuz yüklendiği tespit edilirse tüm gemi mürettebatının tutuklanacağı vurgulanmıştır.⁴³³

Yukarıda verilen örnekler farklı yıllarda yayınlanan talimatlar olmakla beraber dikkat edilirse amacın gelir artırııcı önlemlerin uygulanması olduğu görülecektir. Yani

⁴²⁹ Blaisdell, s. 124.

⁴³⁰ Aktaran, Sağlam, *Osmanlı Devleti’nde Moratoryum...* , s. 152.

⁴³¹ Sağlam, *Osmanlı Borç Yönetimi...* C. 1, s. 25.

⁴³² Sağlam, *Osmanlı Borç Yönetimi...* C. 2, s. 205.

⁴³³ Sağlam, *Osmanlı Borç Yönetimi...* C. 2, s. 221.

Düyûn-ı Umumiye İdaresi hiç yapılmayan faaliyetleri gerçekleştirerek tuz gelirlerini artırmamış, sadece etkin olmayan kontrol mekanizmasını güçlendirmiş, günün koşullarına uygun yeni yöntemlerle modern bir idare anlayışı ortaya koymuştur. Zaten bu yönüyle değerlendirildiğinde Düyûn-ı Umumiye İdaresi Osmanlı Devleti için o dönemde örnek alınması gereken bir kurum olmuştur. Durumun böyle olduğu diğer gelir kaynaklarındaki Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin faaliyetleri incelendiğinde görülecektir

4.2.4.2. İpek Öşrü

İpekçilik Türkiye'de uzun yıllardır icra edilen bir sektördür. Özellikle Bursa, Edirne, Şam ve Selanik gibi şehirlerde üretimi yapılan ipek iç ve dış pazarlarda sunulan önemli bir ürün olmuştur. Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ne devredilen ipek öşürü ise, İzmir, Ayvalık, Bursa, Edirne ve Samsun bölgelerine aittir.⁴³⁴

Vergi geliri idareye terk edilen bu bölgelerin ipekçilik konusundaki durumu ise 19.yy'a gelindiğinde oldukça kötüdür. Yabancı rekabeti, tarımsal hastalıklar ve tarım teknolojisiyle ilgili yeniliklerin sektöre uygulanamaması gerilemenin önemli sebepleri olmuştur. Yeniliği yakalayamayan bu sektörde verimlilik oldukça düşmüştür. 1854–1860 yılları arasında Bursa'da 5.000 ton koza yetiştiriliyorken 1881'de üretilen koza miktarı 1.750 ton ve 1882 yılında da 993 ton seviyelerine kadar gerilemiştir.⁴³⁵ Ciddi üretim düşüşlerinin yaşandığı 1880 sonrası dönem Osmanlı Devleti'nde ipekçilik için bir buhran dönemi olmuştur. 1880 yılı hesaplarında 24.365 lira gelir sağlayan ipekçilik 1881 yılında sadece 18.377 lira hâsılatı ulaşabilmiştir.⁴³⁶

Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne vergi gelirleri devredilen ipekçilik sektörünün durumu anlatıldığı üzere güçlkle içindedir ve verimliliğini yitirmiştir. Bununla birlikte Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ne Anadolu'nun tüm ipek öşrü vergileri değil Edirne, Samsun, Bursa ve İstanbul çevresinden toplanacak vergiler tahsis edilmiştir. Şu halde bit bütün olan ipekçilik sektörü içerisinde sadece bu bölgenin iyileştirilmesi oldukça

⁴³⁴ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 154; Blaisdell, s. 124.

⁴³⁵ Morawitz, s. 261.

⁴³⁶ du Velay, s. 322.

zordur. Bu sebeple İdare Anadolu'nun tümünün faydalanacağı düzenlemelerle ipekçilik sektörünü darlıktan kurtararak verimli hale getirmeye çabalamıştır.⁴³⁷

Sektörü geliştirmek için yapılan faaliyetlerden en önemlisi tarımsal hastalıklarla mücadele için yapılanlar olmuştur. Çünkü ipek kozalarındaki hastalıklar sebebiyle çok fazla ürün zayi olmaktaydı. Bu olumsuzluğun önüne geçebilmek için 1885 yılında ipekböceği yetiştirmek için yumurtaların Pasteur yöntemiyle seçimine başlanmıştır.⁴³⁸ 1888 yılında ise ipekböcekçiliğinin tüm yurttaki profesyonellerce yapılmasını sağlamak için gerekli eğitim kurumları kurulmuştur. Hazine-i Hassa Müdürü olan Torkamyan Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ne bir rapor hazırlayarak kurulacak okulun ipekböcekçiliğine olacak faydalarını anlatmıştır. İdare'nin onaylamasıyla da Bursa'da 1888 yılında “ Darü'l Harir” isimli bir okul açılmıştır. Okulun müdürlüğüne ise okulun kuruluşunda katkısı olan ipekböcekçiliği uzmanı Torkamyan getirilmiştir. Bu okul yurt çapında çalışmalar sürdürecektir. 2.000 civarında kız ve erkek mezun vermiştir.⁴³⁹ 1922 yılına kadar Tormakya'nın müdürlüğünde faaliyetlerine devam eden okul daha sonraları ipekböceği yetiştirme enstitüsü adını almıştır.

Bu okulda yetiştirilen öğrencilerin yurdun her yanına gitmeleri neticesinde gittikleri yörelerin halkları da ipekböceği yetiştirmenin yeni yöntemlerini öğrenmişlerdir. Nihayetinde 1890 ile 1910 arasında 130.000 dönüm araziye 60.000.000 dut ağacı dikilmiştir.⁴⁴⁰

Düyûn-ı Umumiye İdaresi bir yandan ülkede yapıla gelen ipekböcekçiliğinin modern yöntemlerle güçlenmesi için çalışırken bir yandan da bütün ülkeye örnek olacak sanayi tesislerinin de işletilmesini üstlenmiştir. Selanik civarında kurulan 60 yıkama havuzu bulunan iplik fabrikası 1899 yılında işletmeye açılmıştır. Fabrikanın masrafları Osmanlı Hükümeti tarafından karşılanırken işletilmesi Düyûn-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılmıştır.⁴⁴¹

⁴³⁷ Blaisdell, s. 124.

⁴³⁸ Blaisdell, s. 124.

⁴³⁹ Önsoy, s. 186; Kömürçan, s. 76.

⁴⁴⁰ Blaisdell, s. 125.

⁴⁴¹ Morawitz, s. 263.

Muharrem Kararnamesi uyarınca D         Umumiye   daresi'ne tahsis edilen gelirlerin daha verimli hale gelmesi için   dare'ye yardımda bulunacağını taahhüt eden Osmanlı Hükümeti görüldüğü üzere bu faaliyetiyle taahhüdünü yerine getirmiştir.

Osmanlı Hükümeti ve D         Umumiye   daresi'nin uyumlu çalışmaları sonucu ve D         Umumiye   daresi'nin titiz çalışmalarıyla ipek   retiminde ve ipek     r   gelirlerinde art     g  r  lm    tir.

1885 yılında toplamda 7.84 bin ton olan ya   koza ve ham ipek üretimi, 1911–1912 yıllarında 20.68 bin tona kadar yükselmiştir.⁴⁴²   retimde yaşanan istikrarlı art     Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar devam etmiş ancak savaşın başladığı 1914 yılında 9.10 bin tona gerilemiştir.

Sözü edilen   retim art    , ipekten alınacak vergi gelirlerini de art  rm    tir. D         Umumiye   daresi tarafından yönetilen ipek     r   1881–1882 yılında 17.000 lira iken 1906–1907 yılında 125.000 liraya yükselmiştir. Ayrıca   dare yönetiminde olan bölgelerde ipeğin değeri de 1.000.000 lirayı a  m    tir. Bu artış sadece D         Umumiye   daresi'nin yönetimine bırakılan bölgelerde olmam    tir. Daha önce belirtildiği gibi   dare ipek  ili  in gelişmesini sağlayan faaliyetlerini tüm yurda yaym    tir. Bunun neticesinde de Osmanlı Devleti'nin genel ipek     r   geliri 20.000 liradan 276.000 liraya yükselmiş ayrıca ipeğin değeri de 200.000 liradan 2.765.000 liraya   ıkm    tir.⁴⁴³

D         Umumiye   daresi bu gelir kaleminin verimli hale getirilmesinde yakaladığı başarıyı titiz ve kurumsal çalışmaları neticesinde yakalam    tir. Her konuda olduğu gibi ipek a  arının idaresi konusunda ayrıntılara dikkat edilecek   dare personelinin bir bütünlük içinde hareket etmesini sağlayacak talimatlar yayınlanm    tir.   pek  ilik sektörünün en önemli problemi olan tarımsal hastalıkların giderilmesi için yapılan çalışmalara ve bu çalışmaları içeren kitapçıklar bütün ipekböceği yetiştirilen

⁴⁴² Vedat Eldem, s. 70.

⁴⁴³ Blaisdell, s. 125.

bölgelere gönderilmiş ve bu durum bir talimatla bütün ilgililere duyurularak, modern usullerin uygulanması emredilmiştir.⁴⁴⁴

4.2.4.3. Alkollü İçkiler Vergisi

Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılan alkollü içkiler vergisi şarap, konyak, rakı, rom ve bira gibi içkilerden alınmaktaydı. Bunlardan başka ithal edilen her türlü içki de vergiye tabi idi. Yani ülke içinde ithal içkilerin distribütörlüğünü yapan firmaların satışları da dâhil olmak üzere tüm içki satışından vergi alınmaktaydı.⁴⁴⁵

Bu önemli vergi kaynağı Osmanlı Devleti'nin nüfus büyüklüğüyle kıyaslandığından oldukça az vergi sağlamaktaydı. Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne devredilmeden bu gelir kaynağının vergilerini toplayan Rüşum-ı Sitte İdaresi döneminde bu gelir kaleminde 160.000 lira gelir elde edilmiştir.⁴⁴⁶ Nüfusa oranla alkol vergisinin gelirinin bu kadar düşük olmasında hiç kuşkusuz ülke nüfusunun büyük kesiminin Müslüman olması etkili olmuştur. Bundan başka alkollü içkilerin üretim ve satışına yüksek vergiler konması ve 1870'lerden itibaren bağcılık sektörünü etkileyen filoksera hastalığı alkollü içki sektörünü olumsuz etkilemiştir.⁴⁴⁷

Duyun-ı Umumiye Meclisi'ne alkollü içkiler vergisinin gelirleri tahsis edildiğinde sektörün durumu kabaca bu şekildeydi. İdare özellikle bağcılığın geliştirilmesi ve Osmanlı Hükümeti'nin alkollü içkiler sektörünün gelişmesini engelleyen mevzuatın değiştirilmesi konularında çalışmalar yapmıştır.

Bu çalışmalar dâhilinde İdare bürokratik işlemlerin basitleştirilmesi, alkollü içkiler vergisinin tespitinde son beş yılın ortalamasının alınması ve ihracatın teşviki için ihracat sırasında alınan verginin yarsının iade edilmesini içeren düzenlemeleri hükümete yaptırmak istemiştir.⁴⁴⁸ Diğer taraftan da bağcılıkla yakından ilgilenecek filoksera hastalığının önüne geçebilmek için 1889'da İstanbul Göztepe'de Kızıltoprak Amerikan Asma Fidanlığı, Bağ Aşı Ameliyat Mektebi ve Numune Bağ kurulmuştur. Sözü edilen

⁴⁴⁴ Mehmet Hakan Sağlam, **Osmanlı Borç Yönetimi Düyûn-ı Umumiye 1879–1891 Takım 1 C. 3, 1.** Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007, s. 229.

⁴⁴⁵ Kazgan, “*Düyûn-ı Umumiye*”, s. 709.

⁴⁴⁶ Önsoy, s. 188.

⁴⁴⁷ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 159.

⁴⁴⁸ Morawitz, s. 252.

kuruluşlar aracılığıyla bağcılara bedelsiz Amerikan çubukları verilmiştir. Filoksera hastalığı ile mücadele ederek sağlıklı bağların yetiştirilmesine katkıda bulunan bu fidanlık 1919 yılına kadar Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin yönetiminde çalışmalarına devam etmiştir.⁴⁴⁹

Bağcılık ile ilgili yapılan bu teknik çalışmalar neticesini olumlu vermiştir. Amerikan bağ çubuklarını kullanan üreticilere on yıllık vergi muafiyetinin de tanınmasıyla sağlıklı Amerikan çubuklarının kullanımı oldukça yaygınlaşmıştır. Kısa zamanda İstanbul civarında 1.315.000 çubuk dikilirken Aydın bölgesinde 1.200.000 adet çubuk dikilerek üzüm bağlarının kapladığı arazi 300.000 hektara ulaşmıştır.⁴⁵⁰ Çalışmaların olumlu etkileriyle birlikte üretimde de artış yaşanmıştır. 1896 yılından itibaren inişli çıkışlı olmakla birlikte şarap üretimi 861.000 hl. den 944.000 hl. dolaylarına yükselmiş ancak Birinci Dünya Savaşından hemen önce 1913 yılında bu miktar 280.000 hl.'ye kadar gerilemiştir.⁴⁵¹

Bağcılık sektöründe teknik ilerlemeler yaşanırken sektörün önünü tıkayan mevzuatların aşılması bir zorunluluk halini almıştır. Çünkü şarap ithal edenler malın değeri üzerinden %8 vergi öderlerken, yerli şarap üreticileri %15 vergi vermekle mükellef kılınmışlardır.⁴⁵² Vergi kanunlarındaki bu adaletsizlik tüm alkollü ürünlerin ithalat ve ihracatı için geçerli olmuştur. Böyle bir vergi mevzuatının olması da sektörün gelişerek daha yüksek miktarlarda vergi geliri sağlamasının önünü kesmiştir. Üreticinin kendi kullanımı için ayırmasında sakınca görülmeyen 250 kg şarap dışında kalan tüm üretiminin vergisini üç ay içinde ödemesi de zorunludur. Vergisini ödemek için ürettiğini satması şartı aranmamış sadece üretilen ürün üzerinden daha satılmadan vergi tahakkuk ettirilmiştir. Haliyle bu durum da üretici üzerinde ağır yük olmuştur.

Duyun-ı Umumiye İdaresi vergi mevzuatının düzeltilmesi için Osmanlı Hükümeti nezdinde birçok girişimlerde bulunmuştur. Ne var ki bu girişimler sonuç vermemiştir. Gelirlerin artırılması sadece teknik yeniliklerin uygulanmasına bağlı kalmıştır. Durumun böyle olmasında İslamiyet'in alkolü yasaklayan emirler içermesi ve

⁴⁴⁹ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 159.

⁴⁵⁰ Morawitz, s. 253.

⁴⁵¹ Vedat Eldem, s. 82.

⁴⁵² Blaisdell, s. 126.

Osmanlı Hükümeti'nin halk nezdinde bu kuralları çiğneyerek hareket etmeyi uygun görmemesi yatabilir. Buradan da anlaşılmaktadır ki Osmanlı Hükümeti kendi politikalarına ve zihniyetine uygun düşecek konularda hukuki düzenlemeler yapmaktan geri kalmamış bunun haricindeki konularda Duyun-ı Umumiye İdaresi'ne herhangi hukuki yardımda bulunmamıştır. Yani hükümet özgünlüğünü ve bağımsızlığını her halde korumuş Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin isteklerine koşulsuz boyun eğmemiştir.

Her şeye rağmen vergi oranları arasındaki büyük adaletsizliği ortadan kaldırmak adına vergi iadesi sistemi getirilerek ihraç edilirken alınan verginin yarısının iade edilmesine karar verilmiştir.

Bütün çalışmalar ve düzenlemeler neticesinde 1882 yılında 178.861 lira olan alkollü içkiler vergisi 1907 yılında 283.301 lira seviyesine çıkmıştır. Gene Birinci Dünya Savaşı öncesinde sektör daralmış ve gelirler azalarak 240.478 lira seviyesine gerilemiştir.⁴⁵³ Aynı dönem aralığında yani 1882–1913 yılları arasında tuz gelirlerinde 5,8 kat ve ipek gelirlerinde de 3,2 kat artış yaşanmıştır. Şarap resminde artışların diğer gelir kalemlerine göre daha az olmasında Osmanlı Hükümeti'nin sektörün önünü açacak düzenlemeleri yapmakta isteksiz olması etkili olmuştur.

4.2.4.4. Damga Vergisi

Damga resmi; kişiler arasında yapılan sözleşmeler, kıymetli evraklara ve yeni kurulan şirketlerin hisse senetlerine yapıştırılan pullardan elde edilmekteydi. Buna ilave olarak damgalı kıymetli evrak satışlarından alınacak vergi de bu vergi kapsamına girmiştir.

Osmanlı Devleti'nde sayıldığı gibi hemen her türlü evraka damga pulu yapıştırılması suretiyle verginin kapsamı geniş tutulmaya çalışılmıştır. Hatta telgraf makbuzlarına bile pul yapıştırılmıştır.⁴⁵⁴ Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin faaliyetleri neticesinde dolaylı olarak artacak evraka dayalı işlemler sebebiyle damga vergisinde de bir artış yaşanacağı öngörüsünde bulunmak güç değildir. Ancak Duyun-ı Umumiye İdaresi kendi yönetimine bırakılan bu vergi kaleminin tahsilinde başlangıçta oldukça zorlanmıştır. Zorluğun çıkmasında İdare ile hükümet arasında çıkan anlaşmazlıklar

⁴⁵³ Önsoy, s. 196.

⁴⁵⁴ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 157.

etkili olmuştur. İkamet ve pasaport tezkeresi harçlarının bu vergi kapsamına dâhil olup olmadığı uzun süre tartışma konusu olmuştur. Nihayet bu sorun 1888 yılında Duyun-ı Umumiye İdaresi lehine çözülmüştür. Bu zamana kadar da Hükümet 50.000 lira tutarındaki vergiyi Duyun-ı Umumiye İdaresi'nin kullanmasına imkân vermemiştir. İdare ancak bu tarihten sonra söz konusu iki harcın gelirine sahip olabilmıştır.⁴⁵⁵

Yabancılar da 1894 tarihinde çıkarılan Padişah Fermanına kadar bu vergiden muaf tutulmuşlardır. Duyun-ı Umumiye İdaresi kapitülasyonlardan faydalanan ülkelerin vatandaşlarının damga vergisinden muaf olmalarının engellenmesi için hükümet ile temasa geçmiştir. Yapılan görüşmeler sonuç vererek 20 Mart 1894 tarihinde çıkan bir fermanla yabancılar da kısmen bu vergiye muhatap olmuşlardır.⁴⁵⁶ 1905 yılına gelindiğinde ise bütün yabancılar damga vergisine tabi tutulmuşlardır. Osmanlı Devleti 1894 fermanıyla bu verginin genişletilerek daha önemli bir gelir kaynağı haline getirilmesinde İdareye yardımcı olmuşsa da yabancı ülke vatandaşlarının bazı özel anlaşmalardan faydalanmaları 1894 fermanının uygulanmasını zorlaştırmıştır.

Yaşanan bazı zorluklara karşın Duyun-ı Umumiye İdaresi damga vergisi gelirlerini 1882 yılında 140.000 lira iken 1902 yılında 240.000 liraya çıkarmayı başarmıştır.⁴⁵⁷ 1911 yılına gelindiğinde ise damga vergisi 565.000 lira seviyelerine kadar yükselmiştir.⁴⁵⁸

4.2.4.5. Balık Avı Vergisi

Muharrem Kararnamesi gereğince İstanbul ve civarının yani boğazlar ve Marmara denizinde yapılan balıkçılıktan elde edilen vergi gelirleri Düyûn-ı Umumiye Meclisi'nin kontrolüne bırakılmıştır.

Balıkçılar sınırları belirtilen bölgelerden avladıkları balıkları Duyun-ı Umumiye memurlarının bulunduğu balıkhanelere getirmeye mecbur bırakılmışlardır.

⁴⁵⁵ Kazgan, “*Düyûn-ı Umumiye*”, s. 709.

⁴⁵⁶ Kazgan, “*Düyûn-ı Umumiye*”, s. 709; Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 157.

⁴⁵⁷ Blaisdell, s. 127.

⁴⁵⁸ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 157.

Balıkhanede memurların gözetiminde satılan balıklardan %20 oranında Duyun-ı Umumiye payı ve %3 masraf alınması kararlaştırılmıştır.⁴⁵⁹

Duyun-ı Umumiye Meclisi balıkçılıktan elde edilecek gelirleri artırmak için de gerekli çalışmaları yapmıştır. Bu amaçla Paris Tcrocadero Akvaryumu Müdürü M. de Bellesme İstanbul'a davet edilmiştir. Kendisine Türk balıkçılığının sorunlarını saptaması ve bu sorunlara dair çözümleri içeren bir rapor hazırlaması istenmiştir. Sunulan rapor Duyun-ı Umumiye İdaresi tarafından uygulamaya konulmuştur. Buna göre balıkçılık sektöründe çalışacak kişilerin eğitimi için kurslar düzenlenmiştir. Ayrıca eski balıkthane müdürü Karkerin Devecioğlu tarafından "Balık ve Balıkçılık" isimli bir eser kaleme alınmış ve aynı eser Fransızcaya tercüme ettirilmiştir.⁴⁶⁰

İstanbul için yetersiz olduğu düşünülen balık pazarının yerine ise yeni bir balık pazarı Duyun-ı Umumiye İdaresi tarafından inşa ettirilmiştir. Netice olarak idarenin bu konuda yaptığı çalışmalarda olumlu sonuçlar vermiştir. Balık vergisi 1882 ile 1902 yılları arasında 20.000 liradan 40.000 liraya çıkmıştır.⁴⁶¹ 1902'yi takip eden yıllarla birlikte 1913 yılına gelindiğinde balık vergisi 1882'deki miktarın 3,5 katına kadar çıkmıştır.⁴⁶² Görüldüğü üzere bu gelir kaleminde de artış gözlenmiştir. Sektörü geliştirmeye yönelik tedbirleri alıp bu tedbirleri eksiksiz uygulamayı başaran Duyun-ı Umumiye İdaresi, balık vergisinden elde edilen geliri de arttırabilmiştir.

4.2.4.6. Tütün Vergisi

Tütün vergisi Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılan en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur. Osmanlı Devleti'nde kullanımı 16. yy'a kadar inmektedir. Bu dönemde kaçak yollarla ülkeye sokulan tütünle mücadelede yetersiz kalan Osmanlı Devleti 1612 yılında Hollanda'dan tütün ithal edilmesine izin vermiştir. Böylece Osmanlı Devleti'nde tütün kullanımı serbest hale gelerek devlet için yeni bir gelir kaynağı yaratılmıştır.

⁴⁵⁹ Blaisdell, s. 126.

⁴⁶⁰ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 162.

⁴⁶¹ Blaisdell, s. 127.

⁴⁶² Kazgan, "*Düyun-ı Umumiye*", s. 713.

Tütünden alınan vergi 1860'lı yıllara kadar aynı kalmıştır. 1862 yılında tütünden alınan vergi dört katına yükseltilmiş, tütün satılan dükkânlardan yıllık kira bedellerinin %80'i ve seyyar satıcılardan ise yılda 100 kuruş vergi alınması karara bağlanmıştır.⁴⁶³ Tütün ekim alanları genişledikçe üretim artmış böylece tütünden alınan vergi devletin önemli gelir kaynaklarından biri haline gelmiştir. Yurt dışına tütün satışından vergi almamayı kabul eden Osmanlı Devleti ortaya çıkacak gelir kaybını önlemek için 1861 yılında tütün tekeli kurmuştur. Düyun-ı Umumiye İdaresi kurulmadan önce Rüsum-ı Sitte İdaresi'nin kontrolünde olan tütün tekeli 1880 yılında devlete 643.257 lira gelir sağlamıştır. Alınan vergi miktarı da devlet için ne kadar önemli bir gelir kaynağı olduğunu ispatlamaktadır.

Düyun-ı Umumiye İdaresi kurulduktan sonra ise bu gelir kalemi Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne terk edilmiştir. Muharrem Kararnamesi'nin sekiz ve dokuzuncu maddeleriyle bu konu düzenlenmiştir.⁴⁶⁴ Adı geçen maddelere göre Rüsum-ı Sitte İdaresi'ne bırakılan tütün tekeli gelirleri 13 Ocak 1882 tarihinden başlamak üzere ve borçlar tamamen ödenene kadar Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılmıştır. Gene adı geçen maddeler uyarınca Osmanlı Hükümeti tuz ve tütün tekelinin tekel biçiminde idare edilmesine karşı çıkmayacaktır. Ancak Osmanlı Hükümeti ile önceden bu konuda anlaşma yapılması gerektiği de ilgili maddelerde ifade edilmiştir. Yani 1861 yılında kurulan tütün tekelinin Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne gene tekel olarak terk edilmesi hususu Osmanlı Hükümeti ile Düyun-ı Umumiye Meclisi arasında yapılacak görüşmelerde belirlenecektir.

Düyun-ı Umumiye Meclisi tuz tekelinin işletmesini bizzat üstlenirken, tütün tekelinin işletmesinin kurulacak bir şirkete verilmesini uygun görmüştür. Bu konuda yapılan görüşmeler neticesinde 27 Mayıs 1883 tarihinde bir anlaşmaya varılmıştır. Anlaşmaya göre tütün tekelinin işletmesi Societe de la Regie Cointeressee des Tabacs de l'Empire Ottoman (Osmanlı İmparatorluğu'na Ortak Çıkarlar Sağlayan Tütün Tekeli)'ne verilmiştir.⁴⁶⁵ Bu tekelin işletme imtiyazını alanlar ise, Viyana'daki Credit

⁴⁶³ Morawitz, s. 225.

⁴⁶⁴ Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 312–314.

⁴⁶⁵ Blaisdell, s. 127; Donald Quataert, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881–1908)**, Sabri Tekay (çev.), Ankara: Yurt Yayınevi, 1987, s. 23–42.

Anstalt, Berlin'deki S. Bleichröder Bankası ve Osmanlı Bankası idi.⁴⁶⁶ Şirketin kuruluş ortakları ise Osmanlı Hükümeti ve Düyun-ı Umumiye Meclisi olmuştur. Osmanlı Hükümeti ile ortak bu kuruluşa kısaca Tekel Rejisi de denilmiştir. Reji 100.000.000 frank (440.000.000 Kuruş) ve yarısı ödenmiş sermayeli imtiyazlı bir şirkettir.⁴⁶⁷

Şirket daha önce 1861'de kurulan tek el tarafından bandrole uygulamasına tabi tutulan bölgelerin tütünlerini almak, işlemek ve satmak hakkına sahipken, bandrol uygulamasının olmadığı yerlerde daha önce Osmanlı Hükümeti tarafından alınan vergileri tahsil etmek yetkisine sahiptir.⁴⁶⁸

Reji şirketi tütün tekelinin imtiyazını almasına karşılık olarak yıllık 750.000 lira'yı Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne ödeyecektir. Buna ek olarak yıllık elde edilen kar miktarını daha önce belirlendiği üzere Hükümet ve İdare arasında dağıtacaktır. Ayrıca ödenmiş sermayeye %8 hesabıyla faiz verecektir.⁴⁶⁹

Bu kurallar dâhilinde çalışmaya başlayan reji şirketi kuruluşunu takip eden ilk üç yıl zarar açıklamıştır. Bu zarar toplamda 369.548 lira olarak hesaplanmıştır.⁴⁷⁰ Ancak çalışmalarında kararlı hareket eden şirket 1884 yılında biri İstanbul'da diğeri İzmir'de iki fabrika kurmuştur. Bu iki fabrikadan başka Samsun, Adana, Şam ve Halep'te daha küçük olmak üzere yeni fabrikalar kurulmuştur.⁴⁷¹ Bu fabrikalarda 1913 yılı için bakıldığından toplam 3.691 kişi istihdam edilmiş ve 8.588 ton üretim gerçekleşmiştir. Tütün üretiminde yakalanan artışın ardından açılan bu yeni fabrikalarla birlikte reji şirketinin hâsılatı ve netice olarak da karlılığı artmıştır. 1887 yılından başlayarak 1902 yılına kadar geçen sürede toplam 10.641.707 lira toplam hâsılatı ulaşılmış bu hâsılatan

⁴⁶⁶ Blaisdell, s. 127.

⁴⁶⁷ Vedat Eldem, s. 77.

⁴⁶⁸ Kazgan, "Düyun-ı Umumiye", s. 710.

⁴⁶⁹ Blaisdell, s. 128; Vedat Eldem, s. 77. Reji şirketi Osmanlı Devleti'ne 1–500.000 lira arasında kar ettiğinde %30, 500.000–1.000.000 lira arasında kar ettiğinde %39, 1.000.000–1.500.000 lira arasında kar ettiğinde %52, 1.500.000–2.000.000 arasında kar ettiğinde %70 ve 2.000.000 lira'dan fazla kar ettiğinde %75 oranında pay verecektir. Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne de sırasıyla %35, %34, %30, %20, %15 oranlarında pay verecek, kalan kar miktarını da kendisi alacaktır. (du Velay, s. 327.)

⁴⁷⁰ du Velay, s. 331.

⁴⁷¹ Vedat Eldem, s. 77.

ise toplam 1.094.043 lira kar elde etmiştir.⁴⁷² Anlaşıldığı üzere şirket faaliyetleri sonucunda %10 net kar elde etmeyi başarmıştır.

Reji şirketinin önündeki en büyük sorun ise kaçakçılık olmuştur. Daha önce de belirtildiği üzere tütünün ülkede ilk kullanılmaya başladığı yıllarda bu ticaret kaçak yollarla yapılmıştır. Daha sonra kanuni olarak tütün ticaretine izin verilmesine karşın ağır vergilerden kaçmak isteyen kimseler işlerine kaçak olarak devam etmenin yollarını aramışlardır. Reji şirketinin de çiftçinin elindeki ürünü düşük fiyata almak istemesi bir yerde kaçağın doğmasına sebep olmaktaydı. Piyasada 1885 ile 1910 yılları arasında geçen 25 yıllık dönemde tütün fiyatları 9–10 kuruş arasında iken, reji şirketi 6–7 kuruş civarında çiftçiden ürün alma yoluna gitmiştir.⁴⁷³ Bu durum kaçağın önüne geçilmesini güçleştirmiştir. Ülkedeki tütün ticaretinin yaklaşık %30'u kaçak olarak gerçekleşmiştir. Osmanlı Hükümeti'nin ise reji şirketine kaçağın önlenmesi konusunda tam destek vermemesiyle de kaçağın önlenmesi pek mümkün olmamıştır.

Osmanlı Hükümeti'nden kaçakla mücadele konusunda yeterli desteği alamayan reji şirketi sorunu kendi yetkileri dâhilinde çözme yolunu seçmiştir. Bu durum ise istenmeyen olayların yaşanmasına sebep olmuştur. Kaçakla mücadele konusunda Düyun-ı Umumiye İdaresi'nde olduğu gibi kolcu çalıştırma yetkisine sahip olan şirketin emrindeki bu silahlı görevliler çok kişinin ölümü ile neticelenen çatışmalara girmişlerdir.⁴⁷⁴

Şirketin kuruluşundan itibaren Düyun-ı Umumiye Meclisi tarafından çıkarılan talimatlarla olabilecek kaçakların önüne geçilmek amaçlanmıştır. Örneğin, 8 Nisan 1884 tarihinde yayınlanan bir talimata göre tekel idaresi Düyun-ı Umumiye Meclisine devredilmeden önce ellerinde tütün bulunduran üretici ve tüccar talimat tarihinden itibaren ellerine bulunan tütün miktarlarını reji idaresine bildirmek yükümlülüğü altına girmişlerdir.⁴⁷⁵ 25 Nisan 1885 tarihinde çıkan bir talimata göre de kaçak olarak

⁴⁷² Önsoy, s. 209.

⁴⁷³ Önsoy, s. 210; Parvus Efendi, **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, Muammer Sencer (çev.), 1. Basım, İstanbul: May Yayınları, 1977, s. 159–174.

⁴⁷⁴ Mutluçağ, s. 33.

⁴⁷⁵ Sağlam, *Osmanlı Borç Yönetimi...* C. 3, s. 180.

yakalanan tütünden iki kat aşar vergisi alınacağı, alınan verginin reji ile Düyun-ı Umumiye İdaresi arasında bölüşüleceği konusu yer almıştır.⁴⁷⁶

Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne terk edilen tütün tekeli İdare bizzat idare etmemiş anlatıldığı üzere reji şirketine ortak olmak suretiyle bu tekelden faydalanmıştır. Ayrıca reji idaresi rejiye dâhil olmayan bölgelerin aşarlarını da Düyun-ı Umumiye İdaresi adına toplayarak idareye teslim etmiştir. Bütün faaliyetler neticesinde Düyun-ı Umumiye İdaresi tütün aşarı ve rejiden aldığı hisse dâhil olmak üzere 1883 ile 1913 yılları arasında toplam 6.177.371 lira kazanç elde etmiştir.⁴⁷⁷ Yıllık ortalama 880.000 lira civarına denk gelen tütün kazancı yıllar itibariyle yüksek artışlar göstermemiş ancak istikrarını korumuştur. Bu bağlamda da Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin en önemli gelir kaynaklarından biri olmuştur.

Tütün konusuyla ilgili son olarak tömbeki resminden bahsedilmelidir. Nargilede kullanılan bu tütün cinsi İran'dan ithal edilen bir ürün olmakla birlikte Osmanlı Hükümeti tarafından %75 gümrük resmine tabi tutulmuştur. Muharrem Kararnamesi'nin sekizinci maddesi uyarınca Osmanlı Hükümeti ithal tömbeki resminden elde ettiği gelirden 50.000 lira Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne ödemeyi kabul etmiştir.

4.2.4.7. Kıbrıs Adası Gelir Fazlası

Düyun-ı Umumiye Meclisi'ne tahsis edilen bir başka gelir kaynağı Kıbrıs adası gelir fazlası olmuştur. 4 Haziran 1878 tarihinde yapılan bir anlaşma uyarınca Kıbrıs adasının yönetimi İngilizlere bırakılmıştır. İngiltere adanın yönetimi için gerekli masrafları adanın gelirlerinden karşıladıktan sonra kalan meblağı Osmanlı Hükümeti'ne ödemeyi kabul etmiştir.⁴⁷⁸

Ancak İngiliz Hükümeti Osmanlı Devleti'ne hiçbir ödemedede bulunmamıştır. Çünkü İngiliz Hükümeti adadan elde edilecek gelir fazlasını karşılığı Kıbrıs gelirleri

⁴⁷⁶ Sağlam, *Osmanlı Borç Yönetimi...* C. 3, s. 196.

⁴⁷⁷ Kazgan, *Düyun-ı Umumiye*, s. 711.

⁴⁷⁸ du Velay, s. 320.

olan 1855 borçlanmasının faiz ve anapara ödemelerine ayırdığını açıklamıştır.⁴⁷⁹ Bu sebepten Osmanlı Hükümeti Kıbrıs'tan 1878'den sonra hiç gelir elde edememiştir.

Muharrem Kararnamesi'nin sekizinci maddesine göre Düyun-ı Umumiye Meclisi'ne bırakılan gelir kalemleri sayılırken Kıbrıs gelirleri fazlası da metinde yerini almıştır. Sekizinci maddeye göre Osmanlı Hükümeti her sene Kıbrıs adası gelir fazlalarını Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne ödeyecektir. Eğer Kıbrıs adasından hiç gelir fazlası elde edilemezse o halde, Osmanlı Hükümeti 130.000 lira ödeyecektir. Kıbrıs adasından 1878'den itibaren hiç gelir elde edilemediği hatırlanırsa Osmanlı Devleti'nin sürekli 130.000 lira ödemiş olduğu anlaşılabacaktır. 1890 yılına kadar 130.000 lira olarak ödenen bu miktar yapılan müzakerelerle 102. 596 lira'ya indirilmiştir.⁴⁸⁰ Bu miktarın ödenmesinde gümrük vergileri kaynak olarak kullanılmıştır.

4.2.4.8. Bulgaristan Vergisi

Özerk olarak tanınan Bulgaristan'ın Osmanlı Devleti borçlarından kendi payına düşen miktarın hesaplanarak bu meblağı ödemekle yükümlü bırakılması Berlin anlaşması gereğince kararlaştırılmıştır. Ancak Bulgaristan vergisinin ne kadar olacağının tespiti zor olmuştur.

Bulgaristan vergisinin tespit edilmesine kadar 1 Ocak 1882 tarihinden itibaren Osmanlı Hükümeti bütün aşarından aldığı miktardan yılda 100.000 lirayı Bulgaristan vergisine karşılık ödeyecektir. Avusturya-Macaristan temsilcisi Bulgaristan vergisinin 424.000 lira olması gerektiğini belirtmişse de Bulgaristan'ı himaye eden Rusya Bulgar Hükümeti'nin bu miktarı ödemesini istememiştir.⁴⁸¹ Görüşmelerden sonuç alınamaması sebebiyle Osmanlı Hükümeti Bulgaristan vergisine karşılık olarak her yıl 100.000 lirayı düzenli olarak ödemiştir.⁴⁸²

⁴⁷⁹ Blaisdell, s. 128.

⁴⁸⁰ Blaisdell, s. 128.

⁴⁸¹ Morawitz, s. 307.

⁴⁸² Önsoy, s. 218.

4.2.4.9. Doğu Rumeli Gelirleri

Doğu Rumeli'nden borçların ödenmesi için Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılacak miktarın saptanması için yapılan görüşmeler çok uzun sürmüştür. Bu konunun karar bağlanması için yapılan görüşmeler tam on beş yıl devam etmiştir.

Berlin anlaşması gereğince Doğu Rumeli'ye özerklik verilmiştir. Gene Berlin Anlaşması'nda Osmanlı Devleti'nden ayrılan bağımsız veya özerk bölgelerin Osmanlı dış borçlarına iştirak etmeleri kararlaştırılmıştır. Düyun-ı Umumiye İdaresi kurulunca da bu madde uyarınca özerk Rumeli bölgesinin Osmanlı borçlarına katılması uygun görülmüştür. Gelirlerinin belirli bir kısmının Osmanlı borçlarının ödenmesi için Düyun-ı Umumiye Meclisi'ne verilmesine karar verilmiştir.

Özerk Rumeli bölgesinin gelirlerinin tespiti için uluslar arası bir komisyon kurulmuştur. Bu komisyonun açıkladığı karara göre Doğu Rumeli'nin yıllık geliri 800.000 lira olarak belirlenmiştir. Bu miktarın üçte biri yani 240.000 lira'sı Düyun-ı Umumiye İdaresine tahsis edilmiştir.⁴⁸³ Ne var ki özerk bölge yönetimi bu miktarın çok fazla olduğunu ileri sürmüş, gelirlerinin de hesaplanandan az olduğunu bahane ederek toplam ödemesi gereken tutarı 180.000 lira'ya indirtmiştir. Ancak ödemeler düzenli olarak yapılmamıştır.

1885 yılında Bulgaristan'ın bu bölgeyi işgal etmesiyle de yeni bir süreç başlamıştır. Bir süre ödemeleri düzgün yapan Bulgar Hükümeti 1887 yılında ödemeleri durdurmuştur. Başlayan müzakere süreciyle birlikte yıllık 22.000 liralık taksitler halinde borcun 130.000 liraya indirilmesine karar verilmiştir.⁴⁸⁴

1908 yılında Bulgaristan'ın bağımsızlığını ilan etmesiyle bu bölgenin durumu tekrar görüşülmeye başlanmıştır. Bu sırada Rusya'nın Osmanlı Devleti'nden alacağı olan savaş tazminatından vazgeçmesi üzerine Osmanlı Hükümeti de Doğu Rumeli'den aldığı topraklara karşılık dış borçlara iştirak etmesinden vazgeçmiştir. Böylece Osmanlı

⁴⁸³ Morawitz, s. 264; Blaisdell, s. 128.

⁴⁸⁴ Blaisdell, s. 129.

Devleti, Bulgaristan'ın Doğu Rumeli'den aldığı topraklara karşılık ödemesi gereken Düyun-ı Umumiye payını 1914 yılına kadar 114.019 lira olarak ödemiştir.⁴⁸⁵

4.2.4.10. Bulgaristan, Karadağ, Sırbistan, Yunanistan'ın Paylarına Düşen Osmanlı Dış Borçları

Muharrem Kararnamesi'ne Osmanlı Devleti'nden ayrılan yeni devletlerin Osmanlı Devleti'ne yapacakları ödemeler Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne ait olacaktı. Hatırlanacağı üzere Berlin Anlaşması'na göre Osmanlı Devleti'nden toprak olarak bağımsızlığını ilan eden yeni devletler, aldıkları topraklara oranla Osmanlı Devleti'nin dış borçlarına iştirak etmeleri ön görülmüştür.

Gene Berlin Anlaşmasına göre bu devletlerin Osmanlı borçlarına ne kadar katılacakları da kesin olarak belirlenmiştir. Buna göre Bulgaristan 10.888.528 lira, Sırbistan 2.318.202 lira, Karadağ 108.884 lira ve Yunanistan 2.343.960 lira ödeyeceklerdir.⁴⁸⁶ Berlin Anlaşması'nın bu miktar tespitinden başka Yunanistan ile Osmanlı Hükümeti arasında 1881 yılında yapılan anlaşmaya göre Yunanistan'ın Osmanlı Devleti'nden aldığı toprak nispetinde dış borçlara katılması karşılıklı olarak kararlaştırılmıştır. Buradan da yola çıkarak ve Berlin Anlaşması kararlarını arkasına alarak Osmanlı Devleti tüm ayrılan yeni devletin dış borçlara katılması konusunda yoğun çalışmalar yapmıştır.

Bağımsızlığını kazanan bu devletler ise borçları ödeme konusunda oldukça isteksiz davranmışlardır. Özellikle Rusya bu devletlerin Osmanlı borçlarına katılarak mali anlamda güçsüzleşmelerini istememiştir. Çünkü mali olarak çökecek bu yeni balkan devletleri silahlanma yarışında Osmanlı Devleti'nden geri kalacaklar ve Balkanlar'da denge Osmanlı Devleti lehine dönecektir.⁴⁸⁷

Rusya'yı da arkalarına alan Balkan devletleri kendi paylarına düşen borcu ödemeyi reddetmişlerdir. Bütün girişimlere rağmen Sırbistan, Karadağ, Yunanistan ve Bulgaristan'ın borçlara iştirak etmeleri sağlanamamış, bu bağlamda Berlin Anlaşması'nın bu konuyla ilgili hükmünden Osmanlı Hükümeti ve Düyun-ı Umumiye

⁴⁸⁵ Blaisdell, s. 129; Önsoy, s. 217; Sağlam, Osmanlı Devleti'nde Moratoryum... , s. 166.

⁴⁸⁶ du Velay, s. 307.

⁴⁸⁷ Önsoy, s. 220.

İdaresi faydalanamamıştır. Muharrem Kararnamesi'nde Düyun-ı Umumiye İdaresine bırakılan bu gelirler idarenin kasasına girememiştir.

4.2.4.11. Gümrük Geliri Fazlası

Gümrük resmi Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan itibaren yabancı devletlerle ticaret anlaşmalarının başladığı zamana kadar şer'i hükümlere göre zekât şeklinde toplanmıştır.⁴⁸⁸

Osmanlı Devleti'nin yabancı devletlerle ticari ilişkileri geliştikçe serbest piyasa kurallarına uygun anlaşmalar hayata geçirilmiştir. Bu anlaşmalar Osmanlı Devleti'ni yeni bir piyasa olarak kullanacak ülkeler için olumlu neticeler doğurmuşken, Osmanlı Devleti gibi sanayileşmesini tamamlayamamış bir ülke için olumsuz sonuçları beraberinde getirmiştir.

Yabancı ülkelerle yapılan ticaret anlaşmalarından en önemlisi 1838 anlaşmasıdır. Çünkü bu anlaşmayı takip eden dönemlerde bütün Avrupalı devletlerle yapılan anlaşmalarla Osmanlı Devleti özgün bir dış ticaret politikası izlemekten yoksun kalmıştır. Dolayısıyla Osmanlı Devleti'nin istifade edeceği gümrük gelirleri de bu anlaşmaların öngördüğü oranlarda gerçekleşerek Osmanlı Devleti'nin tek taraflı işlem yapmasına olanak tanımamıştır. Bu anlaşmalarla ithal gümrüğü %5 ve ihraç gümrüğü %12 olarak tespit edilmiştir. İthalatı avantajlı duruma getiren bu uygulama zaten gelişmemiş Osmanlı sanayisi için büyük zorlukları beraberinde getirmiştir.

1860'lı yıllara girerken Osmanlı Devleti 1830'larda yaptığı ticaret anlaşmalarını kendi lehine olacak biçimde yenilemek istemiştir. Bu amaç doğrultusunda yapılan yeni anlaşmalarla ithal gümrüğü %5'den %8'e ve ihraç gümrüğü de %12'den %8'e indirilmiştir.⁴⁸⁹ Ayrıca anlaşmaları devam eden her yıl ihraç resmi %1 düşürülerek sekiz yıl sonunda %1'e indirilecek, bu oran hazine payı olarak sürekli kalacaktır. 28 yıl için geçerli olan yeni ticaret anlaşmalarında herhangi bir değişiklik yapılmasını isteyen taraflar anlaşmanın 14. ve 21. yıllarında değişiklik tekliflerinde bulunabileceklerdir. Bu fırsatı 1883 yılında değerlendiren Osmanlı Devleti gümrük resimlerini iç üretimi

⁴⁸⁸ Vedat Eldem, s. 176.

⁴⁸⁹ Vedat Eldem, s. 177.

koruyacak biçimde değiştirmek ve Makedonya’da yapacağı ıslahatlar için kaynak olacak doğrultuda düzenlemek istemiştir.⁴⁹⁰

Osmanlı Hükümeti’nin bu girişimlerine en çok İngiltere karşı çıkmıştır. Osmanlı piyasalarına önemli miktarda ihracat gerçekleştiren İngiltere için, Osmanlı Devleti’nin ithal gümrüklerini artırması İngiltere’nin çıkarlarının tersine bir durumdur. İngiltere’nin olumsuz tavrı karşısında Osmanlı Devleti Almanya ile görüşmelere başlamıştır. Bütün devletlere aynı gümrük tarifensin uygulanması şartını öne süren Almanya’nın teklifi kabul edilerek 1891 yılında anlaşma sağlanmıştır. İngiltere ile anlaşma sağlanması daha uzun sürmüş 1907 yılına kadar netice alınamamıştır. Bu yıl yapılan anlaşma ile %8 olan ithal gümrüğü %3 zam ile %11’e çıkarılmıştır. Elde edilen gelir fazlasının ise Düyun-ı Umumiye ve Osmanlı Hükümeti arasında paylaştırılması kararlaştırılmıştır. %75 Düyun-ı Umumiye’nin payı ve %25’i Osmanlı Hükümeti’nin payı olarak ayrılmıştır. Ancak Osmanlı Hükümeti bu geliri ancak Makedonya’da yapılacak ıslahatlar için kullanabilecektir.⁴⁹¹

Gümrük resminden elde edilen gelir fazlasının Düyun-ı Umumiye İdaresi’ne bırakılması ise Muharrem Kararnamesi’ne dayanılarak düzenlenmiştir. Kararnamenin sekizinci maddesinde kesin olarak mevcut ticaret anlaşmalarında Osmanlı Devleti lehine yapılacak düzenlemelerle ve yeni imzalanacak anlaşmalar sayesinde elde edilecek gümrük geliri fazlasının tamamı Düyun-ı Umumiye İdaresi’ne terk edilecektir. Ancak görüldüğü üzere gümrük geliri fazlasının %75’i Düyun-ı Umumiye İdaresi’ne bırakılmış kalan %25 Osmanlı Devleti’nin olmuştur. Fakat bu %25’lik kısmın kullanılması da şarta bağlanarak Makedonya ıslahatı için Osmanlı Devleti’ne verilmiştir. Bu durumun sebebi ise 1903 yılında çıkarılan bir padişah fermanı ile Osmanlı Devleti’nin gümrük gelirlerinden elde edilen fazlaya katılacağını ifade edilmesidir. Padişah fermanını yok sayamayan yabancı devletler müzakereler neticesinde katılım payı kullanım şartı koyarak gelir fazlasının %25’ini Osmanlı Devleti’ne terk etmişlerdir. Bu Bağlamda bakıldığında 2903 fermanı ile Osmanlı Devleti Muharrem Kararnamesi’nin kesinleşmiş bir maddesini kendi lehine bir padişah fermanı ile değiştirebilmiştir.

⁴⁹⁰ Önsoy, s. 223.

⁴⁹¹ Blaisdell, s. 130.

Gümrük gelirlerinin ne kadar önemli gelir kaynağı olduğu göz önünde tutulursa 1903 fermanı ile Osmanlı hazinesine büyük miktarların girdiği söylenebilir. Örneğin fermanın çıktığı 1903 yılında ihracat, ithalat ve transit ticaretten alınan vergilerin toplamı 2.120.218 lira olurken 1911 yılında bu miktar 4.826.466 liraya çıkmıştır.⁴⁹² Büyük mali güçlüklerle ve dış borç ödemeleriyle uğraşan Osmanlı Devleti için bu gelir artışından elde edilecek miktarın Makedonya'ya aktarılması çok uygun olmamış olabilir ancak, Osmanlı Hükümeti'nin iradesini göstermesi anlamında önemlidir. Görüldüğü gibi kararlar Osmanlı Hükümeti'ne yapılan esnemez dayatmalarla değil karşılıklı müzakereler neticesinde devletlerin kendi hukuki yapılarına uygun biçimde alınmaktadır. Her şeye rağmen elde edilen gelir fazlasından Osmanlı Devleti payına düşen miktarın Makedonya'ya aktarılması Osmanlı Devleti'ne yapılan siyasi baskıların neticesidir. Yani hukuki hakları çiğnenmeyen Osmanlı Hükümeti diplomatik sahada bazı siyasi baskılara maruz kalmış tam anlamıyla kendi çıkarlarına anlaşmalar yapamamıştır. Ama bir fermanla gelir fazlasına katılma isteğini belirtmesi ve bunu bazı şartlarla da olsa kabul ettirmesi hukuki varlığının korunduğunun ve Avrupalı devletlerce de bu varlığın gözetildiğinin kanıtıdır.

4.2.4.12. Temettü (Gelir) Vergisi Fazlası

Temettü vergisi II. Mahmut zamanında konulmuş bir çeşit belediye ihtisap resmidir. Yani esnafın sattığı ticari ürünlerden değişik tarifelerde ve isimlerde alınan bir çeşit belediye vergisidir.⁴⁹³ Bu vergi Tanzimat Fermanı'ndan sonra ise kazanç üzerinden alınmaya başlanmıştır.

1838 Anlaşması'nın yarattığı hukuki zeminle birlikte Osmanlı Devleti içerisinde faaliyet gösteren yabancı tüccar sayısı gün geçtikçe artmıştır. Başlangıçta yabancı tüccara uygulanmayan bu vergi türü 28 Haziran 1879 tarihinde çıkarılan bir yasa ile yerli yabancı ayırt etmeksizin bütün tüccara uygulanır hale getirilmiştir.⁴⁹⁴ Yabancı devletler ise kendi vatandaşı olan tüccarın durumunu zora sokacak bu kanunun uygulanmasını istememiştir. Çünkü kapitülasyonların yabancı tüccarlara verdiği ayrıcalıklı durumu ortadan kaldıracığı düşünülmüştür. Ancak temettü vergisinin

⁴⁹² Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 168.

⁴⁹³ Vedat Eldem, s. 178.

⁴⁹⁴ Önsoy, s. 224.

yabancılara da uygulanması durumunda ortaya çıkacak fazlanın Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılması koşuluyla temettü vergisinin tüm Osmanlı tebaasına uygulanmasını kabul ederek kapitülasyonlardan sağladıkları vergi bağışıklığından vazgeçmişlerdir.

Muharrem Kararnamesi'nin sekizinci maddesi uyarınca ise gelir vergisi kanununda yapılacak değişiklikler nedeniyle elde edilecek gelir vergisi fazlasının Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne bırakılması karara bağlanmıştır.

Osmanlı Devleti Muharrem Kararnamesi'nin bu maddesiyle yabancıları ikna ederek gelir vergisinde yeni düzenlemelere girişmiştir. 24 Temmuz 1886 ve 5 Ağustos 1889 tarihlerinde iki kanun çıkarılmıştır. Çıkan kanunlarda vergi kapsamına dâhil edilen mükellefler iyi tarif edilmediğinden uygulamasında büyük problemler çıkmıştır. Osmanlı Hükümeti de doğrudan kendi kasasına girmeyecek gelir fazlasının elde edilmesi için baskılı çalışmalar sürdürmemiştir. Son olarak Osmanlı maliyesinin Fransız danışmanı Charles Laurent'in hazırladığı proje üzerinde çalışarak gelir vergisi kanunu düzenlenerek etkin hale getirilmek istenmiştir ancak araya giren Balkan Savaşı bu uygulamanın gerçekleşmesine engel olmuştur.⁴⁹⁵ Böylece gelir vergisi fazlası Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin faydalanamadığı bir gelir kalemi olmuştur.

4.3. Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin Osmanlı Ekonomisine Etkileri

Düyûn-ı Umumiye İdaresi'nin Osmanlı ekonomisine nasıl etkide bulunduğunun analizini yapabilmek için öncelikle İdare kurulmadan önceki dönemin nasıl ekonomik şartlara sahip olduğu bilinmelidir. Bu şartlar önceki bölümlerde ayrıntılı olarak anlatılmış, borçlanma süreci incelenmiş ve Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin nasıl bir ortamda kurulduğu tarif edilmiştir.

İkinci aşamada kurulan bu idarenin faaliyet gösterdiği dönem ile önceki dönem arasındaki ekonomik farklara değinmek gerekmektedir. Bu sayede kurulan Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin Osmanlı ekonomisine olumlu ya da olumsuz etkide bulunduğu

⁴⁹⁵ Kazgan, "Düyûn-ı Umumiye", s. 713.

anlaşılabilir. Bu farklar aranırken de Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kendi yönetimine bırakılan gelirleri nasıl yönettiği, ülkeye giren doğrudan ve dolaylı yatırımları ne yönde etkilediği, faaliyetleriyle devletin mali itibarına nasıl bir katkıda bulunduğu ve kurduğu teşkilatın dönemin modern yönetim anlayışına uygun olup olmadığı hususları incelenmelidir. Sayılan bu hususlarda Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulduğu tarih olan 1881 yılından önceki döneme göre ilerleme kaydedilmişse kurumun iktisadi anlamda faydalı bir kurum olduğu sonucuna varılabilir.

Öncelikle Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin gelirlerinde 1882 ile 1914 arasında nasıl bir değişim olduğuna bakılmalıdır. Düyun-ı Umumiye Meclisi faaliyetlerini sürdürürken karşılaştığı zorluklara rağmen gelirlerini sürekli olarak artırmayı başarmıştır. İlk beş yılda gayri safi gelirin yıllık ortalaması 2.339.749 lira, ikinci beş yıllık ortalamaya göre 2.328.444 lira ve 1892'den 1897'ye kadar geçen beş yıl içinde bu ortalamanın 2.503.261 lira olduğu görülmektedir.⁴⁹⁶

Tütün rejisi hariç bütün gelir kaynaklarını bizzat idare eden Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin gelirlerini artırmış olması, bu kurumun iktisadi başarısının da bir kanıtı niteliğinde değerlendirilebilir. Bunun yanında kurumun gelirlerini artırmış olması Osmanlı Hükümeti ile ilişkilerinin de iyi olduğunu göstermektedir. Görülecektir ki Düyun-ı Umumiye İdaresi en büyük gelir artışlarını Osmanlı Hükümeti'nin yardımını aldığı sektörlerde yakalamıştır. Hükümetten destek alamadığı sektörlerde ise gelir artışı sabit kalmıştır.

Bu söylenenleri destekler nitelikte verileri Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin 1882-1914 yılları arasında elde ettiği safi hasılatın değişiminin incelendiği aşağıdaki tabloda bulmak mümkündür. Aşağıdaki tablo incelendiğinde görülecektir ki, Düyun-ı umumiye İdaresi sözü geçen dönem boyunca gelirlerini toplamda artırmayı başarmıştır. Bununla birlikte en büyük gelir artışlarını Osmanlı Hükümeti'nin desteklediği sektörlerde yakalamıştır.

⁴⁹⁶ Blaisdell, s. 131.

TABLO 4. 4
Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin Kontrol Ettiği Gelir Kaynaklarından Elde Ettiği Safi
Hâsılat (1882–1914)

YILLAR	TUZ TEKELİ	DAMGA RESMİ	ALKOLLÜ İÇKİ RESMİ	BALIK RÜSUMU	İPEK ÖŞÜRÜ	TÜTÜN	DİĞER
1882–83	618.029	146.761	178.861	22.635	18.851	888.429	466.200
1883–84	658.554	147.687	177.100	36.570	21.972	870.694	351.091
1884–85	653.066	138.397	197.675	37.996	24.637	794.945	365.000
1885–86	643.412	138.589	215.585	37.477	23.237	868.255	287.917
1886–87	682.227	162.672	222.573	37.104	31.909	842.114	180.000
1887–88	655.113	156.274	218.110	40.625	34.717	842.070	205.338
1888–89	693.337	171.974	221.653	42.430	25.846	823.467	332.026
1889–90	722.059	186.053	222.461	42.725	39.281	833.455	304.622
1890–91	699.887	205.979	254.814	47.307	51.251	818.382	304.622
1891–92	730.354	209.373	226.656	48.445	45.895	877.652	304.622
1892–93	787.645	212.868	256.418	44.405	56.409	888.559	304.622
1893–94	814.235	224.208	255.796	40.037	66.739	892.067	304.622
1894–95	769.220	244.088	261.780	43.037	52.879	927.140	304.622
1895–96	773.865	224.908	260.617	46.356	46.773	894.292	304.622
1896–97	828.506	220.145	261.235	47.832	59.163	861.793	190.603
1897–98	859.553	213.609	261.283	42.865	48.135	800.513	291.953
1898–99	870.759	233.406	265.068	52.309	65.505	814.003	253.947
1899–00	823.826	235.168	270.507	47.543	90.719	792.857	355.298
1900–01	946.169	225.926	277.121	50.504	69.846	834.681	126.350
1901–02	934.764	225.743	265.068	43.249	70.854	890.852	178.842
1902–03	935.763	220.234	268.852	45.734	76.094	970.185	494.655
1903–04	937.962	233.043	276.610	54.960	106.117	1.015.962	266.616
1904–05	949.892	359.791	268.288	48.587	83.823	996.146	266.616
1905–06	1.037.586	439.264	271.593	63.924	117.495	955.790	266.616
1906–07	1.075.880	353.631	284.117	54.952	110.132	1.022.553	266.616
1907–08	1.123.886	366.254	283.301	69.548	131.217	1.059.422	266.616
1908–09	1.063.566	377.681	271.071	71.287	110.995	1.040.517	266.616
1909–10	1.147.237	420.364	288.270	87.803	128.945	1.095.542	266.616
1910–11	1.156.954	465.669	316.392	57.511	88.749	890.993	1.090.043
1911–12	1.271.703	506.164	357.146	67.653	90.661	824.752	1.008.519
1912–13	978.424	417.831	258.300	65.032	57.230	813.979	1.152.338
1913–13	1.103.023	419.241	240.478	77.426	82.497	884.600	1.578.649
TOPLAM	27.949.456	8.502.995	8.154.799	1.615.868	2.128.573	28.626.661	12.807.435

Kaynak: Önsoy, s. 226; Kömürcan, s. 71.

Yukarıdaki tablodan da takip edilebileceği gibi İdare gelirlerini incelenen dönem içerisinde sürekli artırmıştır. 1907 yılında yeni gümrük anlaşmalarının yapılmasından sonra gelirler daha da artış göstermiştir. 1902 ile 1907 arasındaki beş yıllık dönem için 4.530.000 lira civarında yıllık gelir ortalaması yakalanmıştır. Birinci Dünya Savaşı sırası ve sonrasında da gelirler sürekli artış eğilimi göstermiştir. 1912 ile 1917 yılları arasındaki beş yıllık dönemde gelirler yıllık ortalama 4.035.789 lira olmuş,

1917 ve 1922 yılları arasında geçen beş yıl için ise bu ortalama büyük bir artışla 9.887.482 lira seviyelerine kadar çıkmıştır.⁴⁹⁷

Yakalan bu gelir artışında öncelik tuz tekelinin idaresinden elde edilen gelirdir. Tuz tekeli gelirleri 1882 yılından 1910 yılına gelindiğinde yaklaşık 1.86 kat artmıştır.⁴⁹⁸ Tablodan da anlaşılacağı üzere 1910 yılı tuz gelirlerinin en yüksek olduğu yıldır. Sonraki yıllarda savaş etkilerinin hissedilmesiyle gelirlerde yavaş azalmalar yaşansa da tuz gelirlerindeki büyük artış tüm dönem boyunca devam etmiştir. Tuz tekeli gelirlerini artırmak amacıyla Düyun-ı Umumiye Meclisi'nin ne gibi faaliyetlerde bulunduğu önceki bölümde derinlemesine incelenmiştir. Görülmektedir ki Düyun-ı Umumiye Meclisi'nin aldığı önlemler ve geliştirdiği projeler tuz tekelinin gelirlerinin artmasını sağlamıştır.

Bir diğer dikkati çeken gelir kalemi damga resmi dir. Tabloya bakıldığında damga resmindeki gelirin artışı görülmektedir. Yaklaşık 2.86 katına çıkan damga resmi Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin en çok artış gösteren gelir kalemi olmuştur.⁴⁹⁹ Artışıyla dikkat çeken bir başka gelir unsuru da gümrük resmi olmuştur. Yukarıdaki tabloda diğer sütununda hâsılat fazlası gelirler içinde ele alınan gümrük resmi özellikle 1907 yılında yapılan gümrük anlaşmalarıyla birlikte büyük artışlar göstermiştir. Diğer hâsılat fazlası gelirlerle birlikte bir milyonu aşan miktarda gelirlere ulaşılmıştır. Hâsılat fazlası gelirlerde bu artışın görülmesinde söylendiği üzere gümrük resminin önemi büyüktür.

Tablo incelenmeye devam edildiğinde Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin 1882–1914 yılları arasında en çok hâsılat elde ettiği gelir kaynağı tütün tekeli ve öşürü olmuştur. İkinci sırada ise yaklaşık 700.000 liralık bir eksikle tuz tekeli bulunmaktadır. Ancak burada dikkat edilmesi gereken bir husus vardır. Tuz tekeli 1882–1914 yılları arasında hâsılatını 1.86'ya katlarken aynı artış tütünde yaşanmamıştır. Görüldüğü üzere tütünde hemen hemen sabit gelir elde edilmiştir. Tuz tekeli bizzat idare eden Düyun-ı Umumiye İdaresi, ortağı olduğu tütün rejisinden daha etkin ve verimli çalışarak tuz tekeli gelirlerini neredeyse ikiye katlamayı başarmıştır. Toplam hâsılat olarak çok büyük miktarlara erişemese de balık rüsumundaki artış da Düyun-ı Umumiye

⁴⁹⁷ Blaisdell, s. 131.

⁴⁹⁸ Novıçev, s. 91.

⁴⁹⁹ Novıçev, s. 91.

İdaresi'nin başarısını kanıtlar niteliktedir. Balık rüsumunda en yüksek gelirin yakalandığı 1910 yılında gelirler 1882 yılına göre yaklaşık dört kat artmıştır. Bu artışın gerçekleşmesinde de daha önceki bölümde sözü edildiği üzere Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin çalışmaları etkili olmuştur.

En yüksek oranda artış ise ipek öşüründe yaşanmıştır. 1882 yılında 18.851 lira olan ipek öşürü 1907 yılına gelindiğinde 131.217 lira seviyesine çıkarak yaklaşık 7 kat artmıştır. Daha sonraları düşüş gösteren ipek öşürü büyük savaş öncesinde dahi 82.497 lira olarak gerçekleşmiş ve 1882 yılı miktarından 4,37 kat daha fazla olmuştur. Hatırlanacağı üzere Düyun-ı Umumiye İdaresi bu gelir kaleminin idaresi ile de bizzat ilgilenmiş, her türlü yeniliğin sektöre girmesine öncülük ederek ipekböcekçiliği sektörünün gelişmesine katkıda bulunmuş böylece de elde edeceği ipek öşürü meblağını da artırmıştır.

Alkollü içkiler vergisinden elde edilen gelir ise dönem boyunca sabit kalmıştır denilebilir. Buna karşın 8.154.799 liralık geliri ile damga vergisi kadar önemli bir gelir kalemi olmuştur. Alkollü içkiler vergisinde dönem boyunca kayda değer bir artış görülememesinin sebebi Osmanlı Hükümeti'nin bu konudaki tutumunda aranmalıdır. Ülke içerisinde alkol tüketiminin teşvik edilmesinden yana olmayan hükümet, bu konuda yapılacak düzenlemelere sıcak bakmadığı gibi Düyun-ı Umumiye Meclisi'ne büyük yardımlarda da bulunmamıştır. Geliştirilmesi mümkün olan bu gelir kaynağının üzerinde çalışmaların yoğun yapılamaması sebebiyle alkollü içkiler vergisi, sabit miktarda gelir sağlayan kaynak olmuştur.

Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kontrol ettiği gelir kaynaklarında gözlenen bu artışların gerçekleşmesinde Osmanlı Hükümeti'nin de yapıcı tutumu oldukça etkilidir. Özellikle kaçakçılıkla mücadele konusunda Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne verilen destek neticesinde kaçakçılıkla mücadele etkinleşmiş, böylece kaçak ticaret yüzünden yaşanan gelir kaybının önüne büyük oranda geçilebilmiştir. Kaçakçılıkla mücadele konusunda Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin ne kadar temkinli ve titiz davrandığı da daha önceki bölümlerde yer verilen talimat örneklerinden anlaşılmaktadır. Her gelir kaynağının idaresi için konuyla ilgili talimatlarla düzenli bir iş akışı sağlanabilmiş ve kaçakçılığın önlenmesi mümkün olabilmıştır.

Gelir kaynaklarını idare etmek için girişilen faaliyetlerin neticesinde Düyun-ı Umumiye İdaresi 1914 yılına kadar 90.000.000 lira civarında büyük gelirler elde etmiştir. Oransal olarak ifade etmek gerekirse, Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin göreve başladığı 1882 yılından 1914 yılına kadar kontrol ettiği gelirler 1.87 katına çıkmıştır. Yani Düyun-ı Umumiye İdaresi kontrolü altındaki gelirleri neredeyse iki katına çıkarmayı başarmıştır. Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin gelirleri bu kadar yüksek artış rakamlarına ulaşırken özellikle zirai üretimde ülke genelinde bir artış yakalanmıştır. 1897 ile 1913 yılları arasında buğdayda ve arpada %134, mısırdaki %146, tütünde %320, pamukta %400, kuru üzümde %192, fındıkta %233, kuru incirde %212, yaş kozada %162 oranında artış olmuştur.⁵⁰⁰ Yani Düyun-ı Umumiye Osmanlı ekonomisi canlandıkça gelirlerinde artış yaşamıştır.

Düyun-ı Umumiye İdaresi görüldüğü üzere gelirlerinde artış yakalamayı başarmıştır. Bu gelir kaynaklarını da etkin yöneterek gelirlerindeki artışı uzun yıllar boyunca kesintisiz sürdürebilmiştir. Düyun-ı Umumiye İdaresi başarıyla geliştirdiği gelir kaynaklarından dış borç ödemelerini de yapmayı başarmıştır. İdare elde ettiği gelirlerle anapara borç ve faiz ödemelerinin tümünü yapma kabiliyetine sahip olmuştur. Tahvillerin ödenmesi daha önce Osmanlı dış borçlarının Muharrem Kararnamesi ile nasıl yeniden yapılandırıldığı anlatılırken sözü geçen takvime göre yapılmıştır. Buna göre 1903 yılında birinci grup tahvillerin tümü olmak üzere tahvil toplamının yaklaşık %22'si ödenmiştir.⁵⁰¹

Ödemelerin yapılması için öncelikle Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin masraflarının çıkması ve mümtaz tahviller adıyla anılan tahvillerin yıllık 590.000 lira olan öncelikli ödemelerinin yapılması gereklidir. Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin 1887 yılı için kurum olarak masrafı yaklaşık 300.000 lira olarak gerçekleşmiştir. Aynı yıl için ödenmesi gereken anapara ve faiz taksitleri tutarı 1.463.000 lira kadardır. Bu tutara her yıl mümtaz tahviller için ödenmesi gereken 590.000 lira daha ilave edildiğinde Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin 1886-87 ve 1887-88 yılları için 7.200 ve 12.500 liralık açıkları

⁵⁰⁰ Vedat Eldem, s. 33.

⁵⁰¹ Blaisdell, s. 132.

meydana gelmiştir.⁵⁰² Bundan sonraki yıllarda ise açık görülmemiş hatta 1888–1902 yılları arasındaki gelir fazlası 1.000.000 liraya yaklaşmıştır.

TABLO 4. 5
1882’den 1903’e Kadar Yapılan Anapara ve Faiz Ödemeleri

SENELER	SENE SONU İTİBARIYLA TEDAVÜLDEKİ ANAPARA	ANAPARA ÖDEMESİ (OSMANLI LİRASI)	FAİZ ÖDEMESİ (OSMANLI LİRASI)
1882	100.051.429,19	451.086,00	1.307.732,45
1883	99.664.648,19	386.781,00	1.087.307,77
1884	98.878.148,19	786.500,00	1.242.282,61
1885	90.644.945,19	233.203,00	1.065.706,17
1886	98.534.945,19	110.000,00	1.007.353,74
1887	98.438.585,19	96.360,00	1.004.957,03
1888	97.819.835,19	618.750,00	1.152.350,50
1889	97.131.103,19	688.732,00	1.205.750,05
1890	96.138.573,19	992.530,00	1.315.320,96
1891	94.466.903,19	1.671.670,00	1.469.294,36
1892	93.019.303,19	1.447.600,00	1.473.919,78
1893	91.587.895,19	1.431.408,00	1.493.551,55
1894	90.314.073,19	1.273.822,00	1.477.825,18
1895	89.093.073,19	1.221.000,00	1.465.262,99
1896	87.759.873,19	1.333.200,00	1.356.854,44
1897	86.134.337,19	1.625.536,00	1.556.982,00
1898	84.631.493,51	1.502.843,68	1.468.651,23
1899	82.823.027,51	1.808.142,00	1.458.642,17
1900	80.873.893,51	1.949.134,00	1.470.997,77
1901	78.993.751,51	1.880.142,00	1.465.289,84
1902	77.033.111,51	1.960.640,00	1.527.619,87
1903	75.918.019,51	1.115.092,00	926.536,76

Kaynak: Sağlam, Osmanlı Devleti’nde Moratoryum... , s. 138.

Yukarıdaki tablodan da görüleceği üzere Düyun-ı Umumiye İdaresi 1903 yılına kadar Muharrem Kararnamesi ile kesinliğe kavuşan Osmanlı borçlarına istinaden düzenli ödemelerde bulunmuştur. Bu ödemeler gene Muharrem Kararnamesi’nin ön gördüğü takvime göre yapılmıştır.

1903 yılına gelindiğinde ise Muharrem Kararnamesi’nde bir ek protokol ile değişikliğe gidilmiştir.⁵⁰³ Bu protokole göre Düyun-ı Umumiye İdaresi’ne bırakılacak

⁵⁰² Blaisdell, s. 132.

yıllık miktar 2.157.375 lira olarak belirlenmiştir. Bu miktarın üzerinde elde edilecek varidatın %75'i Osmanlı Hükümeti'ne, %25'i ise tahvil hamillerine bırakılacaktır. Gene bu protokole göre daha önce dört tertibe ayrılan tahviller birleştirilerek tek tip tahvil haline getirilmiştir. Bu tahvillere Düyun-ı Mübeddele-i Muvahhede Tahvilatı adı verilmiştir. 1903 yılına kadar yapılan ödemelerle ödenmesi gereken tahvil toplamı 75.918.019 lira seviyesine indirilmiştir. 1903 protokolü ile sözü edilen tahviller birleştirilmiş ve indirimine gidilmiş böylece 32.738.772 liralık yeni tahvil toplamına ulaşılmıştır.

TABLO 4. 6
1903 Ek Protokolünden Sonra Yapılan Ödemeler (1903–1911)

SENELER	TEDAVÜLDE BULUNAN ANAPARA (YILSONLARI İTİBARIYLA)	TOPLAM	
		Anapara Ödemesi (Osmanlı Lirası)	Faiz Ödemesi (Osmanlı Lirası)
Tevhid-i Düyun Bakiyesi	32.738.772	0	0
1903	32.648.374	90.398	725.207,25
1904	32.425.976	222.398	1.492.298,21
1905	32.194.250	231.726	6.498.465,79
1906	41.416.342	314.908	1.770.488,52
1907	40.969.214	447.128	2.068.175,70
1908	40.487.370	481.844	2.078.185,19
1909	39.930.726	556.644	2.125.322,77
1910	39.257.702	673.024	2.209.277,04
1911	38.568.354	689.348	2.181.716,20

Kaynak: Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 142.

1903 ek protokolüyle Osmanlı dış borçlarının birleştirilmesi ile eski sistemde var olan tahviller arası fiyat farkı da ortadan kalkmıştır. Sözü edildiği üzere bu protokolle Osmanlı borçlarında ikinci defa indirimine gidilmiş ve ödemelerin yapılmasında yeni bir sistem benimsenmiştir. Buna uygun olmak üzere Osmanlı Hükümeti'nin dış borçlarını ödemekle görevlendirilen Düyun-ı Umumiye İdaresi protokolün imzalanmasından 1911 yılına kadar geçen süre zarfında yukarıdaki tabloda

⁵⁰³ Muharrem Kararnamesine eklenen 1/14 Eylül 1903 tarihli ek protokolün tam metni için bkz: Sağlam, *Osmanlı Devleti'nde Moratoryum...*, s. 327–333.

belirtilen ödemeleri yapmıştır. 1911 yılına kadar düzenli olarak yapılan ödemelerle 3.707.418 lirası anapara ve 16.149.136 lirası faiz olmak üzere toplam 19.856.554 lira ödeme yapılmıştır. Yukarıdaki tabloda 1903 yılından itibaren yapılan ödemeler gösterilirken 1906 yılına gelindiğinde anapara borç miktarının arttığı görülmektedir. Bu durumun sebebi 1903 protokolü ile Galata Bankerleri'ne verilen Mümtaz Tahviller'in de borç birleştirilmesine tabi tutularak anapara borç miktarına eklenmesidir.

Yapılan istikrarlı ödemeler neticesinde para piyasalarında Osmanlı tahvilleri lehinde gelişmeler gözlenmeye başlanmıştır. Yapılan ödemelerle 1886 yılında eski tahvillerin tümü ödenmiş ve 1898 yılına yani birinci grup tahvillerin tamamının ödendiği tarihe kadar adı geçen birinci grup tahvillerin Londra piyasalarında fiyatı 24 liradan 61 lira'ya kadar yükselmiştir. Ek protokolün imza tarihi olan 1903 yılının eylül ayında da borsa değeri 86,37 lira olan tahvillerin değeri 1906 yılına gelindiğinde 93,50 lira'ya çıkmıştır.⁵⁰⁴

Görüldüğü üzere Düyun-ı Umumiye İdaresi göreve başladığı andan itibaren borç ödemelerinin düzene girmesiyle Osmanlı Devleti mali piyasalarda tekrar itibar kazanmaya başlamıştır. Bu durumu yukarıda değinildiği üzere tahvil fiyatlarının artmasından anlamak mümkündür. Ayrıca moratoryum ilanı ile birlikte Avrupa piyasalarından borç bulma imkanı hiç kalmayan, mali itibarını tamamen yitiren Osmanlı Devleti için Düyun-ı Umumiye İdaresi ile birlikte yeni bir dönem başlamıştır. İdare'nin başarılı çalışmaları neticesinde piyasalarda Osmanlı Devleti'ne karşı oluşan güven ortamı ülkeye dolaylı ve doğrudan sermaye girişine de sebep olmuştur.

1886–1914 yılları arasında yapılan borçlanma anlaşmalarıyla yabancı sermaye Osmanlı Devleti'ne girme imkânını yeniden yakalamıştır. Bu dönem borçlanmaları incelendiğinde görülecektir ki bu borçlanmalar, ilk dönem borçlanmalarından (1854–1874) çok daha elverişli koşulları içermektedir. Kullanım alanları göz önüne alındığında da alınan borç miktarının belirli kısmının yatırıma dönüştürüldüğü gözlenecektir.

⁵⁰⁴ Blaisdell, s. 133.

TABLO 4. 7
1886–1914 Yılları Arasında Alınan Dış Borçlar

YIL	İTİBARI DEĞER (STERLİN)	FAİZ ORANI (%)	EMİSYON ORANI (%)
1886	5.910.000	5	100
1888	1.470.000	5	70
1890	7.800.000	4	88
1891	6.330.000	4	90
1892	900.000	4	70
1893	1.600.000	4	73,5
1894	8.200.000	3,5	91
1894	2.980.000	5	84
1896	7.800.000	4	80
1902	2.360.000	4	80
1903	2.500.000	4	80
1904	4.820.000	4	80
1905	2.400.000	4	81
1906	8.670.000	4	87
1908	9.100.000	4	100
1908	4.280.000	4	82,5
1909	6.360.000	4	86
1910	1.570.000	4	89
1911	910.000	4	84
1911	6.400.000	4	81,5
1913	750.000	5	100
1913	13.500.000	5,5	100
1914	20.000.000	5	88,75

Kaynak: Kıray, s. 213–221; Yeniay, s. 80–109; Biltekin Özdemir, **Osmanlı Devleti Dış Borçları 1854–1954 Döneminde 100 yıl Süren Boyundurluk**, Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayınları, 2009, s. 85–94; Kömürçan, s. 85–110; du Velay, s. 426–438.

Yukarıdaki tabloda 1886 ve 1914 yılları arasında Osmanlı Devleti’nin aldığı dış borçlar gösterilmektedir. Bu borçlanmalar Düyun-ı Umumiye İdaresi kurulduktan sonraki dönemde alınmıştır. Osmanlı Devleti’nin mali anlamda tekrar itibar kazanmasıyla birlikte yabancı sermayenin dış borç yolunu kullanarak dolaylı biçimde ülkeye girişi bu borçlar vesilesi ile olmuştur. Bu borçlanmaların özellikle kullanım alanları incelendiğinde ilk dönem yani 1854–1874 dönemi borçlanmalarından oldukça farklı olduğu görülecektir. Bununla birlikte tablodan takip edilebileceği gibi borçlanmaların faiz oranları ve özellikle emisyon oranları ilk dönem borçlanmalarından çok daha elverişlidir. Bu durum da Osmanlı Devleti’nin mali itibarını tekrar kazandığını, Osmanlı tahvillerinin piyasalarda aranan tahviller olduğunu

göstermektedir. Anımsanacağı gibi ilk dönem borçlanmalarında %32 seviyelerine kadar inen emisyon oranlarıyla çok kötü şartlarda borçlanmalar yapılmıştır. Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin etkin çalışmalarıyla mali itibarı artan Osmanlı Devleti 1914 yılına kadar sözü edilen dönemde çok daha uygun şartlarda borç bulma imkânına kavuşmuştur.

Uygun şartlarda borç bulabilme imkânının bu dönemde elde edilmesiyle birlikte borçların kullanım alanları da daha efektif alanlara yönelmiştir. Daha önce neredeyse tamamıyla cari harcamalara yönelen borçlar bir dönemden sonra sadece borç kapatmak için kullanılmıştır. Bu durum maliyeyi içinden çıkılmaz bunalımlara sürüklemiş, iflas kaçınılmaz olmuştur. Ancak bu ikinci dönem borçlanmalarında alınan paralar hem verimli finansal operasyonlar için kullanılmış hem de önemli bir kısmı da yatırıma dönüştürülmüştür. 1894, 1896, 1908, 1910, 1911, 1913 yıllarında yapılan borçlanmalardan elde edilen kaynaklar özellikle demiryolu yapımı için kullanılmıştır.⁵⁰⁵ Bunların dışında kalanlar ise cari açıkların finansmanında ve özellikle borçların konsolidasyonu işlemlerinde kullanılmıştır. Bu haliyle ilk dönem borçlanmalarına benzer bir görünüm gösterse de kesinlikle benzememektedir. Çünkü bu ikinci dönemde yapılan borç konsolidasyonlarında büyük indirimler elde edilerek borçlanmanın maliyetine katlanılacak avantajlar elde edilmiştir. Örneğin 1903 ek protokolü ile borçlar birleştirilmiş ve neredeyse %50 oranında indirime tabi tutulmuştur. Yani alınan borç sebebiyle toplam borç yükünde büyüme meydana gelmemiştir. Aksine borçlarda indirime gidildiğinden yeni alınan borçlara rağmen toplam borç yükü sürekli azalmıştır. Bu dönemde alınan borçlarda borç yükünün azalmasında bir diğer önemli sebep de emisyon oranlarının yüksek oluşudur. Bazı istikrazlarda %100'ü bulan emisyon değerleriyle Osmanlı Devleti hazinesine giren para miktarı kadar borçlanmış, ek bir yükün altına girmemiştir.

1854–1874 arasında alınan borçlar yatırıma dönüşmezken 1886–1903 arasında yani ek protokol imzalanmadan önce alınan borçların %5,5'i, 1904–1914 arasında alınan borçların da %19,5'i yatırım harcamaları için kullanılmıştır.⁵⁰⁶

⁵⁰⁵ Kıray, s. 220.

⁵⁰⁶ Önsoy, s. 299–301.

Düyun-ı Umumiye İdaresi sadece dolaylı yatırımlar yoluyla ülkeye para girişine ön ayak olmamıştır. Yarattığı güven ortamıyla doğrudan yatırım yapacak yatırımcılar da Osmanlı Devleti sınırları içinde iş yapmak için istekli hale gelmişlerdir. Bu doğrudan yatırımlar içerisinde en önemli olanı ise demiryolu yatırımları olmuştur.

1875 yılından önce Osmanlı Devleti'nde demiryolu yapanlar tarifeler, güvenlik, mülkiyet hakları gibi konularda hükümet ile anlaşmazlıklar yaşamışlardır. 1875 yılından sonra ise ödemelerin durdurulması Osmanlı topraklarında o zamana kadar demiryolu konusunda yatırım yapanları da korkutmuştur. İtibarını yitiren Osmanlı Devleti yabancı yatırımcılar açısından da inandırıcılığını yitirmiş bulunuyordu. 1882 yılında Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin faaliyetlerine başlamasıyla ülke içinde gerçekleşecek demiryolu yatırımlarında da yeni bir dönem başlamıştır. Osmanlı devleti için önemli bir iktisadi etken haline gelen Düyun-ı Umumiye İdaresi yabancı yatırımcıların karşısında güven telkin eden bir kurum halini almıştır.

Yabancı yatırımcılar Osmanlı Hükümeti'nde aradıkları ancak bulamadıkları çok önemli iki unsuru Düyun-ı Umumiye İdaresi'nde bulmuşlardır. Güvenebilecekleri bir temsilci ve etkin, yetenekli, işbirliğine açık yönetim arayışında olan yabancı yatırımcıları bu unsurları Düyun-ı Umumiye İdaresi'nde bulmuşlardır.⁵⁰⁷ Düyun-ı Umumiye İdaresi de ülke içine yabancı yatırımcıların girmesinden taraftar olmuştur. Yeni yatırımlarla canlanacak ekonomi sayesinde Düyun-ı Umumiye'nin de gelirleri artacaktır. Ayrıca gene bu yatırımlar sayesinde yaşanacak iktisadi gelişme bir yandan da borsada işlem gören tahvil fiyatlarının yükselmesine yol açacak yani Osmanlı Devleti'nin prestiji daha da yükselmiş olacaktır.

Osmanlı Hükümeti de ülkeye yabancı sermayenin girmesini istemiştir. Özellikle demiryolu yatırımlarının artması Osmanlı Devleti için oldukça faydalı sonuçları da beraberinde getirmiştir. Daha önceki bölümlerde değinildiği üzere askeri ve siyasi amaçlarla demiryolu yapımına oldukça önem gösteren Osmanlı Hükümeti Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin yarattığı güven ortamından faydalanarak bu dönemde yeni yatırımların gelmesi için uygun zemini hazırlamaya çalışmıştır. Bu amaçla 26 Nisan 1888 tarihinde hükümet komiseri yeni yayınlanmış bir iradeyi Düyun-ı Umumiye

⁵⁰⁷ Blaisdell, s. 139.

Meclisi'ne bildirmiştir. Buna göre yapılacak demiryolları için verilen kilometre teminatlarına karşılık gösterilen aşar gelirlerinin toplanması ve imtiyaz sahibi demiryolu şirketlerine dağıtılması görevi Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne verilmiştir.⁵⁰⁸ Bu görevin Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne verilmesi yatırımları olumlu yönde etkilemiştir.⁵⁰⁹

Oluşan olumlu hava ile çok önemli yatırımlar hayata geçirilmiştir. Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne yeni görevi verildikten hemen sonra başlayan çalışmalar ile 1889 ile 1898 yılları arasında 16 demiryolu yapımı imtiyazından 12'si tamamlanmış ve böylece 5.350 km'lik demiryolu yapımı tamamlanmıştır.⁵¹⁰ Demiryolu yapımları daha sonraki yıllarda da devam etmiş Birinci Dünya Savaşı öncesine kadar sürmüştür. Bu zaman zarfında yapılan yatırımlara bakılarak daha sonra da 1875 öncesi dönemle kıyaslamaya gidildiğinde doğrudan yatırımların ülkeye girmesi konusunda Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin oldukça faydalı çalışmalar yaptığı görülecektir.

Dönemin en büyük demiryolu yatırımlarını yapan şirket olan Anadolu Demiryolu Şirketi, 1891 yılında Ankara'ya kadar uzanana bir hattın inşasını tamamlamıştır. Böylece Haydarpaşa- Ankara arasındaki 576 km uzunluğundaki hat bu Alman firması tarafından 1893 yılında tamamlanmıştır. Aynı şirket Eskişehir-Kütahya-Konya hattının imtiyazını 1893 yılında almış inşaatı 1896 yılında bitirmiştir.⁵¹¹ Şirket, 1893 yılında inşasını tamamladığı Haydarpaşa-Ankara hattında yolcu nakliyatını %269 ve yük naklini ise 10 kat artırmayı başarmıştır.⁵¹² Bu başarı hiç şüphesiz ülkedeki ekonomik canlanmanın da bir göstergesidir.

265 km uzunluğundaki Afyon- Alaşehir hattı Ocak 1897'de, Manisa-Soma hattı 92 km uzunluğu ile 1890 yılında İzmir-Kasaba hattını yapan şirket tarafından tamamlanarak işletmeye açılmıştır. 25 km uzunluğundaki Çatal-Ödemiş, 9 km uzunluğundaki Saray-Denizli hattı da aynı yıl işletmeye açılmıştır.⁵¹³

⁵⁰⁸ Blaisdell, s. 141.

⁵⁰⁹ Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 139

⁵¹⁰ Ahmet Onur, **Türkiye Demiryolları Tarihi (1860–1953)**, Ankara: M. S. V. Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, 1953, s. 20.

⁵¹¹ Onur, s. 20.

⁵¹² Vedat Eldem, s. 99.

⁵¹³ İbrahim Murat Bozkurt, "Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye (1854–1914)", **(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, 1995), s. 96.

Suriye bölgesinde ise ilk demiryolunun inşaatına 1889 yılında Yafa ile Kudüs arasında başlanmıştır. Fransız sermayesi ile yapılan bu hat 87 km uzunluğunda olup 1892 yılında işletmeye açılmıştır. Beyrut-Şam-Havran arasında 252 km uzunluğunda yapılacak olan demiryolunun imtiyazı da gene bir Fransız girişim grubuna verilmiştir. Aynı şirkete Halep üzerinden Birecik'e gidecek olan 550 km'lik demiryolunun imtiyazı verilmiştir.⁵¹⁴

İstanbul-Selanik arasında yapılacak 510 km'lik hat için ise 1892 yılında Fransız M. Bodonvy isimli bankere imtiyaz verilmiştir. Bu hattın tamamlanıp işletmeye açılması ise 1896 yılında gerçekleşmiştir. Ancak bu hat denizyolu rekabeti sebebiyle beklenen geliri elde edememiştir. Bu sebeple km garantisi olarak teminat gösterilen miktar Osmanlı Hükümeti tarafından ödenmiştir.⁵¹⁵ Bütün bu sözü edilen demiryolu inşaatlarıyla birlikte 20. yy'a girmeden önce Osmanlı Devleti sınırlarında yapılan demiryolları şu şekilde olmuştur: İngilizler tarafından 440 km, Fransızlar tarafından 1266 km ve Almalar tarafından 1020 km demiryolu inşa edilmiştir.⁵¹⁶ Şu haliyle bakıldığında yapılan toplam demiryolu uzunluğu 2726 km olmuştur.

Birinci Dünya Savaşı başlayana kadar da demiryolu yatırımları devam etmiştir. Bu zamana kadar yapılan en önemli demiryolu inşaatları ise Bağdat ve Hicaz demiryolu hatlarıdır. 1904 yılında Basra'ya kadar inen hattın imtiyazı Deutsche Bank tarafından kurulan Anadolu-Bağdat Demiryolu Şirketi'ne verilmiştir. Bu hatta 1914 yılına adar 1060 km yol yapılmıştır. Hicaz demiryolları ise Sultan II. Abdülhamit tarafından dini bir misyon yüklenerek yaptırılmıştır. Müslümanlarca kutsal olan hac vazifesinin kolaylaştırılması için yapıldığı öne sürülen Hicaz hattı için bütün dünya Müslümanlarından yardım toplanmıştır. Demiryolu ile ilgili tüm üretim yurt içinde yapılmıştır. Hicaz pulları çıkarılıp satılmış, kurban derileri toplanmıştır. Bu faaliyetlerle yılda 20.000.000 frank gelir elde edilmiştir.⁵¹⁷ 1914 senesi yazına kadar Hicaz hattının 1558 km'lik kısmı tamamlanarak işletmeye açılmıştır. 1908 yılında ilk tamamlanan kısmının işletmeye açılmasıyla birlikte Hicaz hattından 1914 yılına kadar toplam

⁵¹⁴ Vedat Eldem, s. 98.

⁵¹⁵ Vedat Eldem, s. 98.

⁵¹⁶ Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 140

⁵¹⁷ Onur, s. 24.

96.080.000 kuruş hâsılat elde edilmiş, 71.610.000 kuruş masraf yapılmıştır. Böylece bu hattan toplam 24.470.000 lira kar elde edilmiştir.⁵¹⁸

1875 yılına kadar yapılan en büyük demiryolu inşaatı projesi olan Rumeli Demiryolu projesinden 1179 km⁵¹⁹ yol tamamlanmıştır. İngiliz yatırımlarının yoğun olduğu 1867 yılına kadar da 513 km yol tamamlanabilmiştir.⁵²⁰ Buna karşılık sadece Bağdat demiryolu hattında 1914 yılına kadar tamamlanan yol 1060 km'dir. Anlaşılmaktadır ki Düyun-ı Umumiye İdaresi göreve başladıktan sonra Osmanlı toprakları içersinde yabancı sermayenin çok büyük yatırımları olmuştur. Başlanan projeler bitirilmiş ve bu sayede ekonomik canlanma görülebilmektedir. Demiryolu hattının geçtiği Konya-Eskişehir-Ankara arasında sevk edilen tarımsal ürün miktarında tam %1000 artış yaşanmıştır. Anadolu'yu baştan başa geçen demiryolu projeleriyle özellikle Çukurova'da pamuk tarımı oldukça gelişmiştir. 1904 yılında 9.100 ton olan pamuk üretimi 1909 yılında 15.280 tona çıkmıştır.⁵²¹

Yabancı sermaye 1914 yılına kadar sadece demiryolu inşası için yaklaşık 47 milyon sterlin yatırım yapmıştır. Görüldüğü üzere yapılan bu yatırımlardan da Osmanlı Devleti oldukça faydalanmıştır. Yukarıda pamuk ürünü için verilen örnek birçok tarım mahsulü için de geçerlidir. Daha önceki bölümlerde değinildiği üzere demiryolu geçtiği bölgelerin aşar gelirlerinde de büyük artışlara sebebiyet vermiştir. Ülkeye yabancı sermayenin bu şekilde doğrudan girmesi ve ekonomik canlanma için vazgeçilmez bir unsur olan ulaşım sektörüne yatırım yapması Osmanlı ekonomisini olumlu yönde etkilemiştir. Bu yatırımların özellikle 1882 yılı sonrasında çoğalmasının asıl sebebi de Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin varlığıdır. Sağladığı güven ortamı yatırımcılar için cazip gelmiş ve yabancılar yatırım yapmaktan çekinmemişlerdir. Yatırımlar sayesinde yaşanan ekonomik canlanmadan payını alan Düyun-ı Umumiye İdaresi de 1914 yılına gelene kadar gelirlerini sürekli artırmayı başarmıştır.⁵²²

⁵¹⁸ Vedat Eldem, s. 101.

⁵¹⁹ Vedat Eldem, s. 97.

⁵²⁰ Bozkurt, s. 92.

⁵²¹ Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 152.

⁵²² Ortaylı, *Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu*, s. 139, Blaisdell, s. 142, Önsoy, s. 307.

Bütün bu açıklamalardan sonra Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin Osmanlı ekonomisine katkıları şu şekilde özetlenerek ekonomiye olan etkisi kesin olarak belirlenebilir. 1881 yılına kadar daha çok Osmanlı Bankası vasıtasıyla yürütülen Avrupa ile mali ve ekonomik ilişkiler Düyun-ı Umumiye'nin kurulmasıyla düzene kavuşmuştur. 1875 moratoryumu ile Osmanlı Devleti'nin kaybolan mali itibarı Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin kurulup borçların düzenli ödenmeye başlanmasıyla geri kazanılmıştır. 1880'ler öncesine kıyasla çok daha uygun koşullarda borç bulmak mümkün olmuştur. Eski borçların ve yeni alınan borçların zamanında ödenmesiyle oluşan güven ortamı sayesinde yabancı sermaye Osmanlı Devleti'ne tekrar ve daha istekli biçimde girmeye başlamıştır. Bu giriş özellikle demiryolu sektörüne yönelerek 1914 yılında Osmanlı Devleti'ne giren yabancı sermayenin %63,1'i bu sektöre yönelmiştir.⁵²³ Borçların anapara ve faizlerinde 1881 ve 1903 yıllarında elde edilen önemli indirimler gene kurulan Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin çalışmaları neticesinde gerçekleşmiştir. Galata Bankerleri ve Osmanlı Bankası'na olan borçlar Düyun-ı Umumiye İdaresi sayesinde dönüştürülmüş hazine rahatlatılmıştır.

Düyun-ı Umumiye İdaresi batı tipinde teşkil edilmiş muazzam bir teşkilat olarak bu anlamda Osmanlı Devleti'ne örnek olmuştur. Memurlarını iyi seçmiş, dolgun ücretlerle rüşvetin önüne geçmeyi başarmış ve kurulan teftiş ağı ile iş akışı kesintisiz kontrol edilebilmiştir. Kontrolü altındaki gelir kaynaklarını etkin yönetimi ve aldığı önlemler sayesinde gelirlerini artırmayı başardığı gibi ülke genelinde üretimin artmasını sağlamıştır. Şeffaf çalışma geleneğini kendi teşkilatının tümüne yayarak bütün kuruluşlara örnek olmayı da başarmıştır. Şeffaflığını ortaya koyacak yıllık çalışma programlarını ve yıl sonu özetlerini yayınlamıştır.

Bütün bu anlatılanlardan başka Düyun-ı Umumiye İdaresi Osmanlı Devleti'nin hukuki düzenlemeleri içersinde hareket etmiş, bu sınırları aşmamıştır. Bununla birlikte alacaklıların temsilcilerinden oluşan ve yabancı hükümetlerle gayri resmi bağlantıları bulunduğu asla inkâr edilemeyecek bu kurum, Osmanlı Devleti üzerinde bir siyasi baskı unsuru olmuş olabilir. Ancak alınan kararların bu siyasi baskılar altında alındığı düşünülmemelidir. Hatırlanacağı üzere Osmanlı Devleti kendi siyasi ve iktisadi

⁵²³ Önsoy, s. 308.

çıkarlarına uygun konularda Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne destek vermiştir. Bunu gelir kaynaklarının idaresi sırasında çıkarılan kanuni düzenlemelerden anlamak mümkündür. Hatırlanacağı üzere Osmanlı Hükümeti alkol satışını teşvik edecek yasalara sıcak bakmamıştır. Bütün uygulamalar Osmanlı Devleti'nin hukuki sistemi içerisinde gerçekleştirilmiştir.

Netice olarak Osmanlı Devleti'nin egemenlik haklarına karşı girişimlerde bulunmayan bu kurum, bir devlet kurumu niteliğinde kendisine verilen görevleri yerine getirmek konusunda başarılı olmuştur. Faaliyetleriyle de Osmanlı ekonomisine canlılık katmış, olumlu yönde etki etmiştir.⁵²⁴ Düyun-ı Umumiye İdaresi dönemine yapılan birçok yatırım ve özellikle demiryolları gelecek dönemlere miras olarak kalmış, hatta Milli Mücadele sırasında çok büyük fayda sağlamıştır.

⁵²⁴ Naci Tepir, **Bizde (Osmanlı Devleti'nde) İlk Devlet Borçları Düyun-ı Umumiye**, İstanbul: Yeni Asya Matbaası, 2008, s. 86–89; “Düyun-ı Umumiye”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994, s. 62.

5. SONUÇ

Düyun-ı Umumiye İdaresi'nin Osmanlı ekonomisine olan etkileri araştırılırken ilk öncelik Osmanlı Devleti'nde dış borç ihtiyacının neden ortaya çıktığı sorusuna verilmiştir. Buna göre Osmanlı Devleti'ni dış borç almaya sevk eden nedenlerin ekonomik nedenlerden çok mali nedenler olduğu anlaşılmıştır.

Osmanlı Devleti'nin mali bunalımının temelinde savaşların artan maliyeti yatmaktadır. Tımar sistemiyle oluşturulan ordular Avrupa'nın paralı orduları karşısında başarısızlığa uğradıkça savaşlar Osmanlı maliyesi için büyük mali yükleri beraberinde getirmiştir. Ordunun güçsüzleşmesiyle merkezi otoritenin taşrada yer yer sarsılmaya başlaması da ülke genelinde toplanan vergilerin eksilmesine sebep olmuştur. Çünkü merkezi otorite zayıfladıkça taşrada bulunan mültezim ve ayan devletin alması gereken vergiye bir anlamda ortak olmuşlardır. Bu durum devletin kasasına girecek vergi gelirlerinin azalmasını da beraberinde getirmiştir.

Sanayi devrimini yaşayan Avrupalı ülkelerin Osmanlı Devleti'nden önce sanayileşmesi ve Osmanlı Devleti'nin bu büyük ekonomik devrime sonradan katılmış olması da sanayileşmede Avrupa'nın gerisinde kalınmasının sonucunu beraberinde getirmiştir. Böylelikle sanayileşen ülkelerden sanayi mamulleri ithal eden ve sanayi ham maddesi ihraç edilen bir konuma gelinmiştir. Bu durum Osmanlı Devletinde cari açık sorununu da beraberinde getirmiştir. Sözü edilen cari açık devlet maliyesi için bir ek yük anlamını da taşımaktadır.

19. yy boyunca yapılan ticaret anlaşmaları da ithalatı ihracattan yüksek seviyede tutacak hukuki içeriklere sahiptir. Yapılan bu ikili anlaşmalar serbest piyasa ekonomisine geçişte önemli hukuki altyapıyı sağlamış olmakla beraber cari açık sorununu engelleyecek biçimde olmamıştır.

Osmanlı Devleti'nde mali bunalımın sebepleri; savaşların artan maliyeti başta olmak üzere merkezi otoritenin zayıflaması ve sanayi devrimine ayak uyduramamak olmuştur. Bu sebeplerle ortaya çıkan mali bunalım sürekli olarak Osmanlı Devleti'nde

nakit ihtiyacına sebebiyet vermiştir. Ortaya çıkan bu nakit ihtiyacının iç piyasalardan karşılanamayacağı anlaşılınca dış borçlanma girişimlerinde bulunulmuştur.

Aynı dönem sanayileşmiş Avrupa devletleri için en uygun borç verme dönemi olmuştur. Osmanlı Devleti'nin nakde ihtiyacı olduğu bu dönemde Avrupalı Devletlerin borç verme imkanına sahip olmaları dış borçlanma işlemini Osmanlı Devleti için daha uygulanabilir hale getirmiştir.

Böyle bir ortamda elverişli koşullarda borçlanma anlaşmaları yapamayan Osmanlı Devleti ağır borç yüklerinin altına girmiştir. Alınan borçlar nerede ise tamamen cari açıkların finansmanı için kullanılmış, herhangi bir yatırıma dönüştürülmemiştir. Bu yüzden borçlar mali yapı için her geçen gün daha büyük sorunları beraberinde getirmiştir. Özellikle 1863 yılından sonra vadesi gelen borçlar yeni alınan borçlarla kapatılmaya başlanmıştır. Bu yöntemle 1874 yılına kadar vadesi gelen borçlarını ödeyebilen Osmanlı Devleti, nihayetinde borçlarını ödeyemez duruma gelmiştir.

Avrupa piyasalarından yüklü miktarda borçlanan Osmanlı Devleti'nin iflası önemli bir sorun haline gelmiştir. Alacakların tahsili hem alacaklılar hem Osmanlı Devleti açısından derhal çözülmesi gereken uluslar arası bir sorun olmuştur. Bu sorunun çözümü için başlayan müzakereler 1881 yılının Aralık ayında sonuçlanmıştır.

Avrupalı devletlerin Berlin Anlaşması'na dayanarak yaptıkları siyasi baskılarla mücadele edilerek, Berlin Anlaşması'nın uluslar arası mali denetimi öngören bir kurul ile Osmanlı Devleti borçlarının tahsiline engel olunmuştur. Bu baskılara engel olunmak ve dış borçların tahsili meselesini açıklığa kavuşturmak Muharrem Kararnamesi ile mümkün olabilmıştır.

Muharrem Kararnamesi ile kurulan Düyun-ı Umumiye İdaresi Osmanlı dış borçlarının ödenmesi konusunda görevli bir kurum olarak faaliyete başlamıştır. Yönetiminde yabancı alacaklıların temsilcilerini bulundurmasına rağmen Osmanlı Devleti hukukuna bağlı olan bu kurum kendisine verilen görevleri başarıyla yerine getirmiştir.

Düyun-ı Umumiye İdaresi'ne dış borçların ödenmesi için tahsis edilen gelir kaynaklarının idaresi kurumun ekonomik başarısının kanıtıdır. Düyun-ı Umumiye İdaresi istisnasız olarak idare ettiği tüm gelir kaynaklarından elde edilen gelirleri arttırmıştır. Yönetiminde yabancı alacaklılarının temsilcilerinin bulunması kurum üzerinde siyasi baskıların olmasını muhtemel kılmaktadır. Yönetimde siyasi baskıların olduğu varsayılsa dahi Düyun-ı Umumiye İdaresi Osmanlı hükümetine bağlı bir kurum olarak faaliyetlerini devam ettirmiştir. Osmanlı hükümetinden destek aldığı sektörlerde gelirlerini daha fazla arttırmış olması bu durumu kanıtlar niteliktedir. Çünkü idare Osmanlı hükümetinin desteğini alamadığı sektörlerde istediği kanuni uygulamaları yapamamış bu sebeple gelir artışı sınırlı kalmıştır.

Düyun-ı Umumiye İdaresi sadece idare ettiği gelir kaynaklarında artış sağlamamıştır. Aynı zamanda Osmanlı Devleti'nde modern iktisadi anlayışın yerleşmesine katkıda bulunmuştur. Kurduğu muazzam teşkilatla ülkenin her yerinde faaliyet göstermiş, Maliye Nezareti'nden daha büyük bir yapılanma meydana getirmiştir. Ekonominin canlanmasını sağlamış uyguladığı mali disiplinle Osmanlı Devleti'nin mali itibarını tekrar geri kazandırmıştır. Bu sayede Osmanlı Devleti dış piyasalardan yeniden borç bulabilme imkanına sahip olmuştur. Yeni dönem borçları daha uygun koşullarda alınmıştır. Alınan bu borçlar sadece cari harcamalara değil, artık yatırıma da dönüştürülmüştür.

Osmanlı Devleti'nin mali itibarını geri kazanmasıyla doğrudan yatırımlarda ülke içerisine daha fazla girmeye başlamıştır. Bunu demiryolu yatırımlarının gelişim sürecinden anlamak mümkündür. Demiryolları sayesinde ülke ulaşımı güçlenmiş iç pazarlara ulaşım kolaylaşmış, ekonomik canlanma sağlanabilmiştir. Ayrıca demiryollarının geçtiği bölgelerden toplanan aşar vergisinde kayda değer artışlar yaşanmıştır.

Bütün bunlar birlikte değerlendirildiğinde Düyun-ı Umumiye İdaresi iflas eden Osmanlı mali yapısını tekrar canlandırmış ve ülke genelinde ekonomik canlanmaya ön ayak olmuştur. Dış borçların ödenmesinde de başarı göstermiş bu kurum Avrupalı Devletlerin siyasi baskılarını engelleyerek Osmanlı Devleti'nin iktisadi alanda hukuki bağımsızlığını sürdürmesine yardımcı olmuştur.

KAYNAKÇA

- Açba, Sait, **Osmanlı Devleti'nin Dış Borçları**, 1. Baskı, Ankara: Vadi Yayınları, 2004.
- Açıkgöz, Ömer, **Osmanlı Modernleşmesi -İktisadi-Siyasi Dinamikler ve Kırılmalar-**, İstanbul: Lotus Yayınevi, 2008.
- Akar, Şevket K. ve Al, Hüseyin, **Osmanlı Dış Borçları ve Gözetim Komisyonları 1854–1856**, İstanbul: Osmanlı Bankası Arşiv ve Araştırma Merkezi, 1. Basım, 2003.
- Berkes, Niyazi, **100 soruda Türkiye İktisat Tarihi C. 2 Osmanlı'nın Ekonomik Çöküşü**, İstanbul: Gerçek Yayınları, 1975.
- Blaisdell, Donald C, **Düyun-ı Umumiye-Osmanlı İmparatorluğu'nda Avrupa Mali Denetimi**, Ali İhsan Dalgıç (çev.), 3. Baskı, İstanbul: Nesnel Yayınları, 2008.
- Bozkurt, İbrahim Murat, “Osmanlı İmparatorluğu'nda Yabancı Sermaye (1854–1914)”, **(Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Marmara Üniversitesi SBE, 1995).
- Cem, İsmail; **Türkiye'de Geri Kalmışlığın Tarihi**, 19.Basım, İstanbul: İş Bankası Kültür Yayınları, 2009.
- Cezar, Yavuz, **Osmanlı Maliyesinde Bunalım ve Değişim Dönemi**, 5. baskı, İstanbul: Alan Yayınları, 1986.
- Çakır, Coşkun, **Tanzimat Dönemi Osmanlı Maliyesi**, İstanbul: Küre Yayınları, 2001.
- “Düyun-ı Umumiye”, **İslam Ansiklopedisi**, C. 10, İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı, 1994.
- Eldem, Edhem, “Bağımlılık ve Gelişme Arasında Bir Kurum: Osmanlı Bankası”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Eldem, Edhem, **Osmanlı Bankası Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2000.
- Eldem, Vedat, **Osmanlı İmparatorluğu'nun İktisadi Şartları Hakkında Bir Tetkik**, 7.Baskı, Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1994.
- Engin, Vahdettin, **Rumeli Demiryolları**, İstanbul: Eren Yayınları, 1993.
- Faroqhi, Suraiya, “Krizler ve Değişim (1590–1699)”, Halil İnalcık ve Donalt Quataert (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu'nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi C. 2 (1600–1914)**, içinde (545–743), İstanbul: Eren Yayınları, 2006.

- Faroqhi, Suraiya, “İktisat Tarihi (17. ve 18. Yüzyıllar)”, Sina Aşkin (Ed.), **Türkiye Tarihi C. 3 Osmanlı Devleti (1600–1908)** içinde, (191–215), İstanbul: Cem Yayınevi, 2009.
- Genç, Mehmet, **Devlet ve Ekonomi**, 5.Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2007.
- Güran, Tevfik, “Tanzimat Döneminde Devlet Fabrikaları”, **150. Yılında Tanzimat**, Ankara: 1992.
- Güran, Tevfik, “Zirai Politika ve Ziraatte Gelişmeler 1839–1876”, **150. Yılında Tanzimat**, Ankara: 1992.
- Hobsbawm, Eric, **Sanayi ve İmparatorluk**, Abdullah Ersoy (çev.), 3. Basım, Ankara: Dost Yayınları, 2005.
- Karal, Enver Ziya, **Osmanlı Tarihi C. 8 Birinci Meşrutiyet ve İstibdat Devirleri (1876–1907)**, 6. Basım, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2007.
- Kazgan, Haydar, “Düyûn-ı Umumiye”, **Tanzimat’tan Cumhuriyete Türkiye Ansiklopedisi**, C.3, İstanbul: İletişim Yayınları, 1985.
- Kazgan, Haydar, **Galata Bankerleri**, İstanbul: Türk Ekonomi Bankası Yayınları, 1991.
- Keskinkılıç, Erdoğan, “Düyûn-ı Umumiye İdaresi”, **Türkler Ansiklopedisi**, C. 14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Kıray, Emine, **Osmanlı’da Ekonomik Yapı ve Dış Borçlar**, 3.Basım, İstanbul: İletişim, 2008.
- Kömürcan, Kirkor, **Türkiye İmparatorluk Devri Dış Borçlar Tarihçesi (Düyun-ı Umumiye Tarihçesi)**, İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yüksek Ekonomi ve Ticaret Okulu Yayınları Sayı: 32, Şirket-i Mürettibiye Basımevi, 1948.
- Kütükoğlu, Mübahat, **Osmanlı İngiliz İktisadi Münasebetleri C. 1**, Ankara: Ayyıldız matbaası, 1970.
- Kütükoğlu, Mübahat, **Osmanlı- İngiliz İktisadi Münasebetleri C. 2 (1838–1850)**, İstanbul: İÜ Edebiyat Fakültesi Yayınları, 1976.
- McGowman, Bruce, “Ayanlar Çağı (1699–1812)”, Halil İnalcık ve Donalt Quataert (Ed.), **Osmanlı İmparatorluğu’nun Ekonomik ve Sosyal Tarihi C. 2 (1600–1914)** içinde (761–867), İstanbul: Eren Yayınları, 2006.
- Morawitz, Charles, **Türkiye Maliyesi**, Maliye Tetkik Kurulu (drl.), Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Yayınları, 1978.
- Mutluçağ, Hayri, “*Düyûn-ı Umumiye ve Reji Soygunu*”, **Belgelerle Türk Tarihi Dergisi**, Sayı 2, Kasım 1967.

- Noviçev, A. D, **Osmanlı İmparatorluğu'nun Yarı Sömürgeleşmesi**, Nabi Dinçer (çev.), 1. Baskı, Ankara: Onur Yayınları, 1979.
- Onur, Ahmet, **Türkiye Demiryolları Tarihi (1860–1953)**, Ankara: M. S. V. Kara Kuvvetleri Komutanlığı Yayınları, 1953.
- Ortaylı, İlber, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Alman Nüfuzu**, 10. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- Ortaylı, İlber, **İmparatorluğun En Uzun Yüzyılı**, 26. Baskı, İstanbul: Timaş Yayınları, 2008.
- Önsoy, Rıfat, **Mali Tutsaklığa Giden Yol, Osmanlı Borçları 1854–1914**, 1.Basım, Ankara: Turhan, 1999.
- Özdemir, Biltekin, **Osmanlı Devleti Dış Borçları 1854–1954 Döneminde 100 yıl Süren Boyundurluk**, Ankara: Ankara Ticaret Odası Yayınları, 2009.
- Özvar, Erol, **Osmanlı Maliyesinde Malikâne Uygulaması**, 1. Basım, Kitabevi Yayınları, İstanbul: 2003.
- Palmer, Alan, **Son Üç Yüz Yıl Osmanlı İmparatorluğu (Bir Çöküşün Yeni Tarihi)**, Belkıs Çorakçı (çev.), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 2003.
- Pamuk, Şevket, **Osmanlı Ekonomisinde Bağımlılık ve Büyüme 1820 1913**, 3.Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2005.
- Pamuk, Şevket, **Osmanlı Türkiye İktisadi Tarihi 1500–1914**, 5.Basım, İstanbul: İletişim, 2009.
- Pamuk, Şevket, **100 soruda Osmanlı- Türkiye İktisadi Tarihi**, İstanbul, Gerçek Yayınevi, 1988.
- Pamuk, Şevket, **Osmanlı İmparatorluğu'nda Paranın Tarihi**, İstanbul: Tarih Vakfı, 2007.
- Parvus Efendi, **Türkiye'nin Mali Tutsaklığı**, Muammer Sencer (çev.), 1. Basım, İstanbul: May Yayınları, 1977.
- Pur, Hüseyin Perviz, **Türkiye'nin Borç Prangası**, İstanbul: Otopsi Yayınevi, 2006.
- Quataert, Donald, **Osmanlı İmparatorluğu 1700–1922**, Ayşe Berktaş (çev.), 6.Basım, Ankara: İletişim, 2009.
- Quataert, Donald, **Osmanlı Devleti'nde Avrupa İktisadi Yayılımı ve Direniş (1881–1908)**, Sabri Tekay (çev.), Ankara: Yurt Yayınevi, 1987.
- Sağlam, Mehmet Hakan, **Osmanlı Devleti'nde Moratoryum 1875–1881 Rüşum-u Sitte'den Dûyun-ı Umumiye'ye**, 1.Basım, İstanbul: Tarih Vakfı, 2007.

- Sağlam, Mehmet Hakan, **Osmanlı Borç Yönetimi Düyûn-ı Umumiye 1879–1891 Takım 1 C. 1**, 1. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Sağlam, Mehmet Hakan, **Osmanlı Borç Yönetimi Düyûn-ı Umumiye 1879–1891 Takım 1 C. 2**, 1. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Sağlam, Mehmet Hakan, **Osmanlı Borç Yönetimi Düyûn-ı Umumiye 1879–1891 Takım 1 C. 3**, 1. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Sağlam, Mehmet Hakan, **Osmanlı Borç Yönetimi Düyûn-ı Umumiye 1879–1891 Takım 1 C. 4**, 1. Basım, İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- Sayar, Ahmed Güner, **Osmanlı İktisat Düşüncesinin Çağdaşlaşması**, 2. Basım, İstanbul: Ötüken Yayınları, 2000.
- Şahin, Hüseyin, “Türkiye Ekonomisi”, **Uludağ Üniversitesi İİBF**, Bursa, 2007.
- Şener, Abdüllatif, **Sona Doğru Osmanlı**, 1. Basım, Ankara: Birleşik Yayınevi, 2007.
- Şener, Abdüllatif, **Osmanlı Maliyesi’nin Şeffaflaşması**, 1. Basım, İstanbul: Kapı Yayınları, 2008.
- Tabakoğlu, Ahmet, **Türkiye İktisat Tarihi**, 8. Basım, İstanbul: Dergâh, 2008.
- Tabakoğlu, Ahmet, **Gerileme Dönemine Girerken Osmanlı Maliyesi**, 1. Basım, İstanbul: Dergâh Yayınları, 1985.
- Tabakoğlu, Ahmet, “Yenileşme Dönemi Osmanlı Ekonomisi”, **Türkler Ansiklopedisi**, C.14, Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Tepir, Naci, **Bizde (Osmanlı Devleti’nde) İlk Devlet Borçları-Düyun-ı Umumiye**, İstanbul: Yeni Asya Matbaası, 2008.
- Toprak, Zafer, “İktisat Tarihi”, Sina Aşkin (Ed.), **Türkiye Tarihi C. 3 Osmanlı Devleti (1600–1908)**, içinde (219–271), İstanbul: Cem Yayınevi, 2009.
- Varcan, Nezih (drl.), **Osmanlı Maliyesi Hakkında İngiliz Raporları (1861–1892)**, Ankara: Maliye Bakanlığı Araştırma, Planlama ve Koordinasyon Kurulu Başkanlığı Yayın No: 2000/355, 2000.
- Varol, Özge, “II. Abdülhamit Döneminde Duyun-ı Umumiye İdaresi’nin Kuruluşu ve İşleyişi”, (**Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi**, Ankara Üniversitesi SBE, 2007).
- Velay, Alfred du, **Türkiye Mali Tarihi**, Ankara: Maliye Bakanlığı Tetkik Kurulu Neşriyatı, 1978.
- Yeniay, İsmail Hakkı, **Yeni Osmanlı Borçları Tarihi**, İÜ İktisat Fakültesi Yayın No: 1074, İstanbul: Ekin Basımevi, 1964.

Yılmaz, Faruk, “Hukuki-İktisadi-Mali Yönleriyle Osmanlı Borçları’nın (Duyun-ı Umumiye-i Osmaniye’nin) Tasfiyesi Meselesi”, (**Yayınlanmamış Doktora Tezi**, İstanbul Üniversitesi SBE, 1995).

